

Dones i ciutat a la Barcelona del segle XX.
Una anàlisi geogràfica a través de la literatura

PEPA EDO I BENAIGES

Dones i ciutat a la Barcelona del segle XX:
una anàlisi geogràfica a través de la literatura

Tesi de doctorat dirigida per:

GEMMA CÀNOVES I VALIENTE

Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona

Bellaterra (Cerdanyola del Vallès, 2004)

A qui estimo i m'enamora

AGRAÏMENTS

L'elaboració d'aquesta tesi ha estat lenta i, amb el temps, ha anat acumulant deutes cap a moltes persones que, directament o indirectament, han fet possible que aquest treball d'investigació -individual alhora que col·lectiva- no es quedés sense acabar.

Voldria agrair el mestratge i l'estímul intel·lectual que vaig rebre de Cristina Dupláa quan tot just la iniciava, una veu pròpia que malgrat la seva absència física mai ha estat oblidada; i el recolzament, la confiança i l'entusiasme transmès per Gemma Cànoves, com a directora d'aquesta tesi, i Rosa Ascón per tot el nostre passat compartit. Les encertades observacions i suggerències científiques de Maria Dolors García Ramón i l'encoratjament, els consells i les observacions filològiques de Carmen Montesinos han estat del tot imprescindibles.

Les converses i opinions de Cristina Carrasco, Milagros Rivera, Teresa Torns, Meri Torras, Francesca Bartrina, així com els comentaris enriquidors de Soledad Murillo i Montserrat Solsona, han estat d'un ajut inestimable. En Roger i en Jordi Sempere Roig m'han permès accedir al Fons documental de la seva mare, Montserrat Roig, en l'Arxiu Nacional de Catalunya a Sant Cugat. La col·laboració d'Anna Alabart, Gemma Vilà, Dolors Coll i Ferran Sesé ha estat decisiva en els moments finals de la tesi. Les bibliotecàries de l'Institut Català de la Dona m'han facilitat molt aquesta recerca.

Per últim, voldria deixar constància de l'estímul rebut de totes les "oblitejades" que habiten aquest món.

A totes elles i ells, la meva més sincera gratitud.

La ciutat (...) ha anat oferint a les dones durant segles diversos radis de visió construïts amb figures geomètriques. Les dones han vist el món rodó, rectangular o quadrat. De vegades eren unes línies paral·leles, estretes, que acabaven a la fàbrica. (...) I els arquitectes anaven obrint, segons els temps i segons les classes, les obertures de les cases, les finestres, balcons o galeries, tot ignorant, potser, que a través d'elles hi havia una mirada que volia volar. Dama, senyora, menestrala o xinxa: el camp de visió variava una mica però, sense elles saber-ho, l'actitud de mirar les unia.

Era una mirada que encara no havia trobat les paraules, les seves, per expressar allò que veia. I és això el que li feia falta a la història de Barcelona. I a la seva literatura.

Roig, Montserrat (1989), *De finestres, balcons i galeries*, pp.165.

Les femmes sont peu présentes –à titre collectif- dans les manifestations et les luttes qui s'insurgent contre la crise urbaine actuelle. Elles ne se battent pas. Ce combat n'est pas le leur. Elles n'ont rien à maintenir, ou si peu. Quel droit à la ville pourraient-elles vouloir conserver? (...) Quelle ville nouvelles pourraient-elles réclamer? De quel espace pourraient-elles rêver? Elles n'ont aucune mémoire collective d'un ordre urbain qui les ait traitées <<à égalité>>. Il est significatif qu'il n'y ait pas vraiment d'utopie <<féministe>> de la ville.

Pourquoi se battent-elles alors? Que demandent-elles à l'espace?

Coutras, Jacqueline (1966), *Crisi urbaine et espace sexués*, pp.143

Índex general

Capítol 1.- Introducció

1.1.- Antecedents	1
1.2.- Objectius generals i plantejament d'hipòtesis	9
1.2.1.- Els objectius	9
1.2.2.- El plantejament d'hipòtesis	11
1.3.- L'estructura de la tesi	14
1.4.- Altres aspectes preliminars de la investigació	18
1.5.- Referències bibliogràfiques	21

Capítol 2.- El marc conceptual I: la geografia del gènere

2.1.- Introducció	24
2.2.- La Geografia del gènere	28
2.2.1.- Geografia, gènere i teoria feminista	31
2.2.1.1.- El treball	32
2.2.1.2.- L'espai, el lloc i la identitat	37
2.2.1.3.- Els espais pont. La creació d'espais de dones i les xarxes socials	45
2.2.1.4.- Cos i sexualitat	48
2.2.1.5.- La casa i la identitat	55
2.2.1.5.1.- Sobre el seu significat	55
2.2.1.5.2.- Breu història recent de l'univers domèstic	59
2.2.1.6.- La comunitat, la ciutat i el barri	65
2.2.2.- La mobilitat i l'accessibilitat de les dones en l'espai urbà	69
2.2.2.1.- Les diferències respecte al comportament espacial masculí	72
2.2.2.2.- La diversitat en la mobilitat femenina	77
2.2.3.- La vida pública: l'ús del carrer i la seva percepció	81
2.3.- Recapitulació	87
2.4.- Referències bibliogràfiques	90

Capítol 3.- El marc conceptual II: la literatura de dones

3.1.- Introducció	100
3.2.- La literatura de dones: camp d'estudi de les seves experiències i percepcions en l'espai urbà	104
3.2.1.- Literatura i geografia	107
3.2.2.- Literatura i ciutat: novel·la urbana	109
3.2.2.1.- La poètica i el llenguatge de la ciutat	111
3.2.3.- Memòria i ciutat	117
3.2.4.- La memòria sensorial de la ciutat	121
3.2.5.- La ciutat del <<flâneur>> i la <<flâneuse>>	125
3.2.5.1.- Un exemple literari de <<flâneuse>>: Mrs. Dalloway	129
3.3.- Les dones i la ficció	133
3.4.- Recapitulació	140
3.5.- Referències bibliogràfiques	144

Capítol 4.- Els aspectes metodològics

4.1.- Introducció.....	149
4.2.- El mètode geogràficohumanístic.....	151
4.3.- El mètode de treball i les fases de la investigació.....	154
4.4.- Algunes reflexions sobre la metodologia emprada.....	160
4.4.1.- Les raons d'una elecció.....	160
4.4.2.- Sobre les escriptores.....	164
4.4.3.- La reestructuració del guió de lectura.....	167
4.4.4.- La interacció i la interdisciplinarietat.....	168
4.5.- Recapitulació.....	171
4.6.- Referències bibliogràfiques.....	173

Capítol 5.- Les escriptores de principis del s.XX i *La fabricant* de Dolors Monserdà

5.1.- Introducció.....	176
5.2.- El marc social de la primera generació d'escriptores: Dolors Monserdà i Carme Karr.....	178
5.2.1.- El projecte nacionalista català i el feminisme de les escriptores.....	182
5.2.2.- L'àmbit domèstic: matrimoni, família i sexualitat.....	188
5.2.3.- L'àmbit laboral: el treball fora i dins de casa.....	190
5.2.3.1.- Legislació laboral i activitat econòmica.....	191
5.2.4.- L'educació de les dones.....	196
5.3.- Anàlisi de la novel·la <i>La fabricant</i> de D.Monserdà.....	200
5.3.1.- Localització, argument i tema.....	200
5.3.2.- Sobre la percepció de l'espai viscut i la visió interna de la societat urbana.....	203
5.3.2.1.- L'espai domèstic.....	204
5.3.2.2.- L'espai extradomèstic.....	204
5.3.2.3.- Els canvis urbanístics a la ciutat.....	207
5.3.2.4.- Sobre els costums i les maneres de pensar en la vida urbana de l'època.....	208
5.3.3.- La identificació amb els espais.....	211
5.3.3.1.- L'espai casa.....	211
5.3.3.2.- Els espais urbans en l'àmbit públic.....	213
5.3.3.3.- La mobilitat espacial en la ciutat.....	214
5.3.4.- L'espai domèstic: la casa.....	215
5.3.4.1.- Les dimensions de les llars.....	215
5.3.4.2.- La tipologia de les llars.....	215
5.3.4.3.- El cap de família.....	216
5.3.4.4.- La mestressa de casa i el treball domèstic.....	217
5.3.4.5.- La sexualitat.....	219
5.3.4.5.1.- La imatge i la valoració del cos.....	220
5.3.5.- L'espai extradomèstic.....	222
5.3.5.1.- L'educació.....	222
5.3.5.2.- El treball remunerat.....	225
5.3.5.2.1.- Les situacions professionals.....	229
5.3.5.2.2.- Les condicions socials del treball remunerat.....	230
5.3.5.3.- Els espais de les relacions socials i les xarxes de relacions personals.....	231
5.3.5.3.1.- Les xarxes de solidaritat.....	232
5.3.5.3.2.- L'associacionisme.....	232
5.3.5.4.- Els espais i les formes de lleure a la ciutat.....	233
5.3.5.4.1.- El lleure dins la casa.....	233
5.3.5.4.2.- El lleure fora de casa.....	235
5.3.5.4.3.- Els espais de lleure a la ciutat.....	236
5.4.- Recapitulació.....	238
5.5.- Referències bibliogràfiques.....	240

Capítol 6.- Les escriptores de la II República (1931-1936) i *Les algues roges* de Maria Teresa Vernet

6.1.- Introducció	243
6.2.- El context social del grup de narradores dels anys 30: Maria Teresa Vernet i Aurora Bertrana	245
6.2.1.- La legislació republicana respecte a les dones	249
6.2.2.- La consecució del vot femení.....	252
6.2.3.- La realitat social de les dones	255
6.3.- Anàlisi de la novel·la <i>Les algues roges</i> de M.T.Vernet.....	259
6.3.1.- Localització, argument i tema	259
6.3.1.1.- Una perspectiva de gènere sobre el tema del viatge	261
6.3.2.- Sobre la percepció de l'espai viscut i la visió interna de la societat urbana	265
6.3.2.1.- L'espai domèstic	265
6.3.2.2.- L'espai extradomèstic.....	268
6.3.2.3.- Els canvis urbanístics de la ciutat.....	271
6.3.2.4.- Sobre els costums i les maneres de pensar a la Barcelona dels anys 30.....	271
6.3.3.- La identificació amb els espais.....	273
6.3.3.1.- L'espai casa	273
6.3.3.2.- Els espais urbans en l'àmbit públic.	274
6.3.3.3.- Migracions.....	277
6.3.3.4.- La mobilitat espacial en la ciutat.....	277
6.3.4.- L'espai domèstic: la casa	279
6.3.4.1.- Les dimensions de les llars	279
6.3.4.2.- La tipologia de les llars	279
6.3.4.3.- El cap de família.....	280
6.3.4.4.- La mestressa de casa i el treball domèstic	281
6.3.4.5.- La sexualitat	284
6.3.4.5.1.- L'ètica sexual de les dones	285
6.3.4.5.2.- L'ètica sexual dels homes	290
6.3.4.5.3.- La imatge i la valoració del cos	291
6.3.5.- L'espai extradomèstic	292
6.3.5.1.- L'educació.....	292
6.3.5.2.- El treball remunerat	294
6.3.5.2.1.- Les situacions professionals	294
6.3.5.2.2.- Les condicions socials del treball remunerat	297
6.3.5.3.- Els espais de les relacions socials i les xarxes de relacions personals.....	297
6.3.5.3.1.- Les xarxes de solidaritat	299
6.3.5.3.2.- L'associacionisme	300
6.3.5.4.- Els espais i les formes de lleure a la ciutat	301
6.3.5.4.1.- El lleure dins la casa	301
6.3.5.4.2.- El lleure fora de casa	302
6.3.5.4.3.- Els espais de lleure a la ciutat.....	303
6.4.- Recapitulació.....	305
6.5.- Referències bibliogràfiques.....	308

Capítol 7.- La postguerra i *Nada* de Carmen Laforet

7.1.- Introducció.....	310
7.2.- El marc social de les escriptores de la postguerra: Carmen Laforet i Maria Aurèlia Capmany.....	312
7.2.1.- Els canvis legislatius del “Nou Règim”	319
7.3.- Anàlisi de la novel·la <i>Nada</i> de Carmen Laforet.....	322
7.3.1.- Localització, argument i tema.....	322
7.3.2.- Sobre la percepció de l’espai urbà viscut i la visió interna de la societat	327
7.3.2.1.- L’espai domèstic	328
7.3.2.2.- L’espai extradomèstic	331
7.3.2.3.- La societat urbana que viu l’Andrea	333
7.3.2.4.- Els canvis urbanístics de la ciutat.....	336
7.3.2.5.- Sobre els costums i les maneres de pensar en la vida urbana.....	337
7.3.3.- La identificació amb els espais	341
7.3.3.1.- L’espai casa.....	343
7.3.3.2.- Els espais urbans en l’àmbit públic	343
7.3.3.3.- Migracions	350
7.3.3.4.- La mobilitat espacial en l’espai urbà.....	350
7.3.4.- L’espai domèstic: la casa	352
7.3.4.1.- Les dimensions de les llars.....	352
7.3.4.2.- La tipologia de les llars	353
7.3.4.3.- El cap de família	354
7.3.4.4.- La mestressa de casa i el treball domèstic.....	356
7.3.4.5.- La sexualitat.....	359
7.3.4.5.1.- La imatge i la valoració del cos.....	364
7.3.5.- L’espai extradomèstic	367
7.3.5.1.- L’educació	367
7.3.5.2.- El treball remunerat.....	372
7.3.5.2.1.- Les situacions professionals	372
7.3.5.2.2.- Les condicions socials del treball remunerat.....	376
7.3.5.3.- Els espais de relacions socials i les xarxes de relacions personals.....	377
7.3.5.3.1.- Les xarxes de solidaritat.....	379
7.3.5.3.2.- L’associacionisme	381
7.3.5.3.3.- Altres vincles de relació personal.....	382
7.3.5.4.- Els espais i les formes de lleure a la ciutat.....	382
7.3.5.4.1.- El lleure a dins la casa.....	383
7.3.5.4.2.- El lleure fora de casa.....	383
7.3.5.4.3.- Els espais de lleure a la ciutat.....	385
7.4.- Recapitulació	387
7.5.- Referències bibliogràfiques	390

Capítol 8.- Els anys 60 –70 i *El temps de les cireres* de Montserrat Roig

8.1.- Introducció	393
8.2.- El marc social de les narradores dels anys 70: Montserrat Roig i Maria Aurèlia Capmany	395
8.2.1.- Les transformacions legislatives i socials.....	396
8.2.2.- El moviment de dones en l'Estat espanyol.....	403
8.2.3.- Els canvis en el món cultural català	407
8.3.- Anàlisi de la novel·la <i>El temps de les cireres</i> de Montserrat Roig	413
8.3.1.- Localització, argument i tema	413
8.3.2.- Sobre la percepció de l'espai urbà viscut i la visió interna de la societat.....	424
8.3.2.1.-La societat urbana que viu la Natàlia.....	428
8.3.2.2.- L'espai domèstic	433
8.3.2.3.- L'espai extradomèstic.....	434
8.3.2.4.- Els canvis urbanístics a la ciutat	435
8.3.2.5.- Sobre els costums i la manera de pensar en la vida urbana barcelonina de l'època.....	437
8.3.3.- La identificació amb els espais.....	442
8.3.3.1.- L'espai casa	442
8.3.3.2.- Els espais urbans en l'àmbit públic	443
8.3.3.3.- Migracions.....	450
8.3.3.4.- La mobilitat espacial en l'espai urbà	451
8.3.4.- L'espai domèstic: la casa.....	452
8.3.4.1.- Les dimensions de les llars	455
8.3.4.2.- La tipologia de les llars	460
8.3.4.3.- El cap de família.....	461
8.3.4.4.- La mestressa de casa i el treball domèstic	462
8.3.4.5.- La sexualitat	466
8.3.4.5.1.- La sexualitat de les dones	471
8.3.4.5.2.- La imatge i la valoració del cos	478
8.3.5.- L'espai extradomèstic	481
8.3.5.1.- L'educació.....	481
8.3.5.2.- El treball remunerat	486
8.3.5.2.1.- Les situacions professionals	487
8.3.5.2.2.- Les condicions socials del treball remunerat	489
8.3.5.3.- Els espais de relacions socials i les xarxes de relacions personals	492
8.3.5.3.1.- Les xarxes de solidaritat	493
8.3.5.3.2.- L'associacionisme	494
8.3.5.3.3.- Altres vincles de relació personal	495
8.3.5.4.- Els espais i les formes de lleure a la ciutat	495
8.3.5.4.1.- El lleure a dins la casa	496
8.3.5.4.2.- El lleure fora de casa	496
8.3.5.4.3.- Els espais de lleure a la ciutat.....	499
8.4.- Recapitulació.....	502
8.5.- Referències bibliogràfiques.....	506

Capítol 9.- Setanta anys de novel·la urbana de dones. Un balanç.

9.1.- Introducció.....	510
9.2.- Escenaris i itineraris urbans	512
9.3.- La ciutat, els barris i els carrers	515
9.4.- Les experiències urbanes	524
9.5.- Referències bibliogràfiques	543

Capítol 10.- Conclusions finals

10.1.- Els principals resultats obtinguts	545
10.1.1.- El segon capítol: el marc conceptual de la geografia del gènere.....	545
10.1.2.- El tercer capítol: el marc conceptual de la literatura de dones	548
10.1.3.- El quart capítol: els aspectes metodològics.....	552
10.1.4.- El cinquè capítol: les escriptores de principis del s.XX i <i>La fabricant</i> de D.Monserdà.....	553
10.1.5.- El sisè capítol: les escriptores de la II República i <i>Les algues roges</i> de M.T.Vernet.....	555
10.1.6.- El setè capítol: la postguerra i <i>Nada</i> de C. Laforet	558
10.1.7.- El vuitè capítol: els anys 60-70 i <i>El temps de les cireres</i> de M.Roig	561
10.2.- La comprovació de les hipòtesis de partida	565
10.2.1.- Els condicionaments de les pràctiques espacials femenines: l'estructura patriarcal i de gèneres.....	565
10.2.2.- La pluralitat femenina en els comportaments espacials i en les representacions mentals	566
10.2.3.- Les escales d'anàlisi: la necessitat de relacionar els processos generals de canvi i la vida quotidiana	569
10.2.4.- Les diferències generacionals en la mobilitat, les pràctiques i els comportaments espacials	572
10.2.5.- Les limitades transformacions en les estructures mentals de la societat: la pervivència de la mentalitat tradicional.....	573
10.2.6.- La perspectiva de gènere en la identificació entre espai privat i domèstic.....	575
10.2.7.- Sobre l'espai d'identificació de les dones: l'espai domèstic i el seu entorn.....	577
10.2.8.- La creació d'espais de dones: base de poder i d'identitat femenina.....	579
10.2.9.- L'existència i aportacions d'una novel·la urbana escrita per dones a la Barcelona del s.XX	582
10.3.- Referències bibliogràfiques	586

Annexos.....	587
---------------------	------------

Bibliografia general.....	616
----------------------------------	------------

Índex de taules

<i>Taula 1.</i> Mitjà de transport utilitzat per dones segons edat, nivell d'instrucció i ingressos a Alcalà d'Henares (1985).....	73
<i>Taula 2.</i> Evolució dels desplaçaments mitjans segons el sexe a la Comunitat Autònoma de Madrid (1974-1988).....	74
<i>Taula 3.</i> Components dels desplaçaments al treball segons gènere en la conurbació de Barcelona (1981).....	75
<i>Taula 4.</i> Població activa femenina a la província de Barcelona (1900-1930).....	194
<i>Taula 5.</i> Població activa femenina per sectors i branques econòmiques a la província de Barcelona (1900-1930).....	194
<i>Taula 6.</i> Matriculació a la Universitat de Barcelona (1916- 1935).....	199
<i>Taula 7.</i> Escolarització pública a Catalunya (1926-1934).....	257
<i>Taula 8.</i> Participació de la dona en la població activa a l'Estat espanyol (1949-1970).....	321
<i>Taula 9.</i> Esposes ocupades segons renda familiar a l'Estat espanyol (1968).....	398
<i>Taula 10.</i> Taxes de participació en la població activa per grups d'edat en l'Estat espanyol (1969).....	399
<i>Taula 11.</i> Matriculació de dones en ensenyament mitjà i superior a l'Estat espanyol (1940-1972).....	401

Índex de gràfics i mapes

<i>Gràfic 1.</i> Components dels viatges intraurbans per sexes d'Alcalà d'Henares (1985).....	72
<i>Gràfic 2.</i> Desplaçaments laborals segons destí i sexe a Alcalà d'Henares (1985).....	76
<i>Mapa 1.</i> Itinerari urbà de <i>La fabricant</i>	202
<i>Mapa 2.</i> Itinerari urbà de <i>Les algues roges</i>	261
<i>Mapa 3.</i> Itinerari urbà de <i>Nada</i>	324
<i>Mapa 4.</i> Itinerari urbà d' <i>El temps de les cireres</i>	415
<i>Mapa 5.</i> Localització dels itineraris urbans de les novel·les.....	514

Índex d'annexos

Annex 1: Model de guió de lectura de les novel·les en la Memòria de Recerca	587
Annex 2: Model de guió de lectura de les novel·les en la Tesi doctoral.....	590
Annex 3: Nota biogràfica sobre Dolors Amèlia Beatriu Monserdà i Vidal (Barcelona, 1845-1919).....	593
Annex 4: Nota biogràfica sobre Carme Karr i Alfonsetti (Barcelona, 1865-1943).....	595
Annex 5: Nota biogràfica sobre Maria Teresa Vernet i Real (Barcelona, 1907-1974).....	596
Annex 6: Nota biogràfica sobre Aurora Bertrana i Salazar (Girona, 1899- Berga, 1974)	599
Annex 7: Nota biogràfica sobre Maria Aurèlia Capmany i Farnés (Barcelona, 1918-1991).....	602
Annex 8: Nota biogràfica sobre Carmen Laforet i Díaz (Barcelona, 1921- Madrid, 2004)	607
Annex 9: Nota biogràfica sobre Montserrat Roig i Fransitorra (Barcelona, 1946-1991).....	610

Capítol 1. Introducció

La tierra de un escritor es un territorio dentro de la mente de éste, y corremos el riesgo de desilusionarnos si intentamos convertir a semejantes ciudades fantasma en ladrillo y cemento tangibles... En verdad, ninguna ciudad es tan real como ésta, la que nos hacemos por cuenta propia y para la gente que nos gusta. Insistir en que tiene un equivalente en las ciudades terrenales es robarle la mitad de su encanto.

Woolf, Virginia (1905), *Geografía literaria*, pp.93.

1.1. Antecedents

Aquesta tesi és el resultat de vuit anys d'estudi, tot i que els seus antecedents més llunyans podríem situar-los a meitats de la dècada dels anys 80, quan es va tenir l'oportunitat de formar part d'un grup de treball¹, del qual van sorgir diverses publicacions que incorporaven la perspectiva del gènere a l'ensenyament de la Geografia. Eren materials elaborats i actualitzats que pretenien ser útils al professorat d'ensenyament secundari per tal de preparar les seves classes de geografia humana i econòmica d'àmbit general.

Aquest primer contacte amb la tasca investigadora va donar peu a la necessitat d'ampliar la meva formació acadèmica -bàsicament històrica, i també geogràfica-, amb la realització del Master en *Estudis sobre les dones* en el Centre d'Investigació Històrica de la Dona (C.I.H.D.) de la Universitat de Barcelona, formant part de la primera promoció de dones (juny de 1990) que assolí aquests estudis a l'Estat espanyol. El resultat d'aquest aprenentatge va ser la re-incorporació (transversal) de la variable gènere tant a la nostra experiència personal com professional, i l'adquisició d'una visió interdisciplinària en l'enfocament del

gènere dins les Ciències Socials que, com veurem posteriorment, serà un dels trets característics de la present tesi doctoral.

El març d'aquest mateix any 1990, l'Ajuntament de Barcelona (Àrea d' Afers Socials i Joventut) va atorgar-me el premi " 8 de Març" pel projecte *De l'oblit al record les dones prenen la paraula*², al ser considerada la millor iniciativa de dinamització cívica protagonitzada per dones presentada al concurs. El projecte anava adreçat a les dones majors de 60 anys del barri barceloní de l'Esquerra de l'Eixample i tractava de recuperar l'experiència femenina (personal i col·lectiva) de quan eren joves i adultes, és a dir, la de la immediata postguerra franquista (anys 40 i 50). La recreació temàtica d'aquella època es feia a través del visionat de pel·lícules, d'audicions musicals, d'entrevistes en profunditat i de conferències, entre les quals destacaria, per la seva referència en determinats capítols de la investigació, les següents: "Les dones a la Barcelona dels anys 40 i 50" a càrrec de *Maria Aurèlia Capmany*; "La postguerra a la meua obra" realitzada per *Teresa Pàmies*; "La vida quotidiana als barris barcelonins de postguerra" per *Josep M. Benet i Jornet*; i, finalment, "De quan els baladres eren verinosos" realitzada per *Montserrat Roig*. El projecte culminà amb una exposició fotogràfica i de cultura material sota el títol *La postguerra de les dones. Barcelona, anys 40-50* a la Casa Golferichs entre el 7 i el 31 de març de 1991.

La mort en aquell mateix any 1991 de M.A.Capmany i M.Roig em va dur a llegir la producció literària d'aquesta darrera escriptora. I, en realitat, la lectura del seu assaig *Digues que m'estimes encara que sigui mentida* -la seva darrera obra publicada-, va ser fonamental per al desenvolupament posterior de la nostra investigació, ja que ens acabà de confirmar l'estreta relació entre la literatura i l'anàlisi geogràfica. Les seves pàgines apuntaven idees molt suggerents sobre l'art d'escriure d' una dona barcelonina, la seva mirada literària de la ciutat on va néixer i els records lligats a ella. La seva memòria radial plena de vivències i percepcions proporcionava informació geogràfica sobre com les dones han vist la ciutat al llarg del temps. En qualsevol cas, traslluïa el món viscut per l'autora pel que fa a un espai: Barcelona. En aquest sentit, era significatiu el seu darrer capítol: "Barcelona, una geografia literària".

¹ Integrat per quatre professores d'ensenyament secundari i una d'Universitat, Rosa Ascón, professora titular del Departament de Geografia de la UAB.

² L'autoria del premi va ser compartida amb les historiadores Ginesa Albaladejo i Isabel Alonso.

Un altre fet cabdal impulsor d'aquesta primera idea que, a poc a poc, va quallant i que, a llarg termini, configurarà el fil conductor d'aquesta tesi va ser que, el juliol de 1993, el Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya va concedir-me una llicència d'estudis durant el curs acadèmic 1993-1994 per dur a terme la investigació anomenada "*Noves fonts i nous materials didàctics per a l'anàlisi de la geografia urbana a la Catalunya del s.XX: la geografia del gènere i la literatura*", treball supervisat i assessorat per la professora titular, Rosa Ascón, del Departament de Geografia de la U.A.B., amb la col·laboració de l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de Barcelona.

A grans trets, les raons que justificaven aquesta recerca eren diverses i de categoria diferent. D'una banda, cal tenir present que el medi urbà és l'element caracteritzador de la nostra societat actual: s'hi troben i s'hi refereixen les tendències, els grups, els conflictes socials, etc. A principis del segle XXI, el món globalitzat en el qual vivim i, en concret, la societat catalana és, més que res, una societat urbana perquè és on majoritàriament es mouen i viuen les persones o, si més no, el punt de mira d'una immensa part de la població. Resulta obvi, doncs, la necessitat de fer del medi urbà, de la ciutat, l'escenari de la nostra anàlisi.

D'altra banda, la meva professió docent com a historiadora i geògrafa a l'ensenyament secundari em permetia constatar que, malgrat el context de reforma educativa que s'estava vivint des de principis de la dècada dels anys noranta en aquest sector i la proliferació d'estudis en els darrers anys que incorporaven la perspectiva del gènere a la geografia, els programes de geografia i els llibres de text continuaven sent notablement androcèntrics: les dones no hi eren presents. Sabia, però, que la geografia del gènere estava contribuint eficaçment a renovar la teoria i la metodologia de la geografia en el seu conjunt i podia aportar conceptes, idees i valors nous i alternatius a l'ensenyament de la geografia. Calia, doncs, aprofundir en l'estudi de la geografia del gènere per tal de trobar fils conductors i eines de treball diferents del discurs geogràfic predominant fins aquells moments a les aules de primària i secundària i, així, poder donar una visió més global de la nostra societat.

Un altre element bàsic per entendre els trets fonamentals d'aquest estudi era el desig d'aprofundir en el coneixement de la literatura i d'utilitzar-la com a font documental. Hi ha

diversos motius que ho expliquen. D'entrada, en la meua formació acadèmica sempre ha ocupat un lloc rellevant, ja sigui en l'etapa pre-universitària i universitària -amb assignatures optatives com Història de la literatura universal, de la literatura castellana i de la literatura catalana- com, posteriorment, en el món laboral i professional a través de diversos estudis geogràfics i històrics realitzats en un passat recent, sense oblidar mai l'ús de textos literaris en la meua tasca docent en l'ensenyament secundari. Per tant, en la meua experiència personal i professional, la creació literària m'ha ajudat a reconstruir i entendre millor l'univers mental de les societats del passat, els seus sentiments, la seva vida quotidiana, etc., omplint d'aquesta manera un buit que sovint la pròpia història i geografia "oficial" no analitzava.

La realització d'aquest projecte, en definitiva, va significar la presa d'un primer contacte en ferm amb què s'esdevindria, amb el temps, el camp d'estudi fonamental d'aquesta investigació. Va servir per introduir-se, d'una banda, en la geografia urbana del gènere i, de l'altra, en les possibilitats que podia oferir l'anàlisi geogràfica a partir de documents literaris escrits per dones catalanes a la Barcelona de principis del segle XX.

En aquest mateix curs acadèmic (1993-1994) vaig iniciar, paral·lelament, el Tercer Cicle en Geografia Humana en el Departament de Geografia, mentre que professionalment, l'any següent, em reincorporava a la docència en l'etapa pre-universitària. El resultat més evident de la tasca de recerca iniciada en els cursos de Doctorat fou la Memòria de Recerca (llegida el juny de 1997), dirigida per la professora Gemma Cànoves, i que portava com a títol *La percepció femenina de l'espai viscut a la Barcelona de principis del segle XX*. Amb aquesta investigació s'exemplificava com a partir de la interdisciplinarietat -i, conseqüentment, de la no compartimentació del saber- i d'una metodologia geogràfica humanística es podia assolir un nou coneixement de la realitat. Va representar com un petit laboratori de proves per a constatar algunes hipòtesis que s'havien plantejat a partir d'una sèrie de lectures realitzades sobre el tema i va suposar, tal com estava previst, el preàmbul del que seria la present tesi.

La tesi doctoral continuaria tenint com a camp d'estudi la literatura escrita per dones com a font documental per a l'anàlisi de l'espai viscut a la Barcelona del s.XX, només que ara s'ampliaria -dins la mateixa línia teòrica i metodològica- tant el període

d'estudi com els seus objectius. De fet, la investigació s'havia limitat cronològicament a una època (des de tombants del s.XIX fins a la Guerra Civil) i calia veure'n els resultats en un context històric més proper (des del franquisme fins a l'actualitat). D'aquesta forma, a partir de la creació literària escrita per dones s'arribaria a una visió històrica-geogràfica més completa de les transformacions generals de la societat espanyola i, en concret, catalana al llarg del s.XX i la seva incidència en l'espai urbà i, sobretot, en l'espai viscut per les dones.

L'objectiu global de la investigació respon a una idea subjacent: la utilització de l'espai no és gratuïta, ans al contrari, respon a una ideologia, a una determinada forma d'estructuració social i funcional, la qual es reflecteix en l'organització física de l'espai i en els comportaments espacials de les persones.

La perspectiva de l'autora està determinada per tota una vida de residència –més de quaranta anys- a la ciutat de Barcelona (al Baix Guinardó, primer; Collblanch; dreta i esquerra de l'Eixample i, posteriorment, Poble Sec), motiu pel qual aquesta ciutat s'ha convertit en l'escenari de la nostra recerca. Tant la seducció que la pròpia ciutat exerceix com el sentit de pertinença i de identitat que provoca en la nostra subjectivitat de dona i de investigadora ahora, reforcen clarament una posició d'interioritat de la recerca.

Pel que fa a l'escala d'anàlisi, actualment la geografia feminista considera que les relacions de les dones amb l'entorn no poden ser abordades més que a una escala local, d'aquí la importància de l'anàlisi regional en la geografia del gènere. La nostra recerca també parteix d'una anàlisi regional -local-(Barcelona) i es basa en l'estudi geogràfic de quatre novel·les urbanes que corresponen a quatre generacions³ de narradores catalanes del s.XX. Partíem d'una constatació actual: la divisió del treball en base al gènere en la llar i en el lloc de treball incorpora, expressa i reproduïx la relació de dominació i subordinació entre dones i homes,

³ El concepte de generació que s'utilitzarà en aquesta investigació fa referència, des d'un punt de vista més sociològic que no pas literari i demogràfic, a un conjunt de persones que han viscut una sèrie d'esdeveniments i experiències de forma simultània. És a dir, són els i les membres d'una societat que viuen una mateixa època, dins d'un idèntic període de temps. L'interval de temps entre una generació i la següent sol establir-se en vint-i-cinc o tres anys. Agraïxo a Montserrat Solsona les valuoses indicacions que em va proporcionar sobre l'ús d'aquest terme. Per aprofundir en el concepte literari de generació consulteu, entre d'altres, a Cano (1990), "Selección e Introducción", *Antología de los poetas del 27*, Ed. Espasa Calpe, Madrid, 6ªed., pp.17-34.

característica de l'estructura patriarcal de la nostra societat capitalista contemporània. Ha estat la nostra intenció investigar si aquesta realitat era aplicable a la societat catalana fins a la dècada dels anys 70 del s.XX, basant-nos en la ciutat de Barcelona.

La geografia del gènere aplicada a l'espai urbà i la creació literària femenina catalana són les dues fonts documentals bàsiques que estructuraven i articulen la investigació, tot i que també se n'utilitzen d'altres com la història i la literatura feminista, recolzades en la pròpia sociologia, antropologia i cartografia. Des d'un punt de vista teòric, doncs, l'anàlisi s'emmarca en les idees de la geografia del gènere tant pel seu enfocament pluridisciplinar com pel nou sistema conceptual sorgit de la consideració d'un espai urbà integrador de les esferes de la producció i de la reproducció, que donen una visió més global de la realitat. La recerca suposa, per tant, que l'anàlisi del gènere és considerada com una variable important explicativa, no l'única però, per a comprendre el comportament espacial i les relacions humanes amb l'entorn⁴.

La literatura de dones ha ofert, alhora, dues possibilitats. La primera són les memòries o escrits d'opinió de les autores, que proporcionen informacions subjectives valuoses per al coneixement de la ciutat o de la vida urbana i cultural de l'època que s'investiga; la segona, les seves obres pròpiament literàries. En la recerca vam optar per incorporar aquests dos tipus d'informació per a les quatre generacions de novel·listes que s'estudiaven, ja que era una de les millors maneres d'apropar-nos i endinsar-nos en la seva visió subjectiva o *Lebenswelt*⁵ del fet urbà. Així, de la primera generació, les que publiquen novel·les i contes en el primer quart del segle XX, les escriptores escollides han estat **Dolors Monserdà** (Barcelona, 1845-1919) i **Carme Karr** (Barcelona, 1865-1943). De la segona generació, la dels anys 30, **Maria Teresa Vernet** (Barcelona, 1907- 1974) i **Aurora Bertrana** (Girona, 1899-Berga, 1974). De la tercera generació, la de la postguerra, s'ha triat **Carmen Laforet** (Barcelona, 1921- Madrid, 2004) i **Maria Aurèlia Capmany** (Barcelona, 1918-1991). I, finalment, de la quarta generació, les escollides van ser **Montserrat Roig** (Barcelona, 1946-1991) i **Maria Aurèlia**

⁴ Cal destacar que tot plegat es porta a terme des de la perspectiva d'una geografia compromesa amb el canvi social que té com a objectiu acabar en un futur amb les desigualtats socio-espacials-ambientals en funció del gènere, aspecte que s'aprofundirà en el capítol 4 d'aquesta tesi.

⁵ Aquest concepte es refereix al <<món viscut>>, és a dir, a la barreja de fets i valors que constitueixen l'experiència quotidiana personal (García Ramón, 1985, pp.220).

Capmany. L'anàlisi geogràfica se centra en quatre novel·les urbanes: **La fabricant** (1904) de *Dolors Monserdà*; **Les algues roges** (1934) de *Maria Teresa Vernet*; **Nada** (1945) de *Carmen Laforet* i **El temps de les cireres** (1977) de *Montserrat Roig*. Els escrits d'opinió o memòries de la primera generació es basen en les conferències donades per *Carme Karr* a l'Ateneu Barcelonès el 1910 sota el títol **Cultura Femenina** i un altre cicle de conferències en què van col·laborar, entre d'altres, *C.Karr*, *D.Monserdà*, *Rosa Sensat*, etc., realitzades en el mateix Ateneu el 1916 amb el nom d'**Educación Femenina**; en la segona generació, s'han utilitzat els dos volums de **Memòries** (1973-1974) d'*Aurora Bertrana*; en la tercera i quarta, s'ha fet servir la producció memorialística de *Maria Aurèlia Capmany* de la seva obra completa, és a dir, **Pedra de toc I i II** (1970 i 1974), **Mala memòria** (1987) i **Això era i no era** (1989).

L'anàlisi de les obres literàries ha servit, d'una part, per recuperar l'experiència històrica de certs tipus de dones, ja que, malauradament, hi ha una absència total de fonts directes sobre el que feien, percebien, vivien, pensaven i l'ús que feien de l'espai urbà, especialment en la primera meitat del segle XX. D'una altra, ens ha proporcionat una informació cabdal de caràcter geogràfic des de la perspectiva de gènere. L'estudi de les novel·les s'ha realitzat centrant l'atenció en la representació i les experiències personals que les escriptores feien dels espais urbans exteriors i interiors. D'aquesta manera, se'ns ha facilitat dades sobre les seves experiències en la vida social i privada d'alguns barris barcelonins del període estudiat. En definitiva, imatges urbanes, vida quotidiana de la ciutat i de la pròpia ciutadania són realitats socials diferents i interrelacionades que també poden ser conegudes separadament i de forma interconnectada en les fonts literàries. La literatura, doncs, ha estat l'eina que ens ha permès "descobrir" millor l'univers mental i la percepció que les autores ens transmeten de la realitat urbana viscuda per elles.

El mètode seguit ha consistit en una anàlisi dialèctica de la documentació literària - fonamentada en les propostes metodològiques desenvolupades per la geografia humanística-, i el marc teòric de la geografia, la història i, bàsicament, la pròpia teoria feminista, però, també cal afegir-hi, en bona mesura, unes pinzellades de la sociologia i l'antropologia. La metodologia aplicada a l'exploració geogràfica dels documents literaris neix d'un guió de

lectura previ⁶ elaborat a partir de l'*Enquesta Metropolitana Vol. 6* (Subirats & Masats & Carrasquer, 1992) i de la lectura d'altres articles i llibres entre els quals destacaria els següents: Durán & Heras & García & Caillavet & Moyer (1988), Monk & Hanson (1989), Karsten & Meertens (1991-1992), Campillo (1992), Nogué (1983 a i b; 1985 a i b), Carreras (1985 i 1988), Booth & Darke & Yeandle (1998) i McDowell (2000). Els diferents apartats d'aquest guió pretenien recollir –en forma d'esquema- els aspectes més rellevants dels estudis recents realitzats per la geografia urbana del gènere. Des d'una perspectiva actual, l'objectiu últim, per tant, era preguntar a les fonts literàries sobre l'experiència urbana femenina i el seu món perceptiu en un passat recent per copsar i discernir els possibles elements de ruptures i/o de continuïtats.

⁶ Per consultar el contingut del guió de lectura mireu l'annex 1 (versió realitzada per la Memòria de Recerca) o l'annex 2 (la usada, definitivament, per aquesta investigació).

1.2.- Objectius generals i plantejament d'hipòtesis

1.2.1.- Els objectius

A partir d'aquests antecedents, i d'algunes finalitats que ja s'hi ha explicat, és moment ara de formular els cinc objectius generals que s'ha plantejat aquest estudi.

El *primer objectiu* que s'ha proposat és l'anàlisi del marc conceptual i la recerca desenvolupada per la geografia del gènere sobre l'espai urbà i la creació literària femenina. Es vol conèixer la investigació que s'ha realitzat des de l'enfocament del gènere en general -i des de la perspectiva urbana en concret- per tal d'introduir altres aspectes interpretatius en l'estudi de l'espai urbà i el seu entorn a l'hora d'estudiar i interpretar la literatura femenina catalana des d'un punt de vista geogràfic.

El *segon objectiu* pretén estudiar, a través de la narrativa femenina, el protagonisme i el paper actiu de les dones⁷ dins del context de la canviant societat catalana del darrer terç del s.XIX fins a la transició democràtica. Es tracta d'integrar les dones com a productores i consumidores d'espai, com a ciutadanes, en considerar la vida quotidiana com a perspectiva d'investigació de l'espai urbà, ja que, en aquest àmbit, en aquesta quotidianitat és on les dones, per adscripció social, estan instal·lades, deixant escassa memòria de la seva experiència personal i col·lectiva.

En base als anteriors, el *tercer objectiu* té la intenció de complementar l'estudi i les dades recollides a partir de l'anàlisi de les obres literàries de quatre generacions de narradores. La recerca ofereix un exemple de la utilització de la literatura com a document geogràfic. El seu eix vertebrar se centra en com les dones viuen i perceben l'espai urbà barceloní, la

⁷ S'utilitza el terme dones en plural perquè creiem que recull millor la diversitat de la realitat femenina que no pas el concepte dona, que sembla al·ludir exclusivament a un sol model. Tot i això, val a dir que és un concepte sorgit de la reflexió del moviment feminista contemporani i que en el context històric estudiat no va ser utilitzat

utilització que en fan i les relacions que s'hi estableixen i, finalment, la mobilitat que tenen. Així mateix, es vol analitzar com s'identifiquen amb el lloc, què valoren de l'entorn, com expressen els seus lligams afectius i emocionals i quin tipus de lloc creen per tal d'expressar un sentit personal del lloc i d'identitat. La perspectiva generacions facilita el coneixement hol·lístic de la realitat transmesa per la literatura i, per tant, una comprensió global més àmplia de l'experiència femenina i del seu món perceptiu.

El *quart objectiu* procura analitzar, essencialment, els continguts femenins de l'estructura del sistema de gèneres inculcats en el procés de socialització durant els setanta anys del segle XX que abraça la investigació. Es proposa reconstruir l'univers mental d'una part de la població femenina del nostre passat més recent i els seus trets condicionants bàsics, amb la finalitat de conèixer la percepció subjectiva que les novel·listes tenien, a través del seus personatges de ficció, sobre l'espai urbà barceloní i la visió interna que transmeten.

El cinquè *objectiu*, i en referència als anteriors, es planteja comparar, contraposar i extreure conclusions de la imatge perceptiva sobre la ciutat de Barcelona en les quatre generacions de narradores, amb una reflexió sobre les conseqüències de les transformacions "reals" en una part de l'univers mental de la societat: el de les dones. Relacionarà, a més, les possibles transformacions en els continguts del sistema de gèneres entre les quatre generacions i en un context determinat. És a dir, analitzarà la incidència de les relacions de producció -instaurades amb la industrialització- i de les transformacions jurídiques i socials tant de l'època republicana com del règim franquista en els continguts dels atributs i dels rols femenins. I de quina manera afecten aquests canvis en la mentalitat femenina i en la seva concepció i percepció de l'espai urbà.

En base a aquests objectius i tenint en compte la interdisciplinarietat de la recerca, s'ha resolt continuar la línia metodològica predominant en els estudis de gènere i la geografia cultural-humanística: els mètodes qualitatius i interactius. Concretament i a fi de poder confrontar les diferents informacions recollides, s'ha emprat el mateix guió de lectura per a les quatre generacions de narradores catalanes, amb algunes modificacions que subsanen mancances detectades o, en altres paraules, s'adeqüen millor al context.

1.2.2.- Plantejament d'hipòtesis

Les hipòtesis de treball cal considerar-les com línies de recerca i de treball –o fins i tot, de pautes d'observació-, a les quals s'ha intentat un acostament sense que les intuïcions inicials sobre els resultats finals poguessin influenciar-los. No es tracta, doncs, d'unes hipòtesis tancades en el sentit més “científista” del terme, que cal comprovar o rebutjar d'una forma absoluta.

En relació als cinc objectius fixats en l'apartat anterior s'han elaborat nou hipòtesis sobre les quals es desenvolupa la investigació, que seguidament mostrem:

La *primera hipòtesi* es refereix al fet que tant l'estructura patriarcal com l'estructura del sistema de gèneres vigent de l'època estudiada condicionen les pràctiques espacials femenines en endinsar-se, superposar-se i determinar l'esfera de la producció i de la reproducció. Tant els rols com les relacions de gènere predominants determinen, dialècticament, l'imaginari individual i col·lectiu que és té de la realitat, és a dir, limiten les experiències i l'espai viscut per les dones en imposar-los restriccions per moure's fora de l'àmbit domèstic.

La *segona hipòtesi* es basa en la idea que no existeix una concepció uniformitzadora sobre els comportaments espacials i les representacions mentals de les dones sinó que les característiques d'edat, classe social, ètnia, opció sexual i fase del cicle de vida condicionen les experiències, les percepcions, les pràctiques i els problemes espacials. L'espai urbà és utilitzat, viscut, percebut, valorat i apropiat de distinta forma per la diferent tipologia de dones, característiques que s'han d'evidenciar en una desigualtat i dissimetria de les hores i llocs de freqüentació de l'espai urbà.

La *tercera hipòtesi* se centra en els processos generals de canvi de la societat que transformen l'espai i el paisatge urbà i la concepció que la població té d'ells. Es vol comprovar si els continguts dels espais i dels llocs, les seves funcions i formes, també evolucionen alhora

que ho fa la societat i l'univers mental femení⁸. És del tot evident que les transformacions en el terreny econòmic, social, polític i ideològic, a través de la nova normativa vigent -la republicana i, més tard, la franquista-, poden canviar el valor i el rol dels espais segons la seva utilització, per homes i per dones, i a mida que la història es fa. Al mateix temps, la comparació de la identitat femenina en les quatre generacions pretén demostrar com feminitat i masculinitat són construccions socials i culturals, alhora que permet captar la diversitat de continguts del que és femení i del que és masculí en les diferents èpoques, així com les seves ruptures i continuïtats en els continguts del sistema de gèneres i en la manera en què aquestes variacions s'articulen amb el fenomen de la subordinació.

La *quarta hipòtesi* pretén demostrar les diferències existents en les pautes de mobilitat i en els comportaments espacials en les quatre generacions estudiades, fruit dels canvis en els continguts del sistema de gèneres vigents en cada context històric. Espera confirmar que l'edat i l'estatus socioeconòmic constitueixen característiques que agreugen el caràcter comparativament més reduït de la mobilitat femenina. Així mateix, que hi ha espais i hores del dia que les dones, si no van acompanyades d'homes o amigues, mai no freqüenten soles.

La *cinquena hipòtesi*, i en relació amb la tercera, vol demostrar que els canvis jurídics, socials i econòmics que es produeixen durant la II República i en l'etapa "desarrollista" del franquisme es realitzen sense modificar substancialment els rols tradicionals de gènere. Les transformacions jurídiques i socials de l'època republicana, de la Guerra Civil i (¿perquè no?) la dels anys 60, tot i que possibilitaran un major accés a l'àmbit públic de la societat i, per tant, una ampliació en el camp espacial de les dones, no trencaran totalment els vells esquemes mentals -les relacions patriarcals dominants en la societat- respecte al paper social de les dones.

La *sisena hipòtesi* té la intenció de qüestionar la rígida separació entre espai públic i espai domèstic i privat. Vol demostrar que en l'univers mental femení no estan tan

⁸ El sentit que donem al concepte d'univers mental inclou dos nivells diferents però articulats de la realitat socio-cultural. Un es refereix a les experiències i percepcions que les persones posseeixen del conjunt de pràctiques que conformen la vida quotidiana. L'altre s'ha de relacionar amb les imatges culturals, els models de referència que subministren el conjunt de símbols i significats que donen sentit a les pràctiques socials i a la seva representació (Comas d'Argemir & Bodoqué & Ferreres & Roca, 1990, pp.8).

delimitades, com en la mentalitat masculina, les fronteres entre esfera pública i esfera privada, en identificar ambdós espais -el domèstic i l'extradomèstic- amb escenaris de la seva "producció" i del seu "treball".

La *setena hipòtesi* afirma que l'espai d'identificació prioritari de les dones és l'espai domèstic i el seu entorn. Aquest escenari és el que millor expressa el seu sentit personal del lloc i d'identitat.

La *vuitena hipòtesi* postula que l'espai, des del punt de vista de les relacions de gènere, també pot ser base de poder i d'identitat femenina. La creació d'espais de dones en l'esfera pública de la societat i les xarxes socials que generen, transgredeixen la limitada utilització de l'espai públic, perquè transcendeixen del seu marc geogràfic propi i es converteixen en l'expressió de la seva pròpia identitat i autonomia. Les pràctiques socials que generen suposen que problemes individuals siguin expressats d'una manera pública i col·lectiva. De fet, es converteixen en espais que vehiculen la mirada femenina cap al "món exterior": les xarxes socials, en traspasar els confins domèstics, promouen la ruptura de l'aïllament i enforteixen la recerca conscient d'una nova identitat de dona i ciutadana.

La *novena i última hipòtesi* vol comprovar l'existència d'una novel·la urbana escrita per dones dins la història de la literatura catalana del segle passat, és a dir, el model d'una narració en la qual la ciutat de Barcelona representa un component irrenunciable i no substituïble per les estructures de l'acció i dels personatges femenins, protagonistes fonamentals de l'acció. En aquesta hipòtesi també caldria incloure la qüestió del paper jugat i complert per les autores objecte d'estudi des d'una perspectiva de crítica literària feminista catalana en l'evolució d'aquesta disciplina acadèmica.

1.3.- L'estructura de la Tesi

Un cop definits els objectius i les hipòtesis de treball en els dos apartats anteriors, a continuació explicarem com s'ha estructurat aquesta investigació i els diferents aspectes que

es tracten en cada un dels capítols que la componen. L'estructura de la tesi, òbviament, respon als objectius que pretenem assumir i està dividida en vuit capítols més dos de conclusions i/o de resultats. L'extensió dels capítols és variable i està en funció de la temàtica tractada, però, els que contenen els anàlisis de les novel·les resulten més llargs perquè s'han d'explicar, a grans trets, els seus elements més rellevants, el context en el que foren elaborades i, posteriorment, cal reinterpretar-les.

El primer capítol és una introducció a la tesi en què es pretén descriure els trets i les raons essencials que la configuren i la determinen, els seus objectius generals i les hipòtesis de partida amb què es treballaran els documents literaris.

El segon capítol conté una part del marc teòric que conforma la tesi, la que correspon a la geografia del gènere sempre en relació molt estreta amb la teoria pròpiament feminista. S'enceta la investigació pròpiament dita amb una breu introducció teòrica sobre els orígens i l'evolució de la geografia del gènere en els darrers trenta anys -sense cap pretensió de ser exhaustiva- en base a sis eixos temàtics (treball; espai, lloc i identitat; espais pont i xarxes socials; cos i sexualitat; casa i identitat; comunitat, ciutat i barri), que són, a grans trets, les línies conceptuals fonamentals per al nostre estudi. També des de la perspectiva del gènere, s'ha incidit en l'estat de la qüestió sobre els següents aspectes de l'espai urbà: la seva utilització i percepció i, finalment, la seva mobilitat i accessibilitat.

En el tercer capítol s'incorpora la segona part del marc conceptual que abraça aquesta investigació. Se centra en l'anàlisi de la literatura femenina com a camp d'estudi de les experiències i percepcions de les dones en l'espai urbà, i s'incideix específicament en la relació entre la literatura i la ciutat des de la vessant de l'anàlisi geogràfica. S'argumenta la importància de la creació literària escrita per dones per tal de recuperar una part de la memòria -individual i col·lectiva- de la seva experiència ciutadana en el passat més recent de la ciutat de Barcelona (absent fins ara de la memòria social), amb l'objectiu de poder afrontar, protagonitzar i compartir millor un nou pensament sobre la ciutat en aquest recentment encetat segle XXI, sobre la base que els seus subjectes són dones i homes en igualtat de drets i deures. Finalment, s'intenta donar una visió globalitzadora sobre aspectes diversos i

característics de la literatura femenina de ficció, al mateix temps que s'assenyalen alguns canvis d'actituds experimentats al llarg del s.XX.

A continuació, el capítol quart exposa la metodologia seguida en la investigació basada en els mètodes qualitius i interactius, tot i que a vegades la visió quantitativa també hi és incorporada per tal de contrastar la importància dels fenòmens estudiats. S'expliquen, a més a més, les diferents fases i estratègies utilitzades en la recerca per tal d'assolir els objectius finals establerts. Es descriuen, també, les dificultats i els avantatges des de la perspectiva de la metodologia emprada i la interdisciplinarietat de l'estudi.

Els quatre capítols següents entren de ple en l'anàlisi de les novel·les urbanes, objectiu fonamental de la nostra recerca. Certament, el capítol cinquè s'inicia donant una visió resumida del context social en què viuen i escriuen les novel·listes de principis del s.XX tenint en compte quatre aspectes: l'àmbit domèstic, l'àmbit laboral, l'educació i la cultura i, finalment, com el procés de modernització de la societat catalana de principis del segle passat possibilitava un marc d'actuació per a les dones de la burgesia catalanista, les quals posen en marxa un conjunt d'experiències col·lectives femenines amb una idea fonamental que les articulava: el millorament de la condició de les dones. Seguidament, es realitza l'estudi de la novel·la *La fabricant* de Dolors Monserdà segons el guió de lectura prèviament establert i que, a grans trets, vol recollir la realitat femenina reflectida partint dels següents eixos conceptuals: la percepció de l'espai viscut i la visió interna de la societat urbana; la identificació amb els espais; l'espai domèstic (la casa) i l'espai extradomèstic (l'educació, el treball remunerat, les relacions socials i el lleure).

El capítol següent, el sisè, té per objectiu analitzar la novel·la urbana *Les algues roges* de Maria Teresa Vernet, però, prèviament s'introdueix en els trets definitoris del marc social del grup d'escriptores dels anys 30 i s'expliquen els canvis ocorreguts en la realitat social de les dones a partir del nou marc jurídic i polític creat per la Segona República.

El capítol setè se centra en la postguerra barcelonina i, d'entrada, es recullen les característiques socials i culturals fonamentals que condicionen la generació d'escriptores d'aquesta època i, paral·lelament, es descriuen els canvis legislatius més significatius que

imposa el règim franquista a tota la població, en especial a les dones. Aquest context serveix per endinsar-se, posteriorment, en l'anàlisi de la novel·la *Nada* de Carmen Laforet segons el guió de lectura ja esmentat.

L'objectiu fonamental del capítol vuitè és tractar d'analitzar la novel·la urbana de Montserrat Roig, *El temps de les cireres*. Per aquest motiu, abans del seu estudi, però, es dona una visió global d'aquells aspectes del context sociocultural que creiem que poden condicionar socialment a la generació d'escriptores que pertany l'autora i que irromp en el món cultural i literari català a finals dels anys 60 i principis dels 70 del segle passat. De fet, si s'han elaborat marcs socials diferents per a les dues etapes que conformen el franquisme (capítol 7è i 8è) és perquè en l'etapa del “*desarrollismo*”, o també anomenada tardofranquista, es varen produir algunes petites transformacions legislatives, socials i literàries alhora que s'iniciava amb força el moviment de dones en el nostre Estat, factors tots ells que generen uns altres tipus de condicionaments socials per a les escriptores.

Amb el capítol novè s'inicia una primera part de les conclusions més significatives a què s'ha arribat en la nostra tesi. S'ha optat per fer dos capítols de conclusions globals perquè la mateixa interdisciplinarietat de la investigació ho requeria intentant. Així doncs, tenint en compte els temes d'anàlisi realitzats en els quatre capítols anteriors, aquest capítol recull una valoració i/o estudi comparatiu de les obres literàries estudiades clarament dividida en dos grans blocs, segons criteris cronològics. En el primer, es comparen les novel·les del primer terç del s.XX i, en el segon, les del franquisme. Finalment, en un tercer apartat, s'ofereix un balanç global de la novel·la urbana escrita per dones durant el període estudiat i en un mateix mapa de Barcelona s'incorporen els itineraris urbans que es poden traçar a partir de l'acció narrativa i de les pròpies protagonistes principals de cada obra de ficció, per tal de facilitar la seva comparació i possible interpretació.

En el capítol següent, el desè, es troben les conclusions finals amb un resum –fraccionat per capítols- dels resultats més destacats que s'han obtingut al llarg de la recerca i, en el darrer apartat, es comproven les hipòtesis de partida d'aquesta investigació.

Cal afegir a tot plegat que en tots els capítols de la tesi, menys al primer i als dos darrers (9è i 10è) que conformen les conclusions, hi ha un apartat introductori i un de recapitulació. La introducció, a grans trets, pretén donar una visió esquemàtica del que es tracta en cada capítol o, si més no, es posa èmfasi en algun aspecte considerat rellevant per l'autora amb la finalitat de facilitar a la lectora o lector una millor comprensió dels continguts que s'analitzen més acuradament a les pàgines següents. Així, per exemple, en el capítol setè –el de la postguerra– es destaca l'impacte cultural en l'Espanya de l'època de la publicació de la novel·la *Nada* de Carmen Laforet. La recapitulació, en canvi, vol convertir-se en una síntesi molt abreujada dels resultats més destacats que s'han obtingut al llarg del capítol.

Pel que fa als annexos, s'hi trobarà el guió de lectura en profunditat aplicat a l'anàlisi de les novel·les en les dues versions utilitzades (l'originària i la definitiva) i una breu ressenya biogràfica de cada escriptora objecte d'estudi.

La bibliografia és l'encarregada de cloure, finalment, l'estudi. S'ha optat per fer-ne un doble recull: al final de cada capítol s'inclouen les referències citades en cada un d'ells, i en acabar el treball una altra de general. En qualsevol de les dues modalitats, però, no s'han inserit aquelles altres obres que, havent estat referides explícitament en el text o en les notes a peu de pàgina i malgrat ser considerades com a obres de referència importants, han servit per assessorar-nos de manera ocasional perquè un major aprofundiment hagués significat allunyar-nos massa dels objectius inicials establerts.

1.4.- Altres aspectes preliminars de la investigació

Per últim, caldria fer unes breus referències a d'altres aspectes de la investigació difícils d'enquadrar en els apartats precedents. En primer lloc, cal preguntar-se sobre el lligam existent entre el sexe femení i els textos literaris de les nostres escriptores. Des d'un punt de vista cultural, òbviament, tal com afirma la historiadora M.Rivera (1990, pp.15-16) sí que existeix una relació entre el gènere femení i el que les dones fem i pensem sobre nosaltres mateixes, ja sigui per acceptar o per rebutjar els continguts de gènere inculcats en el procés de

socialització. El fet de pertànyer al sexe femení ha marcat i marca l'experiència històrica de les dones en les societats occidentals.

Per aquest motiu, les interpretacions que conformen aquesta tesi no són mai indiferents al sexe de qui ha escrit els textos literaris, ni a la vinculació amb aquests textos, ni tan sols al dels problemes històrics que aquests plantegen ni, per suposat, al meu, com a autora de les propostes d'interpretació. M'ha interessat sexualitzar la lectura d'aquests documents literaris en el sentit de marcar diferències entre l'experiència històrica de les dones i la dels homes. Com encertadament assenyala Rivera (1990), penso que a Occident la diferència que marca el sexe és una diferència socialment construïda però "omnipresent i ineludible".

Sexualitzar l'anàlisi no vol dir renunciar a la igualtat social entre homes i dones, sino tenir en compte les diferències i, per tant, indirectament qüestionar radicalment el contracte social vigent, font bàsica de les desigualtats entre dones i homes, l'anàlisi i la cancel·lació de les quals és allò a què, modestament, pretén contribuir aquesta investigació. Sexualitat l'anàlisi també vol dir buscar un nou tipus de subjectivitat que pressuposi que les dones tenim quelcom a dir en el present i en el futur, i també en el passat. I és, precisament, des d'aquesta òptica que s'han realitzat les lectures dels textos literaris i en tots ells, les autores han tingut quelcom a dir sobre el que significava ser dona en un context urbà històric concret i, per tant, sobre els continguts del que és femení. I, és més, el que elles han transmès entra fàcilment en diàleg amb continguts molt diversos de la teoria feminista contemporània.

En segon lloc, el procés de recerca ha suposat una progressiva conscienciació i posicionament de l'autora davant de la vida urbana barcelonina del seu propi barri. En altres paraules, si bé és cert que, a principis del s.XXI, en els països desenvolupats del món occidental s'ha aconseguit la igualtat formal entre homes i dones en l'àmbit públic de la societat (Camps, 1998), també ho és que la meva experiència personal quotidiana com a ciutadana mostra l'existència d'una igualtat insatisfactòria, sobretot si tenim en compte els comportaments espacials d'una part de la població (no sols masculina) en l'ús del carrer i en les mateixes relacions socials.

Tot procés d'investigació comporta un viatge personal i professional, fruit del qual, a poc a poc, s'ha desvetllat una consciència de dona que té per objectiu reivindicar el seu espai en la vida pública. El fet relativament recent de compartir, homes i dones, l'àmbit públic de la societat sovint s'ha tornat conflictiu. Fins ara, havia estat un privilegi indiscutible dels homes que l'havien convertit en un món masculí, a ulls d'una gran majoria de dones. En l'actualitat, encara hi ha una part de la població que no sols mostra la seva indiferència a la igualtat entre els sexes sinó que, a més a més, no accepta "altres formes d'actuar" i "altres formes de mirar" els comportaments espacials que no siguin la submissió a les normes i patrons fins ara vigents i, no oblidem, generadors de desigualtat per raons de gènere.

La mentalitat i les actituds d'una part de la població urbana barcelonina encara mostren, avui dia, els prejudicis d'una societat que ja no és la nostra, doncs, no sols consent i tolera actituds i comportaments espacials propis d'una societat basada en la desigualtat entre homes i dones, sinó que sovint les defensa amb violència i actituds incíviques, elements que trasllueixen unes condicions objectives de desigualtat. Em refereixo, per suposat, a una desigualtat en la vida pública més subtil que l'existent en altres èpoques, però que, també, dificulta la vida quotidiana d'un grup de dones; és una desigualtat "suposadament" impregnada d'aparents petiteses encara no resoltes perquè la seva solució no depèn tant de mesures polítiques o legislatives, sinó de la voluntat compartida que les coses siguin d'una altra manera. No podem oblidar, però, que l'existència d'una legislació local (municipal, comarcal, regional, estatal, etc.) és fonamental perquè les dones puguin exercir i defensar els seus drets de ciutadanes en un pla d'igualtat. En l'actualitat, creiem que el punt conflictiu en aquesta convivència radica fonamentalment en el fet que les diverses administracions i el seu personal corresponent, sovint, no actuen eficaçment perquè la legislació en vigor (igualitària) sigui respectada per tota la ciutadania.

Caldria corregir, en definitiva, alguns models de la vida pública i potenciar una manera de fer diferent i diversa que incorpori nous valors, actituds i comportaments entre la ciutadania per tal de canviar les mentalitats⁹ i con viure amb dignitat i bon sentit les diferents generacions de persones que viuen en l'hàbitat urbà. I així, d'aquesta manera, arribarà el

⁹ Fonts sociològiques assenyalen que les mentalitats de la població canvien a un ritme molt més lent que no pas les transformacions tecnològiques i, fins i tot, econòmiques.

moment de poder afirmar, definitivament, que sí, que la igualtat en la vida pública de les ciutats és una realitat.

1.5.- Referències bibliogràfiques

BERTRANA, Aurora (1973), *Memòries fins al 1935*, Ed. Pòrtic, Col. Memòries, nº16, Barcelona.

BERTRANA, Aurora (1975), *Memòries del 1935 fins al retorn a Catalunya*, Ed. Pòrtic, Col. Memòries, nº 12, Barcelona.

BOOTH, Chris & Darke, Jane & YEANDLE, Susan (eds.) (1998), *La vida de las mujeres en las ciudades. La ciudad, un espacio para el cambio*, Ed. Narcea, Col. Mujeres, Madrid.

CAMPILLO, Xavier (1992), *Geografia i Literatura a l'Alt Pirineu Català*, Quaderns del Departament de Geografia i Història de l'Estudi General de Lleida, Col. Espai/Temps nº 10, Universitat de Barcelona, Lleida.

CAMPS, Victoria (1998), *El siglo de las mujeres*, Ed. Cátedra, Col. Feminismos, nº 45, Universitat de València-Instituto de la Mujer, Madrid.

CAPMANY, Maria Aurèlia (1997), *Obra Completa*, Vol. 6, *Memòria* Ed. Columna, Barcelona.

CARRERAS, Carles (1985), "La ciutat de Barcelona a les novel·les de Joan Marsé", *Revista Catalana de Geografia*, nº 1, Vol. I, ICC, Barcelona, pp.46-58.

CARRERAS, Carles (1988), "Paisaje urbano y novela", *Estudios geográficos*, Tomo XLIX, nº 191, abril-junio, CSIC, Madrid, pp.165-187.

COMAS D'ARGEMIR, Dolors & BODOQUÉ, Iolanda & FERRERES, Sílvia & ROCA, Jordi (1990), *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars (1900-1960)*, Alta Fulla, Fundació Serveis de Cultura Popular, nº9, Barcelona.

DURÁN, María Angeles & HERAS, Dolores & GARCÍA, Cristina & CAILLAVET, France & MOYER, Melissa (1988), *De puertas adentro*, Ministerio de Cultura-Instituto de la Mujer, Serie Estudios, nº 12, Madrid.

GARCÍA RAMÓN, Maria Dolors (1985), "Nuevos horizontes geográficos en las décadas de los 70 y los 80: hacia una geografía humanística", **GARCÍA RAMÓN, M.D. (eds)**, *Teoría y método en la geografía humana anglosajona*, Ariel-Geografía, Barcelona, pp. 217-226.

KARR, Carme (1910), *Cultura femenina (Estudi i Orientacions)*, Conferències donades a l'Ateneu Barcelonès, Dies 6,13 i 20 d'abril de 1910, Tip. L'Avenç, Barcelona.

- KARR, Carmen & MONSERDÀ, Dolores & SENSAT, Rosa & SERRANO, Leonor DOMÈNECH, María** (1916), *Educación Femenina*, Ciclo de conferencias desarrolladas en el Ateneo Barcelonés, Días 31 de enero y 1,3, 4 y 5 de febrero de 1916, Librería Parera, Barcelona.
- KARSTEN, Lia & MEERTENS, Donny** (1991-1992), "La geografía del género: sobre visibilidad, identidad y relaciones de poder", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 19-20, UAB, pp.181-193.
- LAFORET, Carmen** (1988), *Nada*, Ed. Destino, Col. DestinoLibro, nº 57, 11na. edició, Barcelona.
- McDOWELL, Linda** (2000), *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*, Ed. Cátedra, Col. Feminismos, nº 60, Universitat de València-Instituto de la Mujer, Madrid.
- MONK, Janice & HANSON, Susan** (1989), "Temas de geografía feminista contemporánea", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº14, U.A.B., pp.31-50
- MONSERDÀ, Dolors** (1991), *La fabricant*, Ed. de l'Eixample, Espai de dones, Col. Clàssiques, nº 6, Barcelona.
- NOGUÉ, Joan** (1983a), "De com la literatura pot ser útil a la Geografia: reflexions arran de la lectura d'un llibre", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 3, UAB, pp.201-206.
- NOGUÉ, Joan** (1983b), "El bosc, element clau d'un paisatge i d'una comunitat", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 2, UAB, pp.23-67.
- NOGUÉ, Joan** (1985a) "Un assaig de lectura humanista del paisatge tradicional de la Garrotxa a través de la literatura", *Revista Catalana de Geografia*, 1, pp.9-25.
- NOGUÉ, Joan** (1985b), "Un mètode de treball humanista", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 6, UAB, pp.67-80.
- RIVERA, María-Milagros** (1990), *Textos y espacios de mujeres. Europa, siglo IV-XV*, Ed. Icaria, Antrazit, nº 56, Barcelona.
- ROIG, Montserrat** (1991), *Digues que m'estimes encara que sigui mentida*, Ed. 62, 4ta. edició, Barcelona.
- ROIG, Montserrat** (1992), *El temps de les cireres*, Ed. Cercle de Lectors, Barcelona.
- SUBIRATS, Marina & MASATS, Marta & CARRASQUER, Pilar** (1992), *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona 1990. Condicions de vida i hàbits de la població, Vol. 6, Condicions de vida de les dones a la ciutat de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, Inem i UAB, Barcelona.

VERNET, Maria Teresa (1986), *Les algues roges*, Ed. LaSal, Ed. de les dones, Col. Clàssiques Catalanes, n° 12, Barcelona.

WOOLF, Virginia (2002), “Geografía literaria”, dins **WOOLF, Virginia** *Viajes y viajeros*, Ed. Plaza & Janés, Col. Mitos-Voces, Prólogo, selección y traducción de Marta Pesarrodona, Barcelona, pp.89-94.

Capítol 2. El marc conceptual I : la geografia del gènere

Escaparse es el mayor de los placeres; emprender una caminata por las calles en invierno la mayor de las aventuras. No obstante, cuando alcanzamos de nuevo el umbral de nuestra casa, es reconfortante tocar las viejas posesiones, los viejos prejuicios, que nos rodean; y el yo, que se ha esparcido por tantos rincones.

Woolf, Virginia (1927), *Caminata por las calles: una aventura londinense*, pp.123.

2.1.- Introducció

El marc conceptual d'aquesta tesi està integrat per dos camps d'estudi, la geografia del gènere i la literatura escrita per dones, que s'aborden en dos capítols diferenciats per raons pròpiament funcionals, didàctiques i, al capdavant, operatives. Val a dir, però, que el fil conductor d'aquest context teòric té per objectiu endinsar-se en ambdues disciplines acadèmiques des de la perspectiva que estan treballant a hores d'ara, entre d'altres temàtiques, amb les experiències i percepcions de les dones en l'espai urbà.

En aquest primer capítol realitzarem un repàs a les idees fonamentals en l'evolució de la geografia del gènere en els darrers trenta anys i el seu lligam amb la teoria feminista en relació a l'espai urbà. No es pretén una anàlisi exhaustiva -des de la dècada dels anys 70- de tots els articles i treballs que s'han publicat en aquesta perspectiva, sinó que ens limitarem a un comentari sobre aquells que han fornit i configurat la nostra investigació. A través d'aquesta visió panoràmica es recullen els temes en els quals ha incidit de forma més contundent la geografia urbana del gènere, les diferents aportacions i els canvis que ha experimentat fins als nostres dies en aspectes tan importants per la geografia com el treball, l'espai, el lloc i la identitat; el cos i la sexualitat; la casa, el barri i la ciutat i,

finalment, la mobilitat i l'accessibilitat de les dones en l'espai urbà.

Des d'un punt de vista globalitzador, entenem que aquesta anàlisi es podria considerar en part esbiaixada ja que les nostres principals fonts d'estudi s'han basat més en les contribucions de la geografia francesa i espanyola existent sobre el tema que no pas anglosaxona. Tot i saber que el *centre* de la disciplina geogràfica és el que està publicat en anglès als Estats Units i al Regne Unit, més que no pas a Austràlia, Canadà o Nova Zelanda, volem contribuir, en la mesura del possible, a enriquir les reflexions teòriques que es fan des de la perspectiva de la perifèria, cosa que no significa ni molt menys desconèixer o ignorar les principals aportacions de la geografia anglosaxona, com veurem al llarg d'aquest apartat.

El capítol conclou amb una recapitulació que pretén donar una visió molt sintètica del que s'ha tractat en tots els seus apartats i les referències bibliogràfiques que s'han citat.

Finalment, si fem una ullada a l'índex i els continguts dels dos capítols (2on. i 3er.) que integren aquest marc conceptual, es pot afirmar que la nostra investigació s'insereix de ple dins d'una de les tendències predominants de l'anomenada "nova" geografia cultural-humanística¹, la qual, d'entrada, reserva un paper important a l'enfocament subjectiu i a les dades qualitatives en combinació, sempre que la realitat analitzada ho permeti, amb les quantitatives (Collignon, 1999). A més, no sols s'utilitzen tres conceptes claus del marc teòric de la geografia cultural (la identitat, el lloc i la percepció), sinó que un dels objectius fonamentals de la nostra anàlisi és, d'una banda, la relació entre literatura -escrita per

¹ El terme de <<nova geografia cultural>> va ser encunyat per geògrafs britànics a finals del anys setanta i, en general, es considera que el <<gir cultural>> en la geografia humana s'inicià, s'institucionalitzà i, fins i tot, es rebutjà en només una dècada, la de 1980-1990. En efecte, segons Jackson (1999, pp.45) <<las nuevas direcciones de la geografía cultural recurrieron a diversas tradiciones intelectuales, que iban desde la antropología y la teoría literaria hasta el feminismo y los estudios culturales contemporáneos, ensanchando así los límites de la geografía cultural más allá de la obra pionera de Carl Sauer y sus seguidores de la escuela de Berkeley>>. Cal destacar que aquest geògraf reivindica el paper de la geografia feminista en la introducció d'aquest gir cultural (García Ramón, 1999).

Per aprofundir en les arrels teòriques i epistemològiques de la <<nova geografia cultural>> des d'enfocaments diferents, consulteu el monogràfic "les noves geografies culturals" que dedica la revista *Documents d'Anàlisi Geogràfica* (1999) en el seu núm. 34, UAB. En aquesta publicació, l'article de Luna (pp.69-80) –entre d'altres també molt interessants- inclou una valoració dels punts comuns i les diferències

dones- i geografia -tema molt present en aquest corrent geogràfic i que deriva de la geografia humanística (Mendizábal, 1999)- i d'una altra, com la literatura ajuda a crear i sentir la identitat que tenen les persones i els grups socials del territori.

Dins d'un ampli i divers ventall, existeix també una clara interconnexió amb els corrents temàtics de la "nova" geografia cultural-humanística en altres aspectes que passem a puntualitzar tot seguit:

- El paisatge és construït per la societat i en ell es reflecteixen els seus valors al mateix temps que testimonia els valors del passat (Collignon, 1999). Ja no sols s'analitza des del punt de vista de les percepcions, sinó que també es tenen en compte les representacions. El paisatge és alhora <<matriu i empremta de la cultura >>². En aquest sentit, el component cultural ha passat a ser un paràmetre més de l'anàlisi geogràfica (Luna, 1999), especialment quan es treballa a escala regional, tot relacionant els processos culturals globals amb els locals, i com aquesta relació es dona en el territori i es transforma.
- La perspectiva de l'espai viscut fa possible analitzar les poblacions (en el nostre cas, les dones) amb la finalitat d'aprendre com viuen en la casa, el barri, el poble o la ciutat en què normalment desenvolupa la seva existència i el que experimenten quan surten dels horitzons que els són familiars.
- Els grups socials subalterns urbans (com les dones) de diferents classes socials, edats, grups ètnics i opcions sexuals perceben, usen, utilitzen i gaudeixen de la interrelació del temps i de l'espai en les ciutats (paisatges culturals on viuen) per tal de construir i lluitar per una nova cultura de la ciutadania.
- L'objectiu final és revisar la "mirada" contemporània entorn a la ciutat remarcant, des d'un cos sexuat, el pes de les relacions socials i patriarcal i els

(temàtiques, metodològiques i teòriques) entre la geografia cultural <<tradicional>> i la <<nova>>.

² Claval (1999, pp.34).

seus significats simbòlics tal i com es revelen en els llocs o localitats específiques (Barcelona). Una mirada que es preocupa d'analitzar les formes com els paisatges urbans han estat representats en els textos literaris escrits per dones, partint de la base que un paisatge urbà és una imatge cultural i una forma literària de representar, estructurar i simbolitzar una realitat espacial. D'aquí que l'anàlisi geogràfica deriva cap a les teories literàries, la semiòtica, la semiologia, els discursos que es creen al voltant dels paisatges culturals més que no pas dels paisatges per ells mateixos (Albet i Nogué, 1999).

2.2.- La Geografia del gènere

Des de la dècada dels anys 70 fins a l'actualitat, s'ha consolidat un corrent anomenat **geografia del gènere -o feminista³** - que ha realitzat importants contribucions a l'anàlisi de l'estructura sexista de la societat i a l'estudi de les desigualtats socioespacials i ambientals derivades dels diferents rols que la societat assigna als homes i a les dones (García Ramón, 1989). Per arribar a aquests plantejaments ha calgut superar, però, la identificació que la geografia acadèmica establia entre els comportaments del baró-adult-productiu amb la resta de grups que formen una societat. No obstant això, els programes de geografia i els llibres de text de l'ensenyament pre-universitari⁴ -i sovint també els universitaris- no reflecteixen aquesta situació i són acusadament sexistes (McDowell, 1989; Sabaté & Rodríguez & Díaz, 1995). Les dones no hi són presents, són invisibles. L'únic agent productor i consumidor d'espai és tan sols un grup minoritari de persones, integrat per homes adults, en edat productiva i en la seva major part de cultura occidental.

A hores d'ara, les investigacions realitzades des d'aquesta perspectiva han constatat, de forma explícita, que l'estructura del sistema de gèneres⁵ subordina el femení al masculí,

³ Al llarg de la tesi s'utilitzaran indistintament els termes geografia del gènere i geografia feminista, tal i com s'acostuma a fer en el món anglosaxó. Tot i això, cal advertir que <<en els països llatins la geografia feminista té una connotació més militant i la geografia del gènere una connotació més acadèmica >> com assenyala García Ramón (1998).

⁴ Darrerament, l'antropòloga Juliano, M.D. i altres (2001) han publicat un llibre força interessant dirigit entre d'altres a les professores i professors d'ensenyament secundari de ciències socials que volen introduir la perspectiva de gènere en la seva disciplina.

⁵ El concepte de gènere s'ha d'entendre com una construcció social i cultural i no pas biològica del que és femení i el que és masculí. És a dir, es refereix al <<conjunt de creences, trets personals, actituds, sentiments, valors, conductes i activitats que diferencien els homes de les dones a través d'un procés de construcció social...>> (Benería, 1987, pp.46). El terme *gènere* ha permès que entressin al món acadèmic els estudis sobre les dones i remet, en aquesta accepció, a una antiga distinció entre naturalesa i cultura. El sexe es vincula al primer àmbit; el gènere, al segon; tot i que els límits no són gaire clars. La distinció entre sexe i gènere ha estat útil en alguns moments i se n'ha tret molt de profit, tot i que amaga molts problemes que són els que cal abordar en l'actualitat. Per una major profundització en el debat sobre la conveniència del significat gènere/sexe consulteu la pensadora feminista estatounidenenca Judith Butler (2001). Finalment, per una definició clara i concisa dels conceptes bàsics utilitzats per la geografia del gènere (*rols de gènere, gènere, divisió del treball segons gènere, treball productiu i reproductiu, relacions de gènere o patriarcat*) consulteu Sabaté & Rodríguez & Díaz (1995, pp.14-15).

endinsant-se en tots els racons de la vida social. Per això, avui dia, ignorar-la empobreix l'anàlisi geogràfica com també l'empobriria ignorar les desigualtats de classe o d'ètnia (McDowell, 1989) i, nosaltres afegiríem de la mateixa manera, les generades per l'edat o l'opció sexual.

Des d'una òptica no androcèntrica s'ha plantejat, doncs, la necessitat d'introduir a l'anàlisi geogràfica altres grups, entre ells les dones⁶, que han actuat des de la base o que han tingut al seu càrrec altres activitats, infravalorades, per bé que estructuralment necessàries per a la pròpia supervivència del sistema econòmic i social. L'anomenada geografia del gènere⁷, a l'igual que ho estan fent altres disciplines de les ciències socials, incorpora aquest col·lectiu en l'anàlisi geogràfica i fa un plantejament integrador dels espais de la producció i distribució (geografia econòmica) i del consum i reproducció (geografia social i del benestar), en partir de la base conceptual que l'espai domèstic (la llar) i l'espai extradomèstic estan íntimament relacionats, són dos aspectes d'un mateix procés únic: el sistema capitalista.

La geografia del gènere s'inicia en primer lloc a EE.UU i a Gran Bretanya a partir dels anys 70 i en els seus orígens tingué una influència notable l'anomenada per la història, segona onada del feminisme, la dels anys 60. Des de llavors, els escrits geogràfics que tracten la problemàtica de les dones han augmentat notablement a causa entre d'altres raons a la incorporació massiva de les dones (de classe mitjana) a estudis superiors i al treball remunerat simultàniament al ressorgir polític i ideològic del moviment feminista (Carrasco, 1999). De fet, l'aparició de la perspectiva del gènere en la geografia -a l'igual que en altres disciplines- és l'expressió acadèmica del moviment feminista. Per això, no ens ha de sorprendre que els orígens d'aquest enfocament es trobin en el món anglosaxó on el moviment feminista va tenir els seus començaments (García Ramón, 1989). Tot i que existeixen publicacions des de

⁶ Juliano, Dolores (1992), en el seu llibre *El juego de las astucias*, Ed. Horas y Horas, Madrid, desenvolupa una excel·lent teoria sobre la consideració de les dones com a grup subaltern en comparació als grups dominants de tota estructura social.

⁷ Una definició àmpliament acceptada de la geografia del gènere és la que considera de forma explícita l'estructura de la societat i <<examina les formes en què els processos socioeconòmics, polítics i ambientals creen, reproduïxen i transformen, no només els llocs on vivim, sinó també les relacions socials entre els homes i dones que viuen allí. i a la vegada, també estudia com les relacions de gènere afecten aquests processos i les seves manifestacions en l'espai i l'entorn>> (García Ramón, 1998, pp.296, citant a Little i altres, 1988)

principis de la dècada dels 70, no és fins a començaments dels anys 80⁸ que es pot parlar pròpiament d'un enfocament de gènere en la geografia. Des de llavors s'ha estès a gran part dels països occidentals i de Nord-Amèrica, i arriba a l'Estat espanyol als anys 80⁹.

Actualment, la geografia del gènere presenta un ampli ventall d'enfocaments teòrics, metodològics i polítics, des de l'anàlisi neopositivista passant per la radical, la marxista i la humanística fins arribar a l'anomenada postmodernista. Nosaltres no tractarem les diferents aportacions de cada escola geogràfica a la geografia del gènere, sinó solament aquells aspectes teòrics que es relacionen directament amb el nostre treball¹⁰.

⁸ La geografia feminista britànica tingué un període inicial de creixement, que va des dels anys 70 fins a principis dels 80. A partir de 1982, podem parlar ja d'una geografia del gènere "institucionalitzada" ja que va ser en aquesta data quan en la reunió anual de l'I.B.G. (Institute of British Geographers) s'acceptà formalment la constitució del grup de treball "Women and Geography Study Group". Aquest grup reuní un conjunt de geògrafes interessades a ressaltar les desigualtats socialment creades pel factor gènere i va permetre impulsar l'interès per aquesta temàtica iniciada a finals dels anys 60. El grup constituí una via institucional que incorporà les persones interessades en el tema i desenvolupà un treball conjunt (Cànoves, 1990, pp.46)

⁹ Pel que fa a l'Estat espanyol, en els darrers vint anys han proliferat els estudis teòrics, empírics, seminaris i publicacions sobre temes com el treball domèstic, la mobilitat femenina, la incorporació de les dones al treball remunerat, l'aportació al treball agrícola, les dones i l'espai urbà, el medi ambient, la presència femenina en la geografia acadèmica, etc. Les IV Jornadas de Investigación Interdisciplinaria, organitzades pel Seminario de Estudios de la Mujer de la Universidad Autónoma de Madrid –i coordinades per García Ballesteros (1986)-, van tractar com a tema monogràfic "*El uso del espacio en la vida cotidiana*" i van significar –juntament amb el II Congrés Mundial Basc (1987)- el naixement oficial de la geografia del gènere en el nostre país (Cànoves, 1990). Val a dir, però, que les publicacions de la revista *Documents d'Anàlisi Geogràfica* del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona continuen jugant un paper clau en la difusió d'aquests estudis teòrics i empírics tant en l'àmbit internacional com nacional i estatal. A tall d'exemple, cal assenyalar que ja ha publicat dos monogràfics sobre les dones, el nº14 i el 26. Es més, no oblidem que en l'estudi de García Ramón (1998) aquesta revista i les franceses *Cahiers de Géographie du Québec* i *Espace, Population et Société* són les úniques, fora de l'àmbit del món anglosaxó, que cal incloure dins de les 20 primeres publicacions mundials en revistes acadèmiques geogràfiques segons el nombre total de referències de gènere durant el període 1985-1996. Altres revistes de geografia espanyoles que han publicat al menys un article amb anàlisis de gènere són: *Anales de Geografía de la Universidad Complutense* (deu) , *Cuadernos de Geografía* (tres), *Estudios Geográficos* (un) , *Boletín de la Asociación Española de Geógrafos* (un) i *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* (un) (Caballé, 1997, pp.20-21).

D'altra banda, la importància de la perspectiva de gènere en l'actualitat en el nostre país queda ben palesa amb la publicació tant d'un manual de Geografia i Gènere en castellà (Sabaté i altres, 1995) com de les Jornades sobre "El espacio según el género ¿un uso diferencial?" (Tobío & Denche, 1995), el curs sobre "Urbanismo y Mujer" (Bisquert, 1995) i, entre d'altres, el balanç fins als anys 1990 d'aquest enfocament dins la Geografia espanyola (Sabaté & Tulla, 1992).

¹⁰ Si la lectora o el lector estan interessats en les diferents aportacions teòriques i/o metodològiques de cada escola geogràfica a la geografia feminista, en trobaran unes bones síntesis en García Ramón (1989 i 1998); Cànoves (1990) i Sabaté & Rodríguez & Díaz (1995) i Caballé (1997). Aquesta darrera geògrafa, a més, proporciona una visió sintetitzada i actualitzada sobre els corrents de geografia del gènere.

Es pot afirmar que la geografia del gènere, en definitiva, en els darrers trenta anys, ha fet i continua fent aportacions teòriques i metodològiques -amb nous enfocaments i nous conceptes- que han afectat i afecten tant la teoria com el mètode de la geografia en el seu conjunt, contribuint, amb la seva anàlisi integradora i interdisciplinària, a omplir buits mai no investigats que donen una visió més global de la nostra realitat¹¹.

2.2.1.- Geografia, gènere i teoria feminista

En aquesta breu però intensa història de la geografia del gènere s'han produït transformacions en el seu marc conceptual i en els objectius essencials, fruit tant del gran dinamisme com de la ràpida evolució d'enfocaments i conceptes. Una ullada a les investigacions realitzades des dels seus orígens evidencien la diversitat de temes i enfocaments, és a dir, la **pluriformitat**, element que també es reflecteix en la geografia humana en general. Aquesta creixent tendència a la diversitat però, no exclou una sèrie de trets comuns, una necessitat compartida de buscar nous instruments d'anàlisi que es desenvolupen entorn a certs eixos de conceptualització (Karsten & Meertens, 1991-1992).

En els darrers anys la geografia del gènere ha passat dels estudis de caràcter descriptiu i empíric, en els quals es feia “visible” la participació de les dones en aquells àmbits de l'experiència i activitats humanes dels quals la geografia ja tradicionalment s'havia ocupat en el seu vessant homes, a introduir altres aspectes interpretatius en l'anàlisi de l'espai i el seu entorn. Aquesta evolució s'ha produït de forma paral·lela als canvis soferts pel moviment

¹¹ És obvi que un impacte tan important hauria de tenir les seves repercussions en el propi desenvolupament de l'ensenyament de la geografia en tots els seus àmbits acadèmics. Una de les conclusions de l'estudi de García Ramón (1998) sobre les diferències temàtiques en les articles de geografia de gènere d'àmbits territorials diversos, és que l'únic àmbit regional on destaca el tema de l'ensenyament és en el grup de revistes de parla anglesa. La geografia del gènere (espanyola), per tant, com a corrent de pensament teòric caldria que comencés a pensar també en la seva projecció didàctica, en el seu ensenyament, àmbit en el qual té encara molt a dir. I més quan la nostra experiència en el camp educatiu constata que, en l'actualitat, hi ha una generació adolescent, bàsicament femenina, àvida de recuperar la història quotidiana més recent de la seva identitat femenina. No podem oblidar que el desenvolupament de la geografia humana neix de la transmissió oral del saber, del seu ensenyament. Seria una manera d'integrar, un cop més, elements d'una tradició pròpia (geogràfica i femenina): la de narrar i l'oralitat.

feminista i per la pròpia teoria feminista. Aquesta primera fase de consolidació de la geografia feminista, per tant, es caracteritza per la documentació de la realitat femenina en tota la seva diversitat.

Afortunadament, després de quasi tres dècades, s'ha progressat a nivell conceptual. En efecte, s'ha generat un consens important per incloure el factor gènere en moltes investigacions, element que podria arribar a qüestionar la pròpia existència de la geografia del gènere. Tot i això, el que li està proporcionant identitat pròpia és la seva capacitat d'anar "més enllà", de buscar un nou enfocament que superi el nivell de documentació en la geografia, característica que s'ha de relacionar amb els avenços soferts per la teoria feminista. I en aquesta recerca d'una nova manera d'analitzar la realitat, les dones s'han convertit en l'eix vertebrador del discurs de la geografia del gènere, com a agents i protagonistes actives, com a productores i consumidores d'espai.

2.2.1.1.- El treball

El treball ha constituït i constitueix un dels eixos conceptuals i temàtics comuns en la majoria d'investigacions d'aquest enfocament. En aquest sentit, l'aportació de la història, l'antropologia, la sociologia i l'economia ha estat determinant. La proliferació d'aquests estudis tenen una explicació: la importància del concepte per tal d'aclarir els orígens de la subordinació femenina. Tot i això, el camí recorregut ha estat llarg. Un primer pas ha estat qüestionar el propi concepte de treball utilitzat en la majoria d'anàlisis realitzades fins a l'aparició de la geografia feminista. Fins llavors només s'emprava una accepció restrictiva del terme, aquell que produeix mercaderies (l'assalariat i reconegut) i marginava els treballs "informals" entre els quals cal destacar el treball domèstic. La <<de-construcció>> del concepte¹² generà dos objectius d'estudi complementaris:

¹² En aquesta línia, existeixen a l'Estat espanyol diverses autores d'obligada consulta: Benería (1987; 1991;1993), Solsona (1989) i Carrasco (1989;1992;1995; 1999). Com ens diu Carrasco en *Mujeres y economía* (1999, pp.13), la temàtica tractada en les últimes tres dècades per l'economia feminista és molt àmplia, encara que cada època ve marcada per la discussió de determinades qüestions fruit de la situació sociopolítica, de

1. Investigar les relacions entre treball reproductiu¹³ i mercat de treball, caracteritzant el treball femení en l'esfera "productiva"¹⁴. D'ací van sorgir les investigacions sobre el concepte de **patriarcat** (del poder dels homes adults sobre les dones i altres grups de la societat com els vells/es i la joventut)¹⁵ i la introducció de les relacions patriarcals en l'anàlisi de gènere. En els anys 80, es posa de manifest que el mercat laboral no és una entitat sexualment neutra i que les relacions de gènere estan en la base de l'organització del treball i la producció (Carrasco, 1999).
2. Analitzar la llar i l'economia domèstica, temes cabdals en la teoria feminista dels anys 90¹⁶. Des dels diferents camps de les ciències socials, la teoria i la geografia feminista han incidit amb les seves anàlisis en les activitats de l'esfera reproductiva com a factor determinant del treball remunerat femení, de la divisió social del treball i de la relació de subordinació entre ambdós sexes. Les

l'avenç intel·lectual i del desenvolupament del pensament feminista que recorre i pressiona les diverses disciplines del món acadèmic. Entre els temes analitzats destaquen: el treball domèstic, els diferents aspectes de la participació i discriminació laboral de les dones, les polítiques econòmiques i els seus efectes diferenciats per sexe, els problemes de gènere i desenvolupament, la invisibilitat de les dones en els models macroeconòmics i el desenvolupament de nous enfocaments que permetin l'anàlisi global de la societat. Aquesta publicació assoleix l'objectiu que pretenia ja que ofereix una pauta orientativa de l'estat de la qüestió en l'economia feminista a les persones interessades no introduïdes en el tema.

¹³ Entenem per esfera reproductiva o treball reproductiu les tasques que engloben la reproducció biològica, la socialització de les criatures (educació, etc.), així com les tasques relatives a la reproducció social (transmissió de l'accés i control dels recursos econòmics d'una generació a l'altra). I per esfera "productiva" o treball "productiu" s'inclouen els treballs que es realitzen de manera remunerada (García Ramón, 1990).

¹⁴ L'anàlisi de la participació de les dones en el mercat de treball ha estat objecte d'una enorme producció teòrica i empírica. Per una major profundització consulteu Carrasco (1999). Un bon estudi també dels antecedents històrics de les condicions del mercat laboral per a les dones i de com s'ha transformat a partir de la II Guerra Mundial a Gran Bretanya i en societats industrials similars busqueu-lo a Yeandle (1998) i McDowell (2000).

¹⁵ Segons McDowell (2000, pp.32) el concepte de patriarcat significa <<la ley del padre, el control social que ejercen los hombres en cuanto a padres sobre sus esposas y sus hijas. En el sentido más específico de los estudios feministas, el patriarcado es aquel sistema que estructura la parte masculina de la sociedad como un grupo superior al que forma la parte femenina, y dota al primero de autoridad sobre el segundo. Las sociedades industriales avanzadas presentan numerosas formas de estructurar y reforzar la superioridad y el control de los hombres sobre las mujeres; por ejemplo, a través del ordenamiento jurídico, de los impuestos, del sistema de seguridad social y del comportamiento cotidiano.>>

¹⁶ Per a un major aprofundiment en el tema consulteu García Ramón (1989), Monk & Hanson (1989), Bowlby (1989), Pratt & Hanson (1989-1) i Carrasco (1989 i 1991).

investigacions en l'àmbit de la reproducció¹⁷ han estat clares: per entendre les desigualtats en el mercat laboral s'han d'analitzar, prèviament, el treball de les dones en l'esfera domèstica i les relacions socials que genera, i, finalment, la interacció entre l'àmbit de la producció i la reproducció. Ara bé, la subordinació de les dones en el mercat de treball no pot continuar sent vista com en un primer lloc determinada per l'esfera domèstica, sinó que serà determinada, en definitiva, a la casa i al lloc de treball, conjuntament (Bowlby,1989). Tot i això, la caracterització del treball domèstic¹⁸ o “mode de producció domèstic” (Delphy, 1982 i 1987) és considerat fonamental per la teoria feminista per tal d'analitzar el capitalisme i la seva relació amb el patriarcat (Benería, 1987).

A finals dels anys 80 i en la dècada dels 90, en el camp de la geografia, l'economia i altres ciències socials es farà un esforç per realitzar una anàlisi integradora de dos sistemes conceptuals que fins llavors s'havien estudiat per separat: capitalisme i patriarcat, mode de producció i mode de reproducció, sistema de classes i sistema de gèneres. L'objectiu del qual seria integrar el problema del dualisme teòric en una estructura coherent que expliqués com es construeixen les relacions de gènere en la família i en la producció; en definitiva, una anàlisi dialèctica que, alhora, permetés comprendre reproducció i producció com dos aspectes d'un

¹⁷ A partir dels anys 80, el concepte de reproducció serà una construcció teòrica rellevant. Segons Carrasco (1999, pp.35), s'entén per reproducció social el procés dinàmic que implica la reproducció biològica i de la força de treball, la reproducció dels béns de consum i de producció i la reproducció de les relacions de producció.

¹⁸ Una part important de l'anomenat <<debat sobre el treball domèstic>>, que es desenvolupà durant la dècada dels anys 60, es va centrar fonamentalment en la natura del treball domèstic i la funció que desenvolupava en un sistema capitalista. Un altre tema en el debat tenia a veure amb la relació entre el treball domèstic, la reproducció de la força de treball i el benefici que obté el capital. Malgrat que aquesta polèmica no permeté l'anàlisi i la identificació de les relacions de gènere presents en la producció domèstica entre d'altres inconvenients, sí que va servir per analitzar la posició de les dones com a mestresses de casa i el paper del treball domèstic en la reproducció del sistema social. Ara bé, fins als anys 70 no s'emprèn la tasca de medir i valorar el treball domèstic. La discussió se centra en tres aspectes: quines tasques han de ser considerades treball domèstic, com mesurar-les i com valorar-les.

En èpoques més recents, altres disciplines (sociologia, història i antropologia) han aportat nous conceptes i noves dimensions a l'anàlisi del treball domèstic. Segons Carrasco (1999, pp.31), <<el <<treball domèstic>> s'amplia a <<treball familiar>> que inclou el treball de mediació –realitzat fora de l'espai familiar- entre les noves necessitats familiars i els serveis oferts per l'Estat del Benestar; s'analitzen les tasques específiques de gestió dels espais i temps de treball en la llar com activitat pròpia de les dones i es distingeix entre producció domèstica de béns i tasques de <<cura>> o <<suport>> a persones dependents.>> Cal assenyalar que, finalment, des que en 1993 la Comissió Estadística de les Nacions Unides incorpora els anomenats <<comptes satèl·lits>>, la discussió sobre la valoració del treball domèstic s'institucionalitza.

mateix procés (Benería, 1987). Per tant, l'enfocament **pluridisciplinar** també ha impulsat que la geografia del gènere transformés el seus objectius d'estudi.

El feminisme acadèmic cada cop més tendirà a desenvolupar un marc d'anàlisi integradora entre <<esfera familiar>>, <<esfera mercantil>> i <<esfera pública>> entenent que els tres àmbits constitueixen un únic tot social i que l'estudi de la situació socioeconòmica -especialment de les dones- ha de realitzar-se necessàriament des d'aquesta perspectiva. És per tot això que, avui dia, la geografia del gènere ha incorporat un **enfocament global integrador** entre el món del treball i el món de la llar, i com a conseqüència, s'analitza el comportament masculí i femení tenint en compte l'estructura patriarcal i la consegüent posició subordinada de les dones en la societat. Per arribar a aquest plantejament s'ha comprovat que no existeix una relació causal automàtica entre divisió de treball en funció del gènere i subordinació femenina, sinó que els rols femenins i masculins també estan determinats pels criteris de classe, edat, ètnia i altres factors com la sexualitat, els quals a la vegada estan filtrats per les construccions ideològiques de la feminitat i la masculinitat (Karsten i Meertens, 1991-1992).

Des d'aquesta perspectiva, les investigacions recents posen l'èmfasi en l'estudi de la **diversitat** cultural i la **pluralitat** de la realitat femenina, és a dir, en la diferent procedència cultural, de classe, i en les diferents fases del cicle de vida i, finalment, de la seva ubicació en el camp o la ciutat. Uns exemples clars des d'aquesta perspectiva són les investigacions sobre dones i lloc, i els estudis sobre dones i ocupació (Monk & Hanson, 1989).

Tanmateix, l'anàlisi conjunta de la producció i la reproducció com a marc fonamental per arribar a nous plantejaments ha desplaçat l'objecte d'estudi dels *rols de gènere a les relacions de gènere*¹⁹, i com l'estructura del sistema de gèneres s'endinsa, superposa i determina l'esfera de la producció i de la reproducció, tot relacionant-la amb l'estructura patriarcal de la societat. En aquest sentit, McDowell (2000) explica les tres aportacions

¹⁹Segons Karsten i Meertens (1991-1992), el concepte de rol de gènere es refereix al conjunt d'activitats, actituds, normes i valors socialment assignats a un dels dos sexes (gèneres); en canvi, les relacions de gènere remetent a les relacions de poder entre homes i dones.

teòriques que considera més importants (la de Walby, la de Connell i la de Kandiyoti)²⁰ sobre el patriarcat i els règims de gènere en els darrers vint anys, les quals evidencien la complexitat de la relació del gènere, amb la classe, l'edat, l'ètnia i altres variables com la sexualitat. A més, per a la nostra investigació resulta molt interessant l'aportació de R. Connell –un dels primers autors a estudiar la construcció social de la masculinitat- sobre el concepte de *cathexis* (dependència emocional) que introdueix com una de les tres categories d'estructures –les altres dues són el poder i la producció- que conformen els règims de gènere. Creiem que és un concepte que reflecteixen reiteradament totes les escriptores en les seves obres de ficció analitzades en la nostra investigació i, per tant, una variable analítica que cal considerar, tot i la seva dificultat per transformar-la en un indicador operatiu.

Tot i això, malauradament fins ara, les geògrafes feministes han emfasitzat el treball productiu i reproductiu de les dones en les edats mitjanes, oblidant sovint les edats joves i velles, possiblement perquè les mateixes investigadores estan en una edat adulta i, a més a més, perquè és l'etapa en la qual existeixen més grans diferències entre homes i dones, ja que la reproducció física ocupa la major part del temps i energia de les dones.

Així, doncs, el nostre objectiu en la recerca s'ha centrat en l'estudi de la realitat femenina en un sentit globalitzador i, per tant, considerem que l'anàlisi integrada de les dues esferes és un mètode apropiat per captar la dinàmica d'aquesta totalitat sense oblidar els diferents elements que la componen. Partim, per tant, del marc d'una anàlisi global en un sol sistema en el qual les relacions de gènere, conjuntament amb altres relacions socials²¹, prenen formes específiques i es troben immerses d'una forma integral en les estructures socio-econòmiques, constituint, doncs, una part essencial de la seva mateixa dinàmica. A més, un dels avantatges que ofereix l'anàlisi integrada d'ambdues esferes és que permet centrar millor la situació de les dones i les desigualtats entre els sexes dins un marc més general, incloent temes que les transcendeixen, però que indirectament les influeixen (Benería, 1987).

²⁰ Per una major profundització sobre el tema dirigiu-vos a l'apartat el patriarcat, els règims de gènere i la negociació entre els gèneres pp.32-40 d'aquesta autora.

²¹ Cal saber que les relacions de classe però, estan més centrades en el sector de la producció; en canvi, les relacions de gènere es troben en els dos sectors íntimament integrades com les primeres. Sovint però, la ideologia pren formes econòmiques i, per tant, es produeix la interrelació entre les relacions de classe i de

A més, avui dia, les anàlisis regionals de les diferents formes de l'actuar femení ens mostren que les dones arreu -no solament en el món occidental- actuen individualment i col·lectivament, en l'espai domèstic i en el extradomèstic. Fins i tot organitzen el seu temps de lleure per a elles mateixes (Karsten, 1995). Per tot això, la teoria feminista creu que la identitat de gènere comença a canviar a hores d'ara i les vivències d'aquesta realitat podrien ajudar a entendre, des d'un punt de vista teòric, els processos de canvi en les identitats de gènere que es donen al llarg del temps i segons els diferents llocs, circumstàncies i, en definitiva, contextos.

2.2.1.2.- L'espai, el lloc i la identitat

L'espai és un dels eixos conceptuals i temàtics més importants de la geografia en general i del gènere en concret. La globalització actual ha produït entre d'altres efectes una conceptualització més complexa de la pròpia noció d'espai i un qüestionament de la idea geogràfica tradicional de lloc. Les expertes i els experts de la geografia saben a hores d'ara que l'espai és <<conflictiu, fluid i insegur>>²² i han utilitzat aquest concepte per identificar les relacions de poder desiguals entre els gèneres (Karsten, 1995) i per establir unes normes que defineixen els límits tant socials com espacials de les persones, ja que determinen qui pertany a un lloc i qui en resta exclòs, així com la situació o emplaçament d'una determinada experiència (McDowell, 2000).

Fins ara, l'espai urbà ha estat organitzat a nivell universal en funció de les necessitats i valors masculins, la qual cosa constitueix, evidentment, un obstacle per al desenvolupament de la vida quotidiana de les dones. L'hàbitat urbà és una construcció social que reflecteix l'estructura de poder de la societat sobre la base de gènere i la classe. Al mateix temps i de manera dialèctica, l'espai urbà condiona l'ordre social i l'ús que les persones en fan, d'ell. Fins i tot l'experiència que no tots els espais són propis d'ambdós gèneres està tan arrelada en

gènere.

²² McDowell (2000, pp.15).

la nostra cultura occidental que dirigeix la nostra conducta i comportament espacial sense que ho advertim. El domini mental i físic de l'espai origina tot un sistema jeràrquic que afecta tant als homes com les dones d'una societat (Ramírez, 1996). I la distribució d'espais socials no es limita a la discriminació de les dones, sinó que estableix un model masculí arquetípic que va relegant a nivells successivament inferiors no solament elles, sinó també les criatures, gent gran, malalts i malaltes, gent discapacitada, homosexuals i lesbianes, etc. El mateix Ramírez afirma que el problema bàsic de la mentalitat occidental no és l'espai del gènere, sinó l'espai del poder i, sobretot, el poder de l'espai. En definitiva, és la voluntat de poder la que ha originat l'asimetria i la postergació del gènere femení pel masculí.

En la vida quotidiana, la creixent segregació espacial de l'habitat urbà arran de la Revolució Industrial dificulta l'accés de les dones a l'espai públic en agreujar els problemes de temps, distància, mobilitat i seguretat ciutadana (Karsten, 1995). Tots aquests factors determinen que la mobilitat de les dones sigui menor que la dels homes i per això tenen, també, un coneixement espacial més reduït.

Si tenim en compte que les dones en el món occidental no tenen ple accés a la utilització de l'**espai públic**²³ perquè la societat les ha relegades fins ara a l'**espai domèstic-privat**, no ens ha de sorprendre, doncs, que moltes investigacions realitzades coincideixen a reconèixer que l'espai domèstic és l'espai que millor expressa, en aquests moments, la identitat de les dones. A diferència dels homes, les dones se senten més còmodes en espais reduïts i utilitzen i perceben de diferent manera els espais públics (bars, pubs, parcs, mercats, etc.). Tot i que la diferenciació conceptual entre espai privat i espai públic és útil, en la pràctica les fronteres entre ambdós són difícils de delimitar i més quan es pretén generalitzar com a eina eficaç

²³En general, entenem per espai públic o extradomèstic aquell en què es desenvolupa el treball productiu, les activitats d'oci i els intercanvis socials. És l'espai del poder polític, i el que utilitzen de forma preferent els homes. En principi, un espai serà més públic, segons l'antropòloga Del Valle (1997), quan –almenys en potència-, s'hi portin a terme activitats que abracin sectors diferenciats de la població partint de l'edat, sexe, classe, ocupació, condició física i ideologia política. Altres característiques associades al concepte són la visibilitat, el reconeixement i el prestigi. Per espai domèstic i, en part, també privat, entenem l'espai on s'estableixen les relacions familiars i on es desenvolupa el treball reproductiu, tot i que sovint també incorpora treballs remunerats. No obstant, aquests dos espais no són independents. El que és públic conforma i determina l'espai domèstic i privat. Com assenyala l'arquitecta Campos (1999), tots els espais domèstics i privats obeeixen a normes i lleis dictades des del que és públic.

d'anàlisi a escala global (Sabaté i altres, 1995). Avui dia, els límits del que és privat i del que és públic no corresponen ja a determinats espais físics, no tenen un lloc propi (Collin, 1995). Tanmateix, cal tenir present que aquests conceptes gairebé sempre amaguen relacions de dominació patriarcal: a les dones, més que als homes, al imposar-les-hi restriccions per moure's fora de l'àmbit domèstic (Karsten & Meertens, 1991-1992). Per tot això, i basant-nos en les anàlisis de la sociòloga Murillo (1995 i 1996) i la filòsofa Collin (1995), la nostra recerca és partidària d'utilitzar més que res el terme d'espai domèstic, amb la finalitat d'allunyar-se dels perills d'assimilar el que és <<privat>> a allò que és <<domèstic>>²⁴. També cal tenir en compte que el sentit de la privacitat no és el mateix en els països llatins que en els anglosaxons (Durán, 1995). D'altra banda, els estudis de gènere en la geografia humanística, fortament influïts per la psicoanàlisi²⁵, suggereixen que les vies de coneixement i comprensió de la realitat femenina són qualitativament diferents a la dels homes. Posen molt d'èmfasi al paper que juguen les experiències, els sentiments i les percepcions de l'espai en qualsevol anàlisi de la realitat geogràfica (García Ramón, 1989, pp.31). La finalitat d'aquest enfocament és estudiar la percepció i la comprensió del món a partir del passat i la tradició cultural de cada persona. La geografia de la percepció i del comportament, per tant, és un corrent que treballa el sentiment d'identitat de les dones i la manera com perceben, viuen i senten l'espai. Com assenyala Durán (1998), la ciutat és subjecte, objecte i escenari de

²⁴ Murillo en els seus estudis qüestiona la universalitat de l'oposició entre espai públic i privat al considerar que cal introduir un tercer espai: el domèstic. L'autora es replanteja la identificació entre els conceptes privat i domèstic, ja que des de la perspectiva del gènere, el concepte privat té una accepció distinta per a homes i dones que denota un ús diferenciat de la privacitat –terme que fa referència a la retirada voluntària i puntual d'un espai públic, per ocupar-se d'una mateixa, a més de la disponibilitat d'un temps propi fora del temps dels altres-. Mentre les dones supediten la seva privacitat a les demandes de la vida domèstica, els homes per disposar de la seva privacitat necessiten del temps i el treball de la treballadora domèstica, o si més no, la disposició d'un temps privat masculí no comporta una reorganització del temps ni de la vida domèstica. En definitiva, l'absència de vida privada femenina i l'assignació del treball reproductiu a les dones és el que reverteix en benefici dels interessos particulars masculins. Així, doncs, segons Murillo els continguts diferents segons el gènere del que es considera privat qüestiona la possible generalització del binomi domèstic-privat com una realitat única i universalitzable. Tot i la importància de la clarificació dels dos conceptes des d'una perspectiva de gènere, caldria no oblidar de la reflexió la variable classe social, ja que ni l'accepció del terme privat ni l'ús que es fa de la privacitat es pot considerar que sigui la mateixa entre totes les dones. Entre d'altres conclusions, a més, l'autora n'assenyala dues que voldríem destacar: la primera, cal realitzar estudis comparatius entre la privacitat masculina i la femenina per a definir les seves respectives naturaleses i dimensions; la segona, la igualtat entre gèneres haurà de començar per un eficaç repartiment de l'espai públic, privat i domèstic, altrament les dones estaran confinades a un espai carent de reconeixement social. Conquerir la privacitat és una de les vies per a participar d'unes relacions d'equitat dins d'uns espais sense fronteres.

²⁵ Un exemple serien els estudis realitzats per Coutras (1988; 1989) i Fagnani (1977; 1987-1988).

múltiples relacions socials. Malgrat que la imatge de la ciutat és dinàmica, interactiva i canviant, les persones mantenim uns lligams cognitius i afectius amb ella:

<<La relación afectiva con la ciudad es paralela a la relación cognoscitiva, aunque a veces se adelanta o hace más intensa la una que la otra. (...) Los afectos hacia la ciudad no son homogéneos, y por debajo del saldo afectivo que parecen cuantificar los índices de satisfacción, se esconden sentimientos más complejos y precisos. Hay partes o aspectos de la ciudad que los sujetos aman, y otros que detestan. Además de los polos esenciales del amor-odio, otros sentimientos laterales enriquecen la relación con la ciudad: la tranquilidad, el miedo, el placer, el desagrado, la excitación, la esperanza. La primera impresión es generalmente intensa, decisiva. Pero la relación no se detiene en el momento inicial, y conocimiento y afecto van tejiéndose y evolucionando conjuntamente.>>²⁶

Les aportacions de la geografia de la percepció i del comportament des d'un punt de vista conceptual proporcionen una teorització més precisa sobre la relació de les dones i l'entorn urbà. Des d'aquesta perspectiva, hi ha tres conceptes claus i útils per a la nostra recerca. Primer, el de **lloc**²⁷ i el **d'identitat**. Els llocs es defineixen per les relacions socioespacials que s'entrecreuen entre ells i els proporcionen el seu caràcter distintiu (McDowell, 2000). El lloc és el focus central de la investigació geogràfica de la vida quotidiana, ja que és l'entorn en el qual es construeix la xarxa d'activitats, de relacions socials i afectives dels éssers humans, constituint l'eix vertebrador del conjunt de móns o espais que visiten i els concerneixen (Sabaté i altres, 1995, pp.288). En aquest sentit, el lloc << está lleno de significados y valores, que son inseparables de la experiencia de quienes lo habitan, de sus pensamientos y sentimientos >>²⁸. De fet, els darrers estudis se centren en com les dones s'identifiquen amb el lloc, què valoren de l'entorn, com expressen els seus lligams afectius i emocionals, quins tipus de lloc creen i com poden configurar-se els espais per a prendre-les en consideració²⁹.

En oposició al concepte geogràfic i sociològic de lloc, l'antropòleg francès Augé (2000) ens parla de la multiplicació dels anomenats "no llocs" fruit dels canvis experimentats per les

²⁶ Durán (1998, pp.94).

²⁷ Es refereix sempre a un espai concret i limitat, centre de lligams emocionals i afectius pels éssers humans. En el sentiment de lloc juguen un paper molt important els cinc sentits (García Ramón, 1989, pp.221).

²⁸ García Ballesteros, A. (ed.) (1992), *Geografía y Humanismo*, Ed.Ariel Barcelona, pp.11 citat per García Martínez (1995, pp.194).

²⁹ En realitat, d'aquesta concepció parteix el nostre guió de lectura per a l'anàlisi de les obres literàries de les escriptores catalanes.

societats capitalistes actuals. El terme no lloc, segons aquest autor, fa referència tant a les instal·lacions necessàries per a la circulació accelerada de persones i béns (vies ràpides, intersecció de rutes, aeroports) com als mateixos mitjans de transports o als grans centres comercials, o també als camps de trànsit prolongat on s'estacionen els refugiats del planeta. Són espais propis del món contemporani de confluència anònims, on persones en trànsit han d'instal·lar-se durant un període breu de temps d'espera, sigui a la sortida de l'avió, del tren o del metro que ha d'arribar. L'usuari o usuària manté amb aquests *no llocs* una relació contractual establerta pel bitllet de tren o avió i, per tant, es desposseït de qualsevol símbol d'identitat social. La sobremodernitat és creadora de no llocs. Es caracteritzen per ser uns espais que no poden definir-se com espais d'identitat ni com relacionals ni com històrics, és a dir, no són en ells mateixos llocs antropològics (Augé, 2000, pp.83). Són espais que creen soledat i similitud. Ara bé, en la realitat concreta del món actual, els llocs i els espais, els llocs i els no llocs s'entrellacen, s'interpenetren.

L'espai és un element significatiu en la construcció de la identitat. La identificació espacial és la mesura amb què la persona sent que la seva pròpia vida s'associa al lloc que habita. L'espai ens envolta com un tot. Ens dona estructura mental i afectiva. En l'actualitat, la facilitat de desplaçament i comunicació en els països més industrialitzats ha creat nous tipus de relació amb els llocs, caracteritzats per la simultaneïtat, la mobilitat i la fragmentació. Front a la identificació espacial tradicional molt centrada en el lloc que es neix, viu i mora, la nova forma d'identificació és més multilocal, més dipositada successivament o simultàniament en diversos llocs (Durán, 1998, pp. 96-97). Aquesta mateixa autora ens indica que la identificació espacial no es limita al lloc concret de residència, sinó que combina elements locals, regionals, nacionals i internacionals. Tampoc és homogènia, i en algunes persones prevaleix la identificació del barri sobre la de la ciutat, o la de regió sobre país, o viceversa. També ens apunta que les ciutats tenen memòria -individual i col·lectiva-, encara que fins ara la memòria urbana ha silenciat la història de les dones i d'altres grups subalterns. Elles i el poble menut, per tant, s'han hagut de reconèixer-se en la memòria d'altres, en la narració aliena. Com que la memòria, en definitiva, configura poderosament la identitat, és a dir, crea identitat cal que aquesta memòria sigui col·lectiva, compartida, i per això necessita de la negociació i el consens de les dones i els homes que viuen en la ciutat (Durán, 1998, pp.41-

43).

En segon lloc, i molt lligat al primer, sorgeix un nou concepte de **paisatge geogràfic** en incorporar en els seus estudis els àmbits exteriors i interiors de l'espai urbà, especialment la llar. Cal tenir present que en les grans ciutats, el mur de l'espai domèstic s'escindeix en dues cares: l'exterior mira a l'esfera pública, i la interior, càlida i intimista, està revestida pels materials i els miralls en què es pot reflectir l'ànima de qui l'habita. Es parteix de la idea que en l'espai domèstic és on les persones que han elegit viure en la metròpoli poden aspirar encara a <<habitar poèticament>>. En aquest sentit, la casa es transforma en una espècie de refugi, d'aixopluc que protegeix de l'espai del món exterior la memòria de la persona que l'habita (Gravagnuolo, 1999). Per millor entendre el sentit d'aquest arrecerar-se en un espai tancat per a expressar la subjectivitat, la visió "personal" del món, on reconèixer-se en l'acumulació d'objectes propis, la geografia del gènere investiga com les dones creen paisatges propis i expressen un sentit personal del lloc i d'identitat (Folguera, 1982). Cal recordar que el <<sentido de identidad personal y cultural de la gente está íntimamente unido al de identidad del lugar>>³⁰. Com les idees relatives al gènere, les relatives al lloc, els límits i la pertinença, són creacions de la societat (McDowell, 2000, pp.55). Així, doncs, l'estudi del paisatge és bàsic en aquest enfocament ja que analitza la diversitat de respostes, significats i vivències quotidianes experimentades per les dones segons classe social, grup ètnic, edat, fase del cicle vital i preferència sexual..

La noció d' **espai viscut** és el tercer concepte fonamental i està molt lligat a una altra idea central de la geografia humanística: el món viscut.³¹ Les investigacions realitzades fins ara reflecteixen que en les relacions que les persones mantenen amb el seu entorn, hi ha elements d'una naturalesa diferent a la merament funcional. Són els que corresponen a les representacions mentals, a l'imaginari, a la moral, a la ideologia i que tenen per funció representar, interpretar i organitzar en una jerarquia de coneixement, de legitimació, l'espai viscut. També cal incloure-hi el món afectiu de les persones lligat a l'espai construït, és a dir,

³⁰ Buttimer, 1985, pp.228.

³¹ El concepte de món viscut es pot entendre com el conjunt dels fets i valors que constitueixen l'experiència quotidiana de cada persona (García Ballesteros, 1992, pp.13)

les vivències, els sentiments i les emocions que sorgeixen i es generen de la seva relació directa com, per exemple, els sorolls i les olors, les relacions, sentir-se en comunicació, etc.. Aspectes tot ells que, un cop més, evidencien les diverses apetències (necessitats) que es tenen segons l'època i els moments de la vida. Coincidim amb Coutras (1988; 1989) quan considera que l'espai viscut es converteix en una eina fonamental per entendre la diferenciació entre les pràctiques masculines i femenines. De fet, el factor de diferenciació bàsic és la distinta imatge perceptiva -"càrrega mental", segons l'autora- que tenen dones i homes de la ciutat.

Des d'una perspectiva més general, partim de la base que el paisatge urbà no és una cosa fixa i immòbil sinó que evoluciona, tot i que a ritmes i intensitats variables, responent a les noves necessitats de la societat. Cada vegada que la societat coneix un procés global de canvi, l'espai i el paisatge també es transformen. Les alteracions que experimenta el paisatge però, no són més que parcials. Una part dels elements que l'integren resten inalterables mentre que la societat evoluciona: són els testimonis del passat. D'altres, desapareixen; i altres es modifiquen i renoven: són els testimonis del present (Santos, 1978). I això, tant és vàlid per a l'espai domèstic com per a l'extradomèstic. Per tant, podem dir que el paisatge, com l'espai, canvia contínuament per a seguir les transformacions globals de la societat.

Si s'ha escollit la **vida quotidiana** com a perspectiva d'investigació de l'espai urbà és perquè creiem que evidencia millor el protagonisme de les dones i d'altres grups socials absents del discurs geogràfic tradicional. L'espai quotidià, és a dir, el que vivim, coneixem i utilitzem a diari, té com a protagonistes indiscutibles les dones perquè són elles les principals actrius -passives o actives- de la quotidianitat (Folguera, 1982). La vida quotidiana en la ciutat es pot considerar com aquell àmbit de vida social que no ha deixat memòria singularitzada. En aquest àmbit, en aquesta quotidianitat és on les dones, per adscripció social, estan instal·lades: on viuen a diari la seva vida, deixant escassa memòria del seu viure personal i col·lectiu³².

A més, quan parlem de vida quotidiana intentem apropar-nos al món personal dels

³²A tall d'exemple, les investigacions en aquesta línia han mostrat l'existència, principalment, a les ciutats, d'espais percebuts per les dones com a perillosos i/o agressius com, per exemple, els espais urbans oberts (parcs, descampats...) durant la nit.

éssers humans amb la seva experiència directa. És a dir, l'estudi de l'espai quotidià significa incorporar a la nostra anàlisi una perspectiva individual, que permet investigar les persones en tota la seva complexa identitat i en el context en el qual realitzen les seves activitats quotidianes. La vida quotidiana però, també pot entendre's com l'expressió local i específica de processos socials i econòmics generals (a escala regional i/o mundial) i, alhora, també els pot modificar (Sabaté i altres, 1995). Malgrat el procés de globalització actual, el que és cert és que la vida quotidiana de la majoria de la gent segueix desenvolupant-se en termes estrictament locals, fins i tot en aquells casos d'extrema mobilitat -com, per exemple, una persona que es dedica a les finances internacionals- (McDowell, 2000, pp.13)

Es parteix de la base que la vida quotidiana és vida social i, per aquest motiu, cal estudiar les persones en connexió amb les xarxes de relació i sociabilitat a les quals pertanyen, que són les que en bona part condicionen el seu univers perceptiu, les seves activitats i els seus hàbits i costums. En aquest context social és important destacar tant el tipus d'agrupació familiar, amb les relacions que s'estableixen en el seu si, com la comunitat de veïns i les relacions d'amistats ja que permeten crear una xarxa social d'ajuda mútua i de solidaritat que facilita la participació de les dones en nous espais públics.

En la nostra anàlisi, el context estudiat respon a les quatre generacions d'escriptores que viuen i narren des de finals i principis del segle XX fins als anys 70. La vida quotidiana d'aquestes generacions de dones no ha estat historiada, especialment les d'abans de la Guerra Civil i, per tant, l'única font que, en aquests moments, podem utilitzar per informar-nos-en i treure'n una idea global és la literatura escrita per elles mateixes. Es convenient, en aquestes circumstàncies, no oblidar que fins la dècada de 1960 només una minoria de dones -les burgeses- sabia llegir i escriure, encara que en l'època republicana s'ampliessin els nivells educatius a la classe mitjana i popular -procés que es va interrompre durant la postguerra franquista-. Per tant, malgrat l'augment del nivell d'escolarització femenina entre 1950 i 1970³³, la visió que se'ns transmet de la realitat femenina no és la majoritària. Ens donaran, doncs, una versió concreta i, possiblement, parcial d'aquesta quotidianitat. Així, per exemple,

³³ En aquest període les dones passen de ser el 35 per 100 de l'alumnat de batxillerat, a ser el 45 per 100 (Domínguez & García-Nieto, 1991, pp.647).

en les quatre novel·les analitzades (*La fabricant, Les algues roges, Nada i El temps de les cireres*) no hi ha cap al·lusió als mercats públics³⁴, espais en general “molt feminitzats” en la cultura occidental, tant des del punt de vista de les usuàries com de les venedores. És molt probable que l’univers mental de les autores estigués determinat per la seva condició de dones burgeses, ja que, en aquella època era moneda corrent que fossin les dones del servei domèstic les que s’encarreguessin de comprar el menjar de la casa. Es podria interpretar també com la voluntat conscient de les escriptores de silenciar una de les activitats femenines més freqüents i, contràriament, es volgués emfasitzar a través de la literatura aspectes o activitats que es podrien considerar com més alternatives al model de dona establert.

2.2.1.3.- Els espais pont. La creació d’espais de dones i les xarxes socials

Si bé és cert que els espais de caràcter social transitori entre el que és domèstic i el que és públic romanen majoritàriament masculins (molts bars, per exemple, són mixtes però solament els homes s’han apropiat de molts d’ells; són ells els qui allí juguen a les cartes o al dòmino), també ho és que una de les primeres aportacions del feminisme ha estat reomplir aquest buit creant espais de trobada i de circulació per a les dones (cases de dones, llibreries per a dones, col·loquis, etc.), però sense originar espais paral·lels al que resta d’espai social dominant (Collin, 1995).

En aquest sentit, l’antropòloga Del Valle (1997) anomena espais pont aquells llocs amb característiques físiques que ajuden a mantenir una major fluïdesa entre els espais (domèstic/exterior; interior/públic) i porten a un afebliment dels límits establerts. Implica un pas endavant d’estar a dins per a sortir i tornar a entrar, però, va més enllà d’aquest transitar. Considera que la seva característica principal resideix en el fet que desapareixen una vegada

³⁴ El mercat d’aliments urbà és un espai que surt de passada en dues novel·les (*Les algues roges i Nada*) però no és un escenari ni freqüentat ni viscut per les protagonistes. Solament en el cas de *Nada* té una major rellevància, però la visió que se’ns dóna d’ell és sinistre, ja que se’l descriu de nit, buit de gent, ple de rates i de porqueria, és a dir, tot el contrari del que solen ser els mercats, espais de molta vida i trànsit de gent, en el què predominen les olors, els colors i el bullici.

que han complert els seus objectius, perquè són espais circumstancials. Una de les seves finalitats és la de fer de suport per al canvi. Són espais que han de ser conceptualitzats, dissenyats i portats a terme per les dones. Es tracta, per tant, d'espais de canvi i en la seva elaboració cal que s'assagin diferents estratègies, però del que es tracta es de sobrepassar situacions. Els espais pont, al ser considerats com espais transitoris, han d'anar dirigits a camps concrets. Com diu l'autora basca:

<<Está en juego una dinámica que implica medir los pasos, planear, tantear, crear redes y bases que permitan ir dando los pasos del proceso [de transformació i creació social]. También se incluyen los momentos rituales que marquen la consecución de los distintos pasos que se vayan dando>>³⁵

Considera que l'associacionisme femení és un bon exemple d'aquest concepte en què s'actualitzen les xarxes de dones. L'experiència quotidiana ens demostra que les dones vivim en xarxes que ens uneixen a altres dones per lligams diversos de parentesc i consanguinitat, així com d'amistat i de col·laboració en treballs comuns. Aquestes xarxes sovint no s'han reconegut però són importants en el teixit social, com s'ha pogut comprovar en la nostra investigació.

L'espai des del punt de vista de les relacions de gènere, per tant, també pot ser base de poder i d'identitat femenina (Karsten & Meertens, 1991-1992). En efecte, en la nostra recerca la primera generació d'escriptores (Dolors Monserdà, Carme Karr) van saber aprofitar el context reformista de la societat catalana per conquerir els seus espais propis de dones durant la primera i segona dècada del s.XX. Són els casos, entre d'altres, *del Club Femení i d'Esports, L'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona i el Patronat d'Obreres de l'Agulla*. En un principi, aquests espais, de caràcter burgès, eren centres pensats per a la millora educativa i professional; a la llarga, es constituïren en focus d'una xarxa social important entre dones. Foren espais on la solidaritat i l'ajuda recíproca entre dones, ben segur, constituïren l'eix vertebrador de les seves estratègies de supervivència econòmica o de

³⁵ Del Valle (1997, pp.166).

transgressió contra la restricció de la utilització de l'espai públic. Aparentment, no surten del marc de la ideologia de la domesticitat però acaben afectant les relacions de gènere. Són espais que evolucionen: de centres d'instrucció i esbarjo passen a convertir-se en centres d'organització femenina, dels quals la segona generació (M.T. Vernet i A.Bertrana) s'aprofiten en utilitzar-los de manera natural en la seva vida quotidiana i, posteriorment, en la seva obra literària. En aquest sentit, els espais creats per aquestes dones transcendeixen del seu marc geogràfic propi i es converteixen en l'expressió de la seva pròpia identitat i autonomia. A més, les pràctiques socials que generen suposen que problemes individuals siguin expressats a nivell públic i col·lectiu.

En definitiva, tenint en compte el context històric i les pràctiques quotidianes d'aquestes dones burgeses, en especial de la primera generació, podem dir que varen desenvolupar un paper d'agents de canvi social -tot i les seves limitacions ideològiques des del punt de vista actual-, que es reflectirà en la segona generació de narradores i en el nou marc creat per la II República. Tanmateix, aquests espais creats per i per a les dones i la xarxa social que generen permeten qüestionar, un cop més, la rígida separació entre l'espai públic i l'espai domèstic. Són espais que vehiculen la mirada femenina cap a l'exterior, cap al "món exterior". En traspassar els confins domèstics, la xarxa social promou la ruptura de l'aïllament i enforteix la recerca conscient d'una nova identitat de dona i ciutadana (Karsten & Meertens 1991-1992)³⁶.

Cal recordar que aquesta dinàmica evolutiva descrita tant pel que fa al paper d'agents del canvi social que hi juguen les escriptores com les conquestes espacials que anaven assolint les dones –com a ciutadanes- en la seva vida quotidiana a la ciutat es va estroncar amb l'arribada al poder del franquisme, especialment fins els anys 60. Durant aquest anys la identitat de les dones estarà supeditada a la dels homes i a les necessitats de l'Estat, i sobreviurà en un àmbit públic fortament sexualitzat on dominaran els valors i les pràctiques espacials masculines. A poc a poc, però, les dones tornaran a conquerir els seus espais propis i a trencar les restriccions imposades a la seva mobilitat per l'espai públic, procés en què va

³⁶ Com diuen aquestes geògrafes, creiem que el concepte de xarxa social és important perquè introdueix un criteri intermedi entre l'anàlisi general i l'individual a l'hora d'abordar les estratègies de supervivència.

jugar un paper molt important el moviment feminista de finals dels anys 60. I en aquest sentit, cal interpretar els models de dona creats per C.Laforet i M.Roig cadascuna en el seu context.

2.2.1.4.- Cos i sexualitat

Tradicionalment els aspectes relatius al *cos*³⁷ amb els seus atributs, la seva conducta i la seva *sexualitat*³⁸ no han estat objecte de la investigació geogràfica ja que no pertanyien al terreny del que és públic sinó privat i, per tant, era exclòs del discurs acadèmic. Ara bé, com encertadament afirma McDowell (2000, pp.62-63) els estudis feministes més recents han demostrat que tant el cos com els comportaments sexuals són construccions socials –per tant, modificables– basats en determinats conceptes (històricament variables) sobre el que és “natural” i “normal”. De fet, gràcies al pensament feminista –especialment la teoria feminista francesa des de Simone de Beauvoir fins a Hélène Cixous, Luce Irigaray i Julia Kristeva³⁹– juntament amb altres teòrics (des de Freud⁴⁰ als postestructuralistes francesos, especialment

³⁷ El cos no és una entitat fixa i acabada, sinó plàstica i flexible, la qual cosa significa que pot adoptar nombroses formes en diferents moments, i té també una geografia (McDowell, 2000, pp.66).

³⁸ La sexualitat és un terme que va aparèixer per primer cop a finals del s.XIX amb el significat que té actualment per a nosaltres. Abraça un conjunt de desitjos, identitats i conductes sexuals influïdes per les idees i les ideologies que sancionen o regulen l'activitat sexual en concret. La sexualitat és una organització històricament específica de poder, discurs, cossos i afectivitat. Així doncs, la conducta sexual està històricament i socialment definida i té lloc en un àmbit de relacions socials, entre les quals les més comunes dins del món heterosexual són la definició i el control de la sexualitat femenina per part de l'home (McDowell, 2000, pp.67). Foucault (1987) pensa que la sexualitat –terme que va aparèixer per primer cop a finals del s.XIX amb el significat que té actualment per a nosaltres– es relaciona amb els <<plaers del cos>>. Tradicionalment, el que s'anomena “relació sexual” ha estat associada a una activitat que, per definició, era heterosexual. En aquest sentit, Butler (2001) es pregunta com les pràctiques sexuals normatives –l'heterosexualitat obligatòria, per exemple– posen en qüestió l'estabilitat del gènere com a categoria d'anàlisi.

³⁹ El feminisme francès, fill del Maig del 1968 a París, ha contribuït al debat feminista sobre la naturalesa de l'opressió de les dones, l'elaboració de la diferència sexual i l'especificitat de les relacions de les dones amb el llenguatge i la literatura. Molt influït per la psicoanàlisi, la qual s'ha mostrat útil per a treballar la corporeïtat ja que en la cultura del pensament occidental el cos ha estat reprimat i es requeria anar investigant el seu inconscient que condiciona la part conscient. A diferència d'altres feminismes, el francès va considerar que la psicoanàlisi propiciaria una teoria emancipadora sobre el que és personal i un camí per a l'exploració del subconscient, ambdós de vital importància per a l'estudi de l'opressió de les dones en la societat patriarcal, tot i que Beauvoir la rebutjava (Moi, 1988).

⁴⁰ L'aportació essencial de Freud a la societat del segle XX ha estat no solament considerar la sexualitat com el nucli fonamental de tota experiència humana, sinó que constatés les connexions problemàtiques entre sexualitat i autoidentitat. Les seves teories psicoanalítiques i la dels seus divulgadors van donar validesa al mite de la passivitat i subordinació femenines; i es va encarregar de definir el plaer femení en relació al plaer

Jacques Lacan) que han analitzat el cos sexual s'ha arribat a finals del s. XX a una nova manera de pensar en el cos i de teoritzar-lo⁴¹.

D'entrada, convé recordar que un dels conceptes claus del pensament feminista és el de *política sexual*⁴². Les relacions de política sexual fixen formes de subordinació de les dones en funció de la seva sexualitat i de la seva capacitat reproductiva; són relacions prèvies a les relacions socials de producció que defineixen la pertinença de classe de les persones. Rivera (1990, pp.14) afirma que la subordinació de les dones per raó de sexe pren formes molt diferents segons les cultures i les èpoques, i els seus components es transformen amb el temps en funció de la seva dinàmica interna i de les relacions socials globals. De manera que una revolució sexual modificarà probablement, ja sigui a curt o llarg termini, les relacions socials generals; mentre que una revolució social modificarà potser les relacions sexuals establertes.

El teòric social més influent en la nostra cultura que ha tractat el cos i la sexualitat després de la II Guerra Mundial ha estat *Michel Foucault*. En els tres volums del seu estudi sobre *La historia de la sexualitat*⁴³ europea (la del s.XIX i XX i la de la cultura grega), manifesta que en cada període històric existeixen uns costums sexuals que es permeten i altres que es prohibeixen perquè es consideren transgressors i ofensius per la normativa sexual vigent. Considera que el discurs científic i altres discursos socials configuren el cos "natural".

masculí. El seu gran error, com apuntava l'escriptora M.Roig (1984), va ser pensar que les dones envejaven el sexe dels homes, i no pas els seus privilegis en la societat. Per aprofundir en la visió que té el feminisme de la diferència sobre les tesis de Freud aneu a Cixous (1995) i Moi (1988). A banda d'aquest enfocament, cal consultar l'estudi sobre el plantejament psicoanalític estructuralista de la diferència sexual i de la construcció de la sexualitat de l'estadounidenca Butler (2001), la qual proposa nous significats de les categories corporals (cos, sexe, gènere i sexualitat).

⁴¹ En aquest aspecte, recentment R.Sennet (2002) ha analitzat en el seu llibre *Carne y piedra.El cuerpo y la ciudad en la civilización occidental*, Ed. Alianza, Madrid, el passat urbà i la seva planificació en la civilització occidental a partir de l'experiència corporal dels homes. Recolçant-se en un enfocament multidisciplinar, l'autor descriu la canviant relació del cos humà (baró) amb el seu entorn construït en èpoques diferents: des de l'Atenes de Pericles fins la Nova York posterior a la Segona Guerra Mundial, passant per la Roma d'Adrià, la Venècia renaixentista i el París d'Hausman entre d'altres.

⁴² S'entén per política sexual les relacions de poder que s'han establert i s'estableixen entre homes i dones per raó de sexe. En les societats patriarcals, de bon principi, s'estableixen en detriment de les dones. Sexe i política estan íntimament vinculats. És un concepte clau des que Kate Millet va publicar *Sexual Politics* en 1970, de la qual existeix traducció castellana a Mèxic, Aguilar, 1975 (Rivera, 1990, pp.14).

⁴³ Giddens (2000) critica l'obra de Foucault (1987) tant pel seu enfocament filosòfic com pels judicis històrics que fa o pressuposa. Butler (2001) considera que, en aquest assaig, Foucault presenta una manera de reconsiderar la història del "sexe" dins d'un context eurocèntric modern determinat.

Els costums i plaers sexuals responen a una regulació de la sexualitat articulada en un *discurs sexual*⁴⁴ que no procedeix solament del control estatal, sinó del que l'autor anomena l'autovigilància de la conducta personal. El cos adquireix significat dins del discurs solament en el context de les relacions de poder. I la seva anàlisi intenta determinar el règim de poder (la funció del qual és a vegades prohibir), saber i plaer que sosté el discurs sobre la sexualitat. La història de la sexualitat, per tant, és la història de les relacions llegendàries entre el poder i el discurs sobre el sexe. Parlar, però, lliurement de sexe és una transgressió i és hostil als mecanismes intrínsecs del poder. I admet que en tota societat les relacions de sexe han donat lloc a un dispositiu d'aliança: sistema de matrimoni, de fixació i de desenvolupament del parentesc, de transmissió de noms i béns⁴⁵.

El discurs sobre el sexe elaborat pel pensament burgès durant el s.XVIII i XIX, com subratlla Foucault, acomplia una funció: la de codificar els llocs complementaris i respectius dels homes i de les dones dins de la societat, amb l'objectiu de produir una tipologia de persones capaces de ser integrades en un determinat ordre social. Un discurs sexual que formava part d'un discurs polític molt més ampli dins un context històric concret: quan el vell ordre aristocràtic –basat en la genealogia i els llaços de sang- és qüestionat i desplaçat per l'ordre burgès, basat en el desig. Un discurs, en síntesi, que estableix la parella heterosexual com a forma normativa de les relacions socials⁴⁶.

Les transformacions econòmiques, socials i tecnològiques del s.XX, òbviament, han canviat la forma de vida i les idees sobre el cos, la sexualitat i les relacions afectives entre dones i homes. De la profunditat d'aquests canvis ens en parla Giddens (2000) en la seva <<*Transformació de la intimitat*>>. Considera que, a partir de la segona meitat del segle

⁴⁴ Denomina règim discursiu sexual al conjunt d'idees sobre sexualitat que predomina en cada moment, i vincula els diferents règims discursius al desenvolupament de les relacions socials del capitalisme i a la creació de les societats modernes. Els discursos sobre el sexe no han cessat de proliferar des del s.XVIII, en el camp de l'exercici del poder mateix.

⁴⁵ Foucault (1987, pp.129).

⁴⁶ Una de les crítiques més radicals a la relació amorosa tradicional està en l'assaig de Fourier, Charles (1975), *Nuevo mundo amoroso*, Ed. Fundamentos, Col. Espiral/ Ensayo, nº 10, Madrid. La seva proposta "utòpica" anomenada *Harmonia* parteix del cos i les seves passions i, entre d'altres coses, ensenya a confiar en ell i en els seus impulsos. Considera que els plaers fonamentals d'aquest espai ideal són el menjar i l'amor.

passat, els avenços constants en les tecnologies reproductives (inseminació artificial, fertilització *in vitro*) han alliberat i diferenciat cada cop més la sexualitat (entesa com a plaer sexual) del sexe encaminat a la reproducció. La sexualitat com a plaer, deslligada de la reproducció, fou la condició prèvia de la *revolució sexual de finals dels anys 60*, la qual va implicar dos elements bàsics: un el de la revolució en l'autonomia sexual femenina i l'altre, el floriment de l'homosexualitat masculina i el lesbianisme⁴⁷. Com és sabut, l'anomenada *segona onada del feminisme* va convertir en una de les seves principals reivindicacions el dret de les dones a disposar del seu propi cos, d'utilitzar anticonceptius i d'avortar, entre altres coses. La introducció de mètodes moderns de contracepció va suposar una reducció de la dimensió de la família i la possibilitat d'augmentar la capacitat de limitar els embarassos, la qual cosa ha significat en un termini més o menys curt una profunda transformació en la vida personal de les dones.

El fet que en l'actualitat la reproducció, en definitiva, es pugui realitzar en absència d'activitat sexual -i a l'inrevés- creu que pot servir per reordenar la sexualitat en relació als estils de vida. A hores d'ara, tot aquest seguit de transformacions possibilita, segons aquest sociòleg, un nou contracte social entre dones i homes basat en una nova forma de sexualitat que anomena <<*sexualitat plàstica*>> (concepte que designa la sexualitat alliberada ja de les necessitats de la reproducció)⁴⁸ i que es fonamenta més en la negociació que no pas en el poder i en l'enfrontament entre els dos membres de la parella.

A partir dels anys 60, doncs, l'homosexualitat masculina i femenina⁴⁹ es va veure

⁴⁷ Giddens (2000, pp.36).

⁴⁸ L'emergència d'aquest concepte és fonamental per a l'emancipació sexual femenina, ímplícita tant en l'anomenada "pura relació" – relació de igualtat sexual i emocional entre les persones- com en la reivindicació del plaer sexual de les dones. Té els seus orígens a finals del s.XVIII quan s'inicià la tendència a limitar estrictament el nombre familiar; però es desenvoluparà posteriorment, arran de la difusió de la moderna contracepció i de les noves tecnologies reproductives. La sexualitat plàstica està lligada amb la identitat. Tanmateix, allibera la sexualitat de l'hegemonia fàl·lica, de l'excessiu predomini de l'experiència sexual masculina (Giddens, 2000, pp.11-12) que és la generadora, segons Cixous (1995), de la ideologia fal·logocèntrica. També el descobriment del clítoris com la zona més important d'excitació sexual femenina ha estat fonamental en l'alliberació sexual de les dones.

⁴⁹ Les relacions sexuals de lesbianes i gais són les relacions afectives que millor contempen la sexualitat separada de la reproducció. La sexualitat episòdica entre els gais, a diferència de les lesbianes, és un comportament molt freqüent i amb aquest objectiu tenen diferents espais urbans (saunes, les anomenades habitacions fosques dels bars d'ambient, etc.) en què poden dur-la a terme. Avui dia, encara que les dones

afectada per canvis tan grans com els que va patir i ha patit la conducta heterosexual⁵⁰. I, a poc a poc, va emergint un *nou model afectiu* que s'anirà imposant gradualment fins arribar a l'actualitat. En aquells anys, una minoria de dones abandonarà la casa familiar no amb l'objectiu de casar-se –com fins aquells moments havia succeït– sinó amb la idea d'assumir la seva identitat sexual, la qual cosa significava ja una ruptura respecte a comportaments sexuals, socials i espacials femenins precedents. Des d'aquest punt de vista, cal interpretar el model de dona (Natàlia) creat per M.Roig en *El temps de les cireres*. Un personatge que tria una opció de vida que representa encetar un procés ple de tensions, perquè pretenia distanciar-se del model de dona vigent pel franquisme –basat en la ideologia de la domesticitat–, sense rebutjar la feminitat. En la base de la seva emancipació sexual trobem l'exigència del plaer sexual femení i els orígens d'un nou tipus d'amor, anomenat *amor confluent* –amor contingent, actiu, que pressuposa la igualtat en el donar i el rebre emocional entre els dos membres de la parella per tal d'aconseguir la realització d'un plaer sexual recíproc i una relació equilibrada i democràtica– (Giddens, 2000, pp.63-65). L'amor confluent és una versió de l'amor en la que la sexualitat d'una persona és un factor que ha d'ésser negociat com a part d'una relació.

Les transformacions de la intimitat es refereixen al sexe i als papers de cada sexe, però no es limita a ells. Algunes tendències característiques –entre d'altres ja citades– que reflecteixen aquests canvis serien: el desenvolupament del jo com a prioritat absoluta i acceptar la individualitat de l'altre; la llibertat d'elecció; l'equilibri, la confiança i la reciprocitat en la relació; el compromís, la negociació o el liderat compartit; compartir desitjos, sentiments, benestar, satisfacció i autoritat, i s'aprecia el que opina l'altre; la solució conjunta dels problemes; el sexe sorgeix de l'amistat i de l'estimació (Giddens, 2000, pp.92). La igualtat entre els membres de la parella, per tant, és un element intrínsec en *aquests canvis*

lesbianes són poc visibles en la societat, estadísticament, n'hi ha tantes com homosexuals en el món. Se senten menys segures en públic que els gais, ja que elles, en general, són més vulnerables davant l'agressió i l'exclusió social. Definir-se públicament com a lesbiana pot posar, per exemple, en perill el lloc de treball, fenomen que no està tan estès en el cas dels gais. Per aquest motiu, la major part oculta les seves relacions i els seus sentiments, la qual cosa repercuteix de manera nociva a la seva psique i identitat, alhora que impedeix que altres dones tinguin l'oportunitat de veure que existeix un altra opció sexual diferent a l'heterosexualitat imposada (Hite, *El País semanal*, Febrer, 2002).

⁵⁰Abans del canvi en les relacions sexuals entre homes i dones, la conducta sexual de tots dos gèneres estava condicionada pel fet que la virginitat de les dones fins al matrimoni era molt apreciada. La reputació social de les noies es fonamentava en la conservació d'aquesta virginitat, mentre que la dels nois depenia de les conquestes sexuals que podien aconseguir.

de la intimitat -basats en la qualitat de la relació- *que*, amb el temps, *han de substituir l'autoritat patriarcal*. Les conseqüències d'aquestes transformacions es manifesten en el fet que una gran part de la violència sexual masculina contra les dones, afirma Giddens, deriva alhora de la inseguretat i de la inadaptació més que de la perpetuació del domini patriarcal .

En el marc europeu, les aportacions del Seminari "*Gender Inequality in Old and New Households*"⁵¹ mostren que el procés de desinstitucionalització de la família és un fet, en la mesura que el matrimoni ha deixat de ser l'únic context relacional i, a més, ha perdut el monopoli de la reproducció. Paral·lelament, s'està produint una redefinició dels rols sexuals dins la parella que marquen el camí cap a una major igualtat, partint que els seus membres tenen més autonomia econòmica i emocional, i comparteixen més les responsabilitats familiars. André (1996) ha constatat que en el cas de Portugal el procés de democratització de les relacions de gènere implica una renegociació de forma i contingut de les relacions familiars, donant origen a nous models familiars basats en la igualtat i la confluència dels interessos individuals. Tot i això, el Seminari no es va posar d'acord si aquests processos de canvi social suposen la fi de la família patriarcal o l'emergència d'altres famílies (Solsona, 1996).

La transformació de la intimitat, seguint amb el raonament de Giddens, força tant al canvi psíquic com social, i aquest canvi pot estendre's potencialment a través d'altres institucions més públiques. Així, doncs, tal com s'afirmava al principi d'aquest apartat, l'emancipació sexual també pot ser el mitjà d'aconseguir una reorganització emocional d'ampli ventall en la vida social. I és més, s'ha de veure com la possibilitat de <<*democratització de la vida personal*>>(relacions d'amistat i familiars i amb altres parents), *on el principi d'autonomia és el fil conductor bàsic*. L'autonomia, nucli en l'ordre democràtic, s'ha de concebre de tal manera que permeti el respecte per les capacitats dels altres. Avui dia, existeix un diàleg molt més obert, una major permissivitat, sobre la sexualitat

⁵¹ Celebrat a la Universitat Autònoma de Barcelona (25-28 de gener de 1996). Aquest seminari és el segon de la Xarxa Europea *Gender Inequality and the European Regions* de l'European Science Foundation. L'objectiu de la xarxa, segons les pròpies integrants, és impulsar estudis de gènere comparatius que permetin l'elaboració teòrica de les diferències en les relacions de gènere en Europa Occidental proporcionant alhora bases per a l'anàlisi empírica de les diferents formes de desigualtat.

—que implica pràcticament a tots els sectors de la societat— que el que hi havia en generacions anteriors. Entre altres factors, la ruptura entre procreació i sexualitat femenina, els primers canvis en les actituds socials i pedagògiques, els nous coneixements fisiològics, la millora de les tècniques sexuals, el canvi dels homes joves en la seva relació amb el sexe femení i de les dones joves respecte al seu sexe, la pròpia lluita feminista —que incideix profundament en aquesta revolució cultural—, han aconseguit alliberar i desinhibir en gran part la sexualitat femenina. Les dones, en particular, en aquest procés han conquerit llibertats sexuals que per parcials que puguin ser, són importants comparades amb la situació de poques dècades anteriors. Per a moltes tots aquests canvis han sigut beneficiosos perquè les ha alliberat de la por a quedar-se embarassades i del control masculí sobre els seus cossos ⁵²; per a altres, aconseguir la seva independència econòmica i emotiva les ha obligat a viure soles llargs períodes de la seva vida i ha provocat, massa sovint, la violència de molts homes. En qualsevol cas però, conèixer el propi cos, com a font que dóna i rep plaer, ha d’haver influït i ha d’influir profundament en la relació de la dona amb ella mateixa i amb l’altre sexe. A llarg termini, la consciència de la pròpia identitat sexual femenina portarà a transgredir els límits dels tabús, les lleis, els costums i fins i tot qüestionarà els descobriments científics que no parteixen de la idea de la riquesa diferenciadora de la vida sexual femenina. De fet, la sexualitat va més enllà del coit i transforma la idea de plaer, de desig i incideix en el desvetllament de tots els sentits (Roig, 1984, pp.29)

Les aportacions proporcionades per la geografia feminista al tema són sintetitzades entre d’altres per McDowell (2000, pp. 87-88) quan assenyala que per a Judith Butler, el cos no és una superfície sexuada i preexistent susceptible d’inscripció cultural, perquè està limitat i constituït per forces polítiques que formen sistemes d’heterosexualitat imposada. La seva obra feminista⁵³ ha influït en l’àmbit de la geografia en el terreny de la comprensió de temes com els actes de resistència urbana de gais i lesbianes, i en l’anàlisi de la marginació de les sexualitats “perverses” en diferents ambients de la ciutat. McDowell afirma que cada cop hi ha més geògrafes que estudien aquest sentiment de “marginalitat” que experimenten gais i

⁵² Si es vol aprofundir sobre els orígens històrics del control masculí de la sexualitat femenina consulteu l’obra de la historiadora Gerda Lerner (1990).

⁵³ Aquesta autora analitza els tabús de l’incest i l’homosexualitat.

lesbianes en els espais considerats “normals” i del “caràcter transgressor de la identitat homosexual”. Cal tenir molt present que en una societat on s’imposen les relacions heterosexuales i familiars, les persones que opten per un altre tipus de relació sexual se senten incòmodes en els espais estructurats segons les normes i els comportaments dominants heterosexuales. Les lesbianes i els gais, continua l’autora, poden transgredir l’heterosexualitat imposada en poder canviar el sexe dels espais, tot i que el predomini masculí i heterosexual gairebé no es vegi afectat.

McDowell també opina sobre els vincles que Grosz estableix entre els cos i la ciutat, lligams que són molt suggerents en el context de la nostra investigació. Creu que les noves tecnologies transformaran radicalment tant la manera de concebre les ciutats i els cossos com la seva interrelació.

<<La ciudad se crea y se recrea en el simulacro del cuerpo, y éste, a su vez, se transforma, se <<ciudadaniza>>, se urbaniza como un cuerpo característicamente metropolitano.>>⁵⁴

El cos ha estat, en resum, un dels centres d’anàlisi més importants de la teoria social contemporània. De fet, les qüestions referents al cos sexual són absolutament decisives per a la comprensió de les relacions de gènere a escala espacial i és un camp molt ric per a l’anàlisi geogràfic i el treball interdisciplinari. No oblidem que l’espai i el lloc són sexuals i tenen un caràcter de gènere, i les relacions de gènere i la sexualitat estan <<especialitzades>> (McDowell, 2000).

2.2.1.5.- La casa i la identitat

2.2.1.5.1.- Sobre el seu significat

La idea de casa, en sentit ampli, ens porta a la ment tots els tipus de casa que coneixem que s’entrecreen en l’espai-temps ubic i sincrònic de la imaginació. En aquesta idea de casa

⁵⁴ McDowell (2000, pp.101).

coexisteixen, en temps present, espais de les cases ancestrals que habitarem en el passat, de les cases actuals, quotidianes, de les cases que somiem, llegim i imaginem, o de les cases que ara projectem per a potencials esdevenidors. Totes aquestes imatges (passades, presents i futures, imaginades o reals) se situen tant en el domini de la memòria de les sensacions preses de l'experiència viscuda com en la transformació i construcció a través de la imaginació creadora. Són construccions físiques, basades en el concret d'un lloc, o construccions virtuals del cervell, com afirma l'arquitecte Da Cruz (1999).

Des de la perspectiva de l'*experiència viscuda*, la casa neix amb la persona mateixa. La memòria dels primers records casolans és l'esbós balbucejant de cada biografia. Com apunta el filòsof francès Bachelard (2000), «la casa és el nostre primer univers. És realment un cosmos. Un cosmos en tota l'accepció del terme»⁵⁵. Després s'aniran afegint perspectives sobre l'espai, sobre els objectes. Hi haurà llums i ombres, silencis, sorolls i olors que conformen un paisatge interior, poques vegades compartit amb idèntica mirada i percepcions per aquelles altres persones que estaven presents en els mateixos escenaris. La sociòloga Santamaría (1999) constata que «és en aquest espai on s'origina l'experiència viscuda sense tenir consciència d'experiència»⁵⁶. Tanmateix, la casa és la nostra primera experiència de socialització ja que és el primer agent socialitzador; ens dóna el sentit primigeni del dins i el fora, de l'interior i de l'exterior, del que és propi i del que és aliè, elements que s'han gestat en les nostres vides en vincle directe amb l'espai peculiar de la casa. Els que són de casa i els que no ho són ens donen el coneixement implícit del sistema de relacions i parentesc. En paraules de McDowell, «la casa és l'espai de les relacions directes, especialment les del parentesc i la sexualitat, i el vincle entre la cultura material i la socialització: un signe concret de posició i estatus social»⁵⁷. És a dir, la casa comparteix trets i aspectes que afecten el sentit del jo i, precisament, per aquest motiu hi ha un lligam molt estret entre el cos i la casa. En aquest sentit, cal tenir present el paral·lelisme entre ambdós elements: la casa i el cos com a dipòsits de la memòria.

⁵⁵ Traducció pròpia de Bachelard (2000, pp.34).

⁵⁶ Traducció pròpia de Santamaria (1999, pp.41).

⁵⁷ Op.cit., 2000, pp.140. La traducció és elaboració pròpia.

Des del punt de vista de l'ús *quotidià*, Durán (1998, pp.177-178) considera que els conceptes d'habitatge i de casa s'empreen amb diferent contingut. Habitatge deriva de viure, i és el lloc on es viu. L'habitatge és l'edifici que serveix d'habitació, accepció que no es diferencia amb la de casa; és l'edifici habitable, vist des d'una perspectiva externa o administrativa. La casa, contràriament, poques vegades s'anomena en lleis i reglaments. En el llenguatge quotidià s'aplica quan es fa referència a la vida de portes endins, per sobre dels seus elements construïts. La casa és encara avui dia, sobretot, una unitat familiar o grup domèstic que comparteix territori⁵⁸.

En la majoria de les societats la llar és molt més que una estructura física. És un sistema de regles, un ordre. Conté un codi implícit i mudable de subordinacions, de seqüències de temps, d'expectatives, de pactes i contrapartides, de riscos i amenaces. La casa és el lloc de la memòria i del futur, de l'encadenament entre les generacions ja que segueix oferint el marc espacial preferent a la coexistència de persones de diferent edat i és en aquesta convivència on s'aprèn majorment la continuïtat de les generacions, l'eix de la qual continuen sent més les dones-mares que no pas els homes-pares.

En la societat urbanitzada i mòbil de finals del s. XX i principis del s. XXI, la casa segueix sent un lloc privilegiat, un punt central en l'ordenació de l'espai de la majoria de les persones i, en aquest espai privilegiat, es concentra una gran *afectivitat i simbolisme*, tot i que a hores d'ara ha canviat de contingut simbòlic⁵⁹. Els coneixements i els afectes, en realitat, sempre estan en els espais construïts, viscuts. I, en conseqüència, tal com s'ha citat en l'apartat 2.2.1.2, l'espai domèstic es transforma en un <<refugi>> que protegeix de l'espai del món exterior la memòria del que l'habita (Gravagnuolo,1999).

Des d'un punt de vista antropològic, l'habitatge sembla haver estat sempre un **referent de la identitat personal**: permet a la persona desenvolupar el sentit del seu propi

⁵⁸ Actualment, a Espanya i a tots els països desenvolupats occidentals predomina el tipus d'habitatge que conté un grup molt reduït de familiars o no.

⁵⁹ La dispersió espacial és, entre altres, una conseqüència de la longevitat mitjana. Les cases són solament cases-habitatge, i creix la proporció de famílies que reparteixen la seva residència entre l'habitatge principal i la secundària o que lloguen temporalment altres habitatges pel seu temps d'oci.

jo, en tant que pertany a un lloc determinat. Es fa expressiva de la personalitat i del lloc que s'ocupa en la jerarquia social. L'espai domèstic és <<la representació material de l'ordre social>> i la <<reproducció social s'aconsegueix perpetuant simbòlicament l'ordre social representat en l'habitat>>⁶⁰. La casa s'esdevé metàfora quan és capaç no solament d'ésser exhibida, sinó sobretot exhibible culturalment com una condensació de la pròpia persona, com una expressió de les formes de ser, de fer, de viure. En aquest sentit cal remarcar la importància que ha tingut i té la casa per a la creació social del sentit i la subjectivitat femenina. Els objectes de l'espai domèstic⁶¹ es reparteixen majorment de manera homogènia, però alguns reflecteixen tota una constel·lació d'hàbits i de maneres de viure: són signes d'una activitat, d'un mode d'organitzar individualitzadament un temps i un espai compartit amb la resta dels membres de la casa.

Més enllà de la perspectiva antropològica, històrica i arquitectònica, la casa és una idea cultural: <<un poseer en la experiencia del *habitare* para proyectar/se, para decir de sí, del poder o del poderío, del saber o del denostar, del ser y del aparentar>>⁶². Des de la casa extensa com espai productiu propi de les cultures rurals i les famílies clàniques a les cases individualistes dominades per les tecnologies del confort, el que les travessa –a una i a altra– és una cultura en constant transformació. La casa ha passat a ser un mostrari de signes de consum, fins al punt de convertir-se ella mateixa en aparador de les més diverses i profuses propostes d'una societat en què la velocitat de les transformacions domèstiques és indicativa del lloc en l'escala social de qui les habita⁶³.

Tot i això, també caldria matisar que la idea de casa o llar per a una persona de cultura anglosaxona no té les mateixes connotacions espacials que per a una persona d'àmbit mediterrani. Les concepcions del seu espai interior i les seves funcions, per exemple, són

⁶⁰ Citat per McDowell (2000, pp.113) amb traducció pròpia.

⁶¹ A l'Estat espanyol, a excepció del volum col·lectiu editat per A.García Ballesteros (1985), *El uso del espacio en la vida cotidiana*, UAM, es escassa la reflexió sobre l'espai interior des de perspectives no arquitectòniques o d'arquitectura interior, mobiliari i decoració. La investigació actual sobre la relació entre dones i l'espai urbà s'ha centrat sobretot en l'ús dels espais públics (Durán, 1987).

⁶² Santamaria (1999, pp. 40).

⁶³ A l'Estat espanyol, la casa moderna, és a dir, la urbana, la que es construeix en propietat vertical, la que s'ha convingut a anomenar piset, niu, refugi té el seu acte fundacional en les propostes del desenrotllisme de 1959.

diferents ja que l'estil de vida també ho és: per raons climàtiques, entre d'altres, en la cultura mediterrània existeix una tradició de casa més oberta que inclou menys la idea de refugi que no pas l'anglosaxona, ja que una part important de l'any la gent fa vida de portes enfora, al carrer.

2.2.1.5.2.- Breu història recent de l'univers domèstic

Com ja hem citat anteriorment, la casa és una acotació de l'espai que organitza territorialment i simbòlicament la unitat familiar. En altres paraules, <<la distribució dels espais dins d'una casa servirà per estructurar les relacions dins del grup que les ocupa>>⁶⁴. Tradicionalment, com sabem, les dones, se les ha definit per la seva adscripció a l'àmbit domèstic i privat (Durán, 1987)⁶⁵. Certament, el casament i la casa ha sigut per a elles la seva <<polis>>, la seva política, ja que dels assumptes públics de la ciutat estaven formalment excloses i tota la seva capacitat de decisió i de projecte es concentrava en aquest reduït àmbit. En aquesta línia discursiva, la literatura castellana ens proporciona un bon model de construcció ideologicocultural de la casa a través de la novel·la de Fray Luis de León, *La perfecta casada* (1583), la qual conté una elaborada teoria política i econòmica de les relacions entre dones i homes i simbolitza una ideologia i un mode de divisió del treball entre dones i homes encara vigent a l'Espanya de finals del s.XX.

De fet, però, durant el s.XX en les societats industrials occidentals la separació de l'espai urbà en dos móns (la casa i el treball remunerat) va suposar la reclusió de les dones a l'àmbit domèstic, tot i que aquest aïllament no va ser del tot complet com constata McDowell (2000) en el cas de Gran Bretanya⁶⁶ i Mary Nash (1988) pel que fa a Catalunya. Per a les dones, obligades a identificar-se amb la casa, aquesta es va convertir <<en l'espai

⁶⁴ Traducció pròpia al català de Del Valle (1997, pp.81).

⁶⁵ La idea d'espai privat aplicada a la utilització de l'habitatge és relativament recent, de finals del s.XVII. Per aprofundir en la història de la idea de casa consulteu un dels autors clàssics sobre el tema Rybczynsky (1992).

⁶⁶ Més d'un terç de britàniques realitzaren un treball remunerat entre 1850-1950.

de la impossibilitat d'emancipació, de l'abús i de la satisfacció, alternativament>>⁶⁷. Durant el s.XIX, quan el model de dona que imperava era el d' "àngel de la llar" amb la seva ideologia de la domesticitat, la casa es va convertir en l'espai de la vida emocional: l'espai de l'amor, dels sentiments, de l'emoció i l'empatia. Però en la pràctica, en aquella època, l'àmbit domèstic era també (i encara ho continua sent) un domini masculí. En efecte, malgrat que la societat victoriana el caracteritzarà com a femení, l'interior domèstic va ser organitzat primer, i per sobre de tot, per a la conveniència, descans i diversió dels homes, no de les dones. Per aquesta raó, les feministes han sostingut i sostenen que l'àmbit domèstic ha estat normalment el lloc de treball de les dones més que no pas el seu refugi (Wilson, 2001).

Aquesta ideologia que considerava la llar l'espai de les dones per antonomàsia s'estengué a totes les classes socials catalanes i espanyoles del s. XIX, dominant la vida i la ment de la majoria de les dones⁶⁸. En les primeres dècades del s.XX, l'associació del treball domèstic amb la dona passà de ser un "fet natural" a institucionalitzar-se, malgrat el parèntesi de l'època republicana i sobretot la Guerra Civil, durant el qual van haver de deixar la casa i les tasques domèstiques per a suplir la manca de mà d'obra masculina. A la postguerra les feines domèstiques van recuperar la seva condició de tasca femenina. A poc a poc, les dones espanyoles i, sobretot, les catalanes s'integraran en el món assalariat a partir dels anys 70, la qual cosa les obligarà a realitzar la <<dobla jornada>> i, d'aquesta manera, la ideologia de la domesticitat no es va veure autènticament alterada ni tampoc l'autoritat patriarcal. Paral·lelament, es va crear una ciència domèstica⁶⁹ dirigida a les dones, que s'ensenyava a les escoles i a les institucions acadèmiques. Aquesta formació domèstica de caràcter científic presentava el treball domèstic com un conjunt racional i sistemàtic de les tasques amb l'objectiu de dignificar els estudis que les dones rebien, sense qüestionar el seu paper com a mestresses de casa. Com ja hem mencionat en l'apartat 2.2.1.1., la reflexió teòrica sobre el treball domèstic no es va impulsar fins al renaixement

⁶⁷ McDowell (2000, pp.114).

⁶⁸ Com encertadament assenyala Nash (1988, pp156), <<a començaments del s.XX, només s'admetia el treball assalariat femení en moments de necessitat ineludible de la família obrera>>.

⁶⁹ Aquesta formació domèstica de caràcter científic que s'incorpora als programes escolars de les nenes ja la va impulsar cap a 1920 Rosa Sensat en la seva tasca com a mestra a l'Escola del Bosc o a la Fundació Milà i

del moviment feminista a partir dels anys 70, fruit del qual sorgeix a finals de segle la necessitat d'un pacte social entre homes i dones per tal de compartir en igualtat de condicions les feines que suposin la reproducció social.

La llar com a *centre de treball* ha estat durant molt anys el camp de batalla per al moviment feminista. Un dels motius principals és perquè s'ha considerat com la principal font d'opressió de les dones, i la seva identificació amb les tasques de reproducció social com un dels factors fonamentals que limita les seves oportunitats per a ocupar el lloc que els hi correspon en la vida pública. Moltes de les primeres feministes, sobretot a Estats Units, van redissenyar l'habitatge amb l'objectiu de reorganitzar el treball domèstic⁷⁰. Defensaven la <<casa sense cuina>>, com afirma Darke (1998), amb una eficient organització centralitzada de serveis domèstics. Aquestes alternatives, però, no involucraven els homes en els repartiment de les tasques domèstiques ni en la seva corresponsabilitat, tal i com avui dia es reivindica. Altres feministes han considerat el tedi o la monotonia del treball domèstic i, per això, creuen que la llar és com una presó. És cert que al llarg del s.XX s'han reduït les tasques més feixugues del treball domèstic (especialment la de rentar roba, cosir, sargir, planxar, etc.), però també ho és que en l'actualitat són majors les expectatives de treball intel·lectual i d'ampliació de coneixements (per la cria de les criatures i/o pel manteniment de la llar) que exigeix portar una casa. Existeix, a més a més, l'expectativa que les dones tinguin una ocupació remunerada i mantinguin alhora elevats nivells de qualitat en l'administració de la llar. En resum, malgrat els avenços tecnològics, socials i econòmics assolits, l'acompliment del treball domèstic és una "càrrega mental", una font de culpabilització i de conflicte intern per a les dones.

D'altra banda, la teoria i la pròpia pràctica feminista d'aquest darrer segle han

Fontanals.

⁷⁰ Per una major profundització sobre el tema consulteu Hayden, D. (1981), *The Gran Domestic Revolution*, MIT Press, Cambridge; i Cos, P. (1986), "Interior, privado, doméstico: entorno de mujeres", dins García Ballesteros, A. (ed.), *El uso del espacio en la vida cotidiana*, Seminario de Estudios de la Mujer, IV Jornadas de Investigación Interdisciplinaria, Universidad Autónoma de Madrid, pp.134-150; i Cos, P. (1995), "Arquitectura doméstica o domesticada", dins Bisquert, A. (ed.) (1995), *Ciudad y Mujer*, Actas del curso: Urbanismo y Mujer, Seminario Permanente Ciudad y Mujer, Madrid, pp.247-253.

qüestionat una altra vessant d'aquest univers domèstic que afecta directament la subjectivitat femenina. S'ha constatat que malgrat la tradicional vinculació de les dones a la llar, els espais –exceptuant la cuina-, es vinculen més, paradoxalment, a les necessitats i activitats de les altres persones que a les seves pròpies. Del Valle (1997, pp.66) opina que la forma d'estar de les dones en la llar es caracteritza precisament pel fet d'estar més disposades a negociar els seus espais que els altres membres del grup domèstic. A grans trets, les dones no disposen d'una <<habitació pròpia>>, terme encunyat per Virgínia Woolf i expressió que exemplifica, amb agudesesa absoluta, la carència del dret a la individualitat (De Bustos & Lasaosa, 1999) .El mateix succeeix, com ja hem comentat en l'apartat 2.2.2.1, amb la manca de disponibilitat de <<temps propi>> que tenen les dones. Ara bé, prèviament a la materialització d'un espai íntim, és necessària la consolidació d'un temps propi. Dues variables importants –temps i espai- per interpretar l'espai domèstic des del punt de vista del gènere. En aquest sentit, a hores d'ara, es pot afirmar que el feminisme occidental inicia el s.XXI immers en una subjectivitat femenina diversa i plural determinada, a grans trets, per la reivindicació del temps i l'espai propi de les dones –pel seu ús personal i exclusiu-, convertint-se en dos dels seus eixos fonamentals, entre d'altres, per tal d'afavorir i impulsar la riquesa de la seva individualitat. I per totes aquestes raons, en definitiva, avui dia, la llar ofereix encant i opressió, intimitat i aïllament, plaer en la criança i el pes de l'obligació (Darke, 1998).

En el transcurs del s.XX s'evidencia també el trànsit des de la societat familiar tradicional a un nou tipus de societat amb més pes dels lligams socials, amb una ètica de la relació interpersonal aliena a la consanguinitat i a les aliances de parentesc. La família extensa tradicional, amb les seves vores difuses entre el parentesc i la clientela, ha donat pas a una nova forma de família nuclear, compacta, mòbil espacialment i recomposta en el pla afectiu. Durán (1998) considera que a l'Espanya actual el teixit social intermedi substitueix, en part, a les xarxes de parentesc perdudes i afirma que l'obligació de mantenir els membres de la família, especialment les persones marginals o desfavorides, es traspasa a l'Estat, que es converteix, almenys en aspiració, en el <<nou pater familias>>. Constata que si a l'Estat

espanyol s'inicia la capacitat d' intervenció de l'Estat en el tema de l'habitatge⁷¹ i en altres és perquè ocupa el buit social deixat per la institució familiar i perquè emergeix un tímid associacionisme, que tampoc va tenir ocasió de generalitzar-se en el marc tradicional de l'Estat autoritari.

Malgrat que el culte a la domesticitat adopta formes geogràfiques i socials molt diferents en el nostre país i fora d'ell, es pot generalitzar que la permanència en la casa implica una vida més aïllada. En canvi, per la majoria d'homes, que treballen en l'àmbit públic de la societat, la llar suposa descans i esbarjo. Si bé es cert que a finals del s.XX, el temps que inverteixen els homes a tenir cura de la casa i les criatures ha augmentat, també és interessant ressaltar –com puntualitza McDowell (2000)- que això ocorria en proporció directa amb la capacitat de l'esposa per a guanyar diners. I les activitats que es duen a terme permeten afirmar que no solament és un espai de reproducció sinó també de producció, ja que a més de les tasques domèstiques i la socialització de les criatures també hi trobem treball submergit o no, depenent de la qualificació de les persones. Cal tenir molt present que en l'actualitat hi ha una tendència cada cop més elevada de professions lliberals que s'exerceixen des de la pròpia llar.

Avui dia, doncs, les diferències entre les persones i la seva relació amb la llar depenen de diverses variables, però el gènere és una de les més destacades, tot i que n'hi ha d'altres també significatives, com l'edat, la història vital, el nivell d' ingressos i la personalitat. Diversos estudis en la societat britànica han constatat que els discursos de dones i d'homes sobre el significat de la llar són diferents. Mentre els homes fan més referències a la modalitat de règim de tenència, les dones hi donen un sentit més relacionat a esdeveniments vitals i les emocions que se'n deriven (matrimoni, naixement de criatures, divorci, etc.) (Darke, 1998). A grans trets, es pot afirmar que existeixen múltiples significats sobre l'habitatge que confirmen la relació complexa que les persones tenen amb la llar: per a unes, és una font de plaer i d'orgull, i per a altres, és una font de problemes. Malgrat aquesta relació complexa, les

⁷¹ Per aprofundir en polítiques d'habitatge i l'Estat del benestar de finals del s.XX i la tipologia, tamany i equipament dels habitatges actuals a Espanya consulteu Durán (1998, pp.187-214), Gavira (1996, pp.77-89), McDowell (2000, pp.251-297) i el monogràfic de la revista barcelonina DUODA nº 13 (1997) sota el títol *Les dones a l'Estat del benestar*. Pel que fa als canvis en la política de l'habitatge a Gran Bretanya durant la segona meitat del s.XX veieu Booth & Darke & Yeandle (1998, pp.77-95)

conseqüències que se'n deriven de la seva pèrdua són comparables a les de la manca d'un ésser molt estimat ja que la seva falta mina profundament la identitat i el sentit de la dignitat (Darke, 1998).

El concepte de la casa, per tant, també té connotacions de *refugi i seguretat*, espai del *plaer i d'amuntegament de records*. En aquest sentit, en l'actualitat la llar com a refugi pot ser especialment important per la gent que rep certa hostilitat en l'àmbit públic de la societat: per exemple, dones de comunitats ètniques minoritàries, discapacitades o lesbianes (Darke, 1998). Cal recordar aquí les afirmacions de Wilson (2001) en el sentit que la llar ha estat per a les dones més un lloc de treball que no pas el seu refugi. La casa burgesa no va ser particularment un refugi segur per a les dones de classe treballadora, de les minyones que van quedar atrapades en aquest espai. Contràriament, era un "lloc ideal" per als atacs sexuals:

<<En els àtics, soterranis i escales de servei de la casa victoriana, aquest refugi de pau i de seguretat, les minyones estaven en contacte permanent amb una població masculina les intencions dels quals eren sovint perverses... mentre que la senyora era a l'església o de passeig, les cases grans dels rics murmuraven desitjos il·lícits i emboscades furtives>>⁷²

En l'actualitat, els resultats d'estudis feministes sobre la delinqüència a Gran Bretanya destrueixen el mite, molt generalitzat, que les dones estan més segures en les seves pròpies llars que en l'esfera pública i que el màxim risc prové de desconeguts. De fet, Darke (1998, pp.133) constata que <<este mito era una realidad para los varones pero para las mujeres se desveló que era justamente lo contrario>>. Es més, aquestes investigacions ressalten la freqüència i varietat de conductes masculines (que van des de la intimidació i les amenaces fins a l'empait sexual i la violació) que les dones viuen com a amenaçants en la seva vida quotidiana i que contribueixen a crear un clima de por en el col·lectiu femení. Les conclusions criden l'atenció sobre el fet que una gran part de la violència contra les dones és <<oculta>> tant perquè no és denunciada per les mateixes dones com perquè la tradicional enquesta oficial de criminalitat es basa en un concepte de seguretat en què la majoria de les agressions a dones succeeixen en llocs públics i executats per un desconegut. Per tant, nega la *violència a les*

dones en la llar, fruit de la pervivència del patriarcat en l'àmbit privat, i <<eleva a rango de patologia el comportamiento del agresor>>⁷³.

Convé recordar que la idea de la casa com a espai privat de relacions personals ha produït una tolerància oficial per part de l'Estat -i també de les persones- de certes manifestacions inacceptables del poder dels homes sobre les dones. Fins fa pocs anys, la violència contra les dones en la pròpia llar era tolerada i elles mateixes es resistien a queixar-se a causa de la seva dependència econòmica respecte a la parella. Malgrat que la crítica al treball domèstic i a la casa com a presó, pròpia del s.XX, no manca d'antecedents⁷⁴, serà a partir de finals dels anys 1960, quan el feminisme també s'interessà en l'estudi de la casa com a *presó* i, per algunes, com un espai de temors i abusos. En aquest cas se centraven en la violència de l'home contra la dona i els abusos o maltractes contra les criatures.

Val a dir, finalment, que des d'una òptica feminista, les àrees d'investigació interdisciplinària actualment donen prioritat al significat de la casa, la seva naturalesa, i les conseqüències de la manca d'habitatge en el temps i l'espai en les diferents societats i regions del món.

2.2.1.6.- La comunitat, la ciutat i el barri⁷⁵

⁷² Barret-Ducrocq, 1991, pp.47; 49-50. Fragment citat per Wilson (2001, pp.80) i traduït per l'autora.

⁷³ Darke (1998, pp.132).

⁷⁴ Des d'un punt de vista literari i en l'àmbit anglosaxó, el segle XIX ja va donar escriptores feministes que denunciaven l'empresonament i la submissió de les dones en la societat estadounidenca. Entre d'altres, aquest és el cas de Charlotte Perkins Gilman (1982) amb *El paper de paret groc*, LaSal, Ed. de les dones, Barcelona; també de Kate Chopin (1986) amb *El despertar*, Ed. Hiperión, Col.Libros Hiperión, n°92, Madrid. Amdues entre d'altres denuncien les alienants pressions socials imposades a les dones en el s.XIX i els sofriments que comportaven. La dona com a presonera; la dona com a criatura o com a minusvàlida són imatges que impregnen les seves obres, i també són la imatge que els homes tenien de les dones, i per tant la que les dones tenien d'elles mateixes. És simptomàtic del seu temps (finals del s.XIX) que tant la narració de la Gilman com la novel.la de la Chopin acabin amb l'autodestrucció de les seves heroïnes. Una descripció literària d'aquest model de dona en una ciutat mitjana de l'Espanya del s.XIX la trobem en *La Regenta* de Leopoldo Alas Clarín, Ed. Orbis.Fabbri, 1994.

⁷⁵ El títol i la confecció d'aquest apartat es basen fonamentalment en un resum de les aportacions de McDowell (2000, pp. 145-182)

En les societats industrialitzades del món occidental, la divisió espacial entre el món privat (domèstic) de la casa i el món públic del treball remunerat, del poder i la política, i la seva assignació a les dones i als homes respectivament, repercuteix no solament en el significat simbòlic i en l'estructura material de la casa, sinó també en el disseny espacial de les zones urbanes i la seva segregació per àrees. L'expansió de les ciutats, les xarxes de transports i els horaris urbans encara es basen en el supòsit que els homes continuen sent l'única font d'ingressos de la unitat familiar i les dones les mestresses de casa.

El concepte de comunitat sol utilitzar-se per a designar una zona petita, espacialment determinada, la població de la qual, o almenys una part d'ella, presenta característiques comunes. El terme comunitat té també, a grans trets, una connotació de solidaritat i afecte, de manera que la seva absència s'ha considerat sempre com una mancança, encara que en els darrers temps s'accepten connotacions negatives quan s'aplica a grups ètnics minoritaris. Tanmateix, s'utilitza per a referir-se a una xarxa fluïda de relacions socials que pot estar lligada o no a un territori.

Moltes comunitats estableixen els seus límits mitjançant mecanismes d'inclusió i exclusió. Per tant, estan definides per relacions de poder. McDowell recull de Young la idea que s'ha d'abandonar el concepte de comunitat (perquè introdueix quasi sempre divisions socials) i la seva proposta de ciutat, segons la qual ha d'ésser un espai que no suprimeixi les diferències ni oprimeixi els <<altres>> -a tots els que difereixen de la norma dominant-, sinó que, ans al contrari, es mantingui oberta a una <<alteritat no assimilada>>.

En l'actualitat, les relacions entre la forma arquitectònica, el simbolisme urbà i les subjectivitats de sexe i de gènere s'han convertit en qüestions importants per a l'estudi geogràfic. Diferents estudis feministes presentats per McDowell il·lustren com les variables classe, raça, edat, opció sexual, circumstàncies familiars i espai interactuen en la construcció de la identitat i la subjectivitat. Així, per exemple, cita l'estudi que Kelly (1994) va fer d'un barri de l'oest de Baltimore en els anys 90 i del qual va concloure que entre la joventut que creix en els guetos urbans el seu sentit de identitat es construeix en la combinació de l'espai, la classe i el gènere, i en un entorn on falten <<puentes hacia otras redes sociales que controlen

el acceso a un conjunto más amplio de significados y oportunidades>>⁷⁶. Kelly afirma que <<la gente toma su concepción del mundo del territorio que habita>>⁷⁷. Per tant, l'espai urbà constitueix un aspecte fonamental de la construcció de la identitat, l'adquisició de coneixements i l'actuació social.

D'altra banda, pel que fa a les característiques de la població dels barris centrals de les ciutats britàniques i estatunidenques continua la tendència al canvi amb el temps. En realitat, els seus canvis residencials continuen sent un dels fenòmens més investigats pels geògrafs urbans. Diversos estudis demostren que dones solteres, parelles propietàries sense fills i amb carrera universitària formen un dels grups més nombrosos de demandants de zones centrals de les ciutats britàniques. Però el grup de persones soles que ha resultat més important per l'aburgesament en ciutats com Nova York, San Francisco, Los Angeles, Minneapolis, Londres i Manchester, ha estat el dels homosexuals, per sobre fins i tot dels heterossexuals o les lesbianes. L'afirmació de la identitat mitjançant l'associació amb el territori és, no obstant, part important de l'aburgesament de qualsevol grup social. Si exceptuem Londres i Manchester, a Gran Bretanya –segons McDowell– no trobem concentracions de gais i lesbianes tan importants (com en les ciutats estatunidenques) relacionades amb les seves idees i els seus estils de vida. En el cas espanyol solament hi ha el barri de Chueca a Madrid que respon sumàriament a aquestes característiques. L'anomenat “gai-eixample” barceloní és més un fenomen comercial de bars, restaurants i botigues que no pas un lloc de residència d'aquests grups socials.

Els estudis feministes del capítol exemplifiquen que l'entorn i la distribució desigual en l'espai de les oportunitats, els recursos i els béns, tant en la mateixa ciutat com entre diferents localitats, barris⁷⁸ i veïnatsges influeix en les oportunitats dels residents i en la idea que ells tenen de si mateixos, com homes i com dones. En certa manera, com afirma Durán (1998), el

⁷⁶ Op.cit., 2000, pp.155. L'autora fa referència al següent estudi de Kelly, M.P., “Towanda's triumph: social and cultural capital in the transition to adulthood in the urban ghetto”, *International Journal of Urban and Regional Research*, 18, pp.88-111.

⁷⁷ Op.cit., 2000, pp.153.

⁷⁸ El concepte de barri fa referència a una zona diferenciada de la ciutat que presenta un caràcter propi i definit. També s'entén com l'espai proper a l'entorn domèstic, manejable, familiar, conegut, que constitueix una extensió de la pròpia llar (Santiso & Molpeceres, 1998). El barri és una realitat urbana molt arrelada en

barri és un lloc real de referència per la ciutadania perquè té més identitat, es viu més i és un signe de identitat personal més fort que el que ofereix el conjunt de la ciutat. I és més, des de la perspectiva de gènere, dins de la ciutat, el barri és un esglaió bàsic d'anàlisi perquè és el l'espai viscut de la quotidianitat, és el lloc de la quotidianitat (Denche, 1995) i, sobretot, perquè diverses investigacions (Monk & Hanson, 1988; Subirats i altres, 1992; Sabaté & Rodríguez & Díaz, 1995; Bisquert, 1995; Santiso & Molpeceres, 1998; Booth & Darke & Yeandle, 1998; McDowell, 2000) entre d'altres, demostren que el sentiment de pertinença al barri és, normalment, més fort en les dones que en els homes, i molt més accentuat en aquelles que hi realitzen el treball remunerat o que es dediquen a les feines domèstiques. En l'anàlisi que l'antropòloga Santiso i l'arquitecte Molpeceres (1998) realitzen sobre la ciutat de Saragossa, consideren que en la identificació de les dones amb el seu barri hi juguen un paper molt important els aspectes comercials (el lloc de compra i les relacions associades) i l'existència i ús que elles fan dels equipaments, zones verdes i espais lliures. Confirmen que el sentiment de barri es reforça conforme la delimitació física és més clara i existeix una identitat específica del barri més caracteritzada (com centralitat comercial, teixit associatiu més fort, etc.). Pel que fa a la població immigrant estrangera d'aquesta ciutat, han observat que malgrat haver realitzat un procés d'interiorització de l'espai urbà i estar integrada en la vida laboral i associativa, mai acaben de desenvolupar un sentiment de pertinença al barri ni de identitat amb la ciutat.

Cal assenyalar, d'altra banda, que la identitat amb el barri i la ciutat és un dels trets que construeixen la ciutadania i defineixen la personalitat i el caràcter de les persones i les societats. En aquest sentit, McDowell ens recorda Massey quan afirma que un barri també pot ser global, ja que els seus habitants tenen una idea concreta d'aquest lloc, que és el resultat de combinar la seva història específica amb els efectes que sobre ell han produït els canvis contemporanis, de manera que també podríem definir un espai qualsevol per la seva forma de reflectir la història i la geografia que construeixen les formes concretes de ser home o dona de la zona. Així doncs, sembla evident que les divisions de gènere es relacionen amb un conjunt molt complexa de interconnexions entre la localització, l'etnicitat i la situació de classe, i que això produeix una forma concreta d'entendre el que és una dona i el que és un home en cada

la consciència ciutadana, tot i que la seva definició precisa resulta de vegades complexa.

zona.

Malgrat que existeixen precedents històrics de formes de vida i espais urbans en què s'han transformat els papers de gènere -com en el cas dels experiments utòpics de socialistes i feministes durant el s. XIX, especialment en els EUA, i en la dècada de 1920 a la URSS; edificis i comunitats creades a partir dels anys 70 en el context de la segona onada del feminisme en moltes ciutats d'Estats Units, Canadà i Gran Bretanya⁷⁹-, l'entorn arquitectònic de les ciutats actuals tendeix a reflectir les divisions de gènere d'èpoques anteriors. La realitat de l'augment de les dones assalariades i la transformació dels models laborals al llarg del s.XX encara han de tenir la seva expressió arquitectònica en les noves expansions urbanes i en el disseny dels habitatges.

2.2.2.- La mobilitat i l'accessibilitat de les dones en l'espai urbà

Cada cultura modela i crea l'espai urbà segons el seu sistema de valors, tradicions, actituds socials, organització econòmica i política. Sabem, doncs, que la construcció i percepció de l'espai estan mediatitzades per la cultura i són susceptibles de modificacions, en la mida que els patrons culturals canvien. A hores d'ara, la geografia urbana des del punt de vista del gènere ha estat un dels àmbits d'estudi que més bibliografia ha generat⁸⁰, constatant que la ciutat és utilitzada, viscuda, percebuda i apropiada de distinta forma per homes i dones⁸¹.

⁷⁹ Entre els edificis i comunitats creades per a cobrir les necessitats femenines podríem incloure les llars per acollida de dones, albergs, llibreries i centres culturals, bars, restaurants, cafès, piscines municipals i jardins públics. A finals dels 80, en una escala molt més reduïda Barcelona i Madrid començaran a tenir algun edifici d'aquest tipus.

⁸⁰ Existeix un excel·lent article de García Ramón (1989), "Gènere, espacio y entorno: ¿hacia una renovación conceptual de la geografía?", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº14, UAB., Bellaterra, que resumeix perfectament l'estat de la qüestió sobre el tema fins a meitats dels anys 80 a nivell internacional com estatal. Per una visió més recent també cal consultar Sabaté & Rodríguez & Díaz (1995, pp. 174-190), a McDowell (2000) i Booth & Darke & Yeandle (1998).

⁸¹ Altres variables a tenir en compte quan es parla de la diversitat de percepcions i úsos diferencials de l'espai són l'edat, la classe social, l'ètnia i l'opció sexual.

Les línies d'investigació realitzades fins ara s'han dedicat des d'una descripció de les diferències en l'ús de l'espai urbà entre homes i dones fins a una reinterpretació de la ciutat segons el gènere. Els eixos fonamentals dels treballs empírics han estat: el desenvolupament històric de les ciutats, l'impacte de les dones en el disseny urbà, la divisió funcional i social de la ciutat⁸², i les diferències segons el sexe en la percepció i comportament espacial en el medi urbà (Sabaté i altres (1995).

La divisió funcional de les ciutats i, en especial, la progressiva separació espacial entre lloc de residència i de treball juntament amb l'hegemonia d'un model laboral d'organització del temps rígid i lineal, determinen que els desplaçaments i els transports siguin elements fonamentals de l'estructura urbana i de la vida quotidiana de la majoria de la ciutadania. En efecte, els estudis realitzats per les geògrafes feministes en diferents països occidentals (Pratt & Hanson, 1989-1; McDowell, 1989 i 2000; McDowell & Massey, 1984; Monk & Hanson, 1989; Coutras, 1988; 1989 i 1996; Fagnani, 1977; 1987-1988; 1989; Karsten, 1995; Booth & Darke & Yeandle, 1998; Clos, 1986; Arranz, 1986; Díaz Muñoz, 1989; Tobío, 1995;)⁸³ demostren que aquesta realitat social, avui dia, es presenta més conflictiva per a les dones que no pas per als homes en haver de compaginar i viure entre dos <<móns>>: la vida professional i la vida familiar. Les causes que dificulten la gestió de la seva vida quotidiana i provoquen

⁸² En aquest sentit, és interessant consultar l'anàlisi empírica realitzada a Worcester per Pratt & Hanson (1989-1), ja que proposa una reconceptualització de l'estructura residencial urbana atenent la interacció que existeix entre el gènere i la classe social. Les autores es mostren partidàries de modificar les teories tradicionals sobre la distribució de classes a la ciutat.

⁸³ Totes aquestes investigacions, malgrat traslluir diferències en les orientacions, aporten elements fonamentals per a la interpretació de l'experiència urbana femenina. En la nostra recerca, les publicacions angleses han servit més per l'estudi de les relacions de gènere en un context històric determinat i partint de la divisió funcional i social de la ciutat. I, també, per a l'anàlisi del sentit personal del lloc i d'identitat de les dones, a més de les aportacions extretes arran de la incorporació de les variables ètnia i opció sexual en els seus anàlisis. Les franceses, en canvi, en ser més introspectives pel que fa a la realitat femenina (segurament per desenvolupar-se en un context o univers mental més influït per la psicoanàlisi) han estat molt més útils per a l'anàlisi de la percepció i comportaments espacials, elements que també cal destacar dels estudis empírics de les holandeses i espanyoles. La incorporació sovint de la vida quotidiana, d'aspectes perceptius i de pràctiques espacials en els seus estudis -objectius essencials de la nostra recerca- han determinat el nostre major interès per aquesta línia discursiva, en aportar-nos idees suggerents mentre s'anava realitzant la nostra investigació. En aquest sentit, un dels treballs més enriquidors ha estat el publicat el 1987 per Fagnani, la qual basant-se en un estudi comparatiu entre les dones que viuen al centre de París i les àrees suburbanes, aprofundeix en els tipus de lligams (funcionals, psicològics i ideològics) que determinen la relació que tenen les dones amb els espais públics que freqüentment utilitzen. Entre d'altres coses afirma que, malgrat la importància del treball remunerat, els sexes tenen uns modes d'utilitzar l'espai que depèn de les normes de conductes induïdes pel rol social atribuït a cadascun. A més, demostra que existeix una desigualtat i disimetria de les hores i llocs de freqüentació de l'espai

aquesta desigualtat social deriven de dos factors: la salarització massiva de les dones al llarg del s.XX i la pervivència en la societat del tradicional sistema de gèneres, que assigna les activitats productives als homes i les tasques de reproducció social a les dones⁸⁴. Per aquest motiu, les dones -especialment el grup de mares “actives”- són les que viuen més molèsties espacials i temporals a conseqüència de voler equilibrar les seves múltiples ocupacions.

Per aprofundir i arribar a una major comprensió d'aquesta problemàtica social, en la dècada de 1990 la geografia del gènere va obrir dues línies d'investigació: una, la mobilitat espacial de la població femenina⁸⁵; l'altra, l'ús del temps⁸⁶ de les dones.

En una primera fase d'investigació s'ha demostrat que no tots els grups de població tenen les mateixes pautes de mobilitat en funció de factors temporals, físics, econòmics i funcionals. També s'ha comprovat que l'accessibilitat no solament depèn del lloc (distància, xarxa de transports, etc.) sinó de les persones, és a dir, que no tots els membres d'un nucli familiar tenen les mateixes condicions de mobilitat en funció de l'edat, temps disponible, accés a l'automòbil, etc. Les anàlisis comparatives en les pautes de comportament espacial entre homes i dones en diversos estats del món occidental⁸⁷ evidencien uns resultats molt semblants, la qual cosa permet parlar d'un model de pràctiques espacials segons gènere molt uniforme pel que fa a tres aspectes de la mobilitat: la comparació entre les pautes de comportament femení i masculí, les característiques de la mobilitat femenina segons diferents

urbà i en l'accés als béns o equipaments públics entre ambdós sexes.

⁸⁴ D'aquesta constatació en l'actualitat se'n deriva la necessitat ineludible d'un nou contracte social entre homes i dones per tal de compartir les responsabilitats en la producció econòmica i en la reproducció social.

⁸⁵ En aquest sentit, una de les grans aportacions de l'actual geografia social ha estat demostrar que les característiques com el sexe, l'edat, l'ètnia, la classe social i l'orientació sexual de les persones poden condicionar les seves experiències, problemes o comportaments espacials, qüestionant d'aquesta forma una concepció uniformitzadora de l'espai urbà que normalment s'identificava amb la del baró-adult-productiu-heterosexual.

⁸⁶ Per aprofundir en aquest tema consulteu Durán (1988), Izquierdo & Del Río & Rodríguez (1988); Ramos (1990); Balbo (1990); Pennacchi (1990); Grau (1990); VV.AA. (1990; 1991a; 1991b; 1995); Prats & Cànoves & García Ramón (1994); Prats (1995); Sabaté i altres (1995); Ramos (1998 i 2001); Torns & Miguelez (2000).

⁸⁷ Als estudis ja esmentats, cal afegir segons Sabaté i altres (1995, pp.179), els de Giuliano (1979), “Public transportation and the travel needs for women”, *Traffic Quarterly*, 33, PP.607-616.; Howe & O'Connor (1982), “Travel to work and labour force participation of men and women in an Australian Metropolitan Area”, *Professional Geographer*, 34 (1), pp.50-64; Hanson & Hanson (1980), “Gender and urban activity patterns in Uppsala, Sweden”, *Geographical Review*, 70 (3), pp.291-299.

variables sociodemogràfiques, i les diferències en el viatge cap al treball entre dones i homes (Sabaté i altres, 1995, pp. 179).

2.2.2.1.- Les diferències respecte al comportament espacial masculí

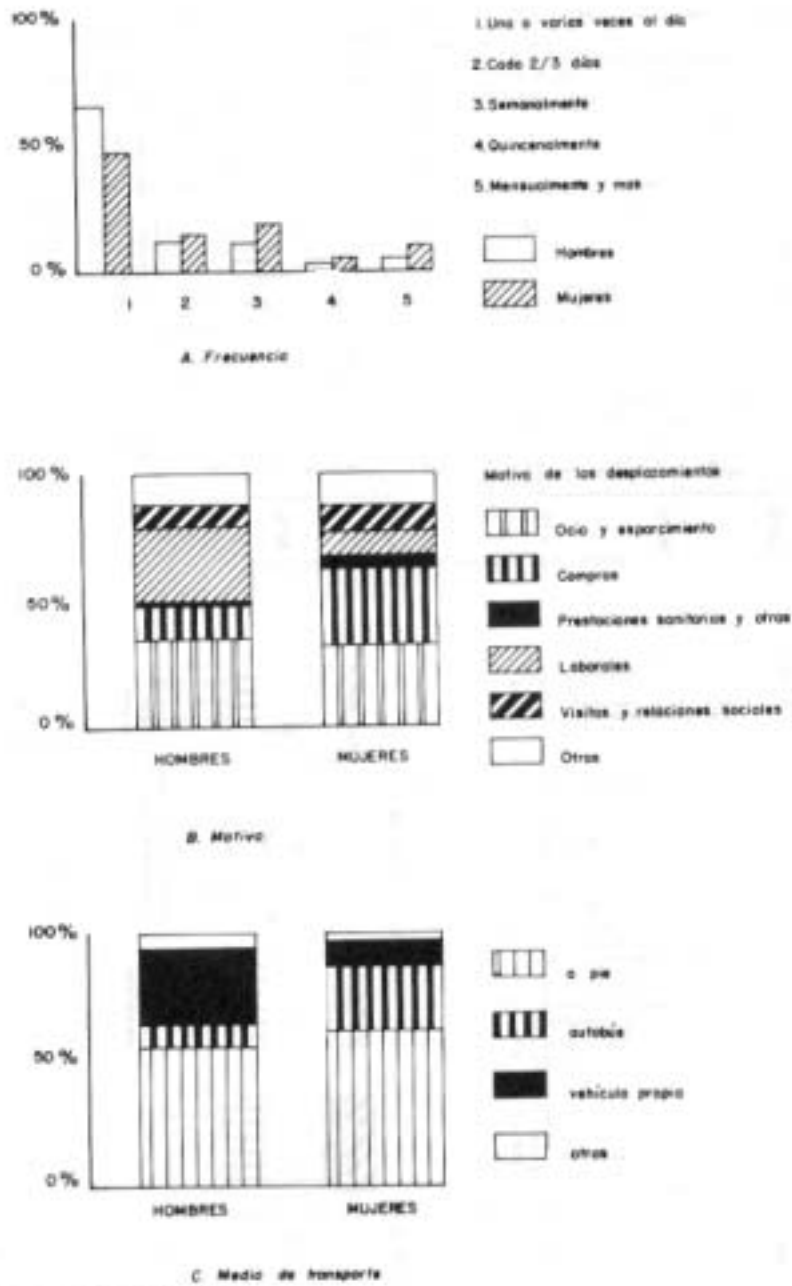
Com es pot observar en el gràfic 1, la comparació de les pautes de comportament espacial entre homes i dones a la ciutat d'Alcalà d'Henares reflecteixen diferències tant en la freqüència com en el motiu i en els mitjans de transports utilitzats en els desplaçaments. Diferències que permeten afirmar tant, per una banda, que la mobilitat de les dones a les ciutats és, avui dia, molt més limitada que la dels homes, situant-les en una posició de segregació; com per l'altra, que la naturalesa de les pràctiques espacials evidencia la pervivència de la divisió de rols segons el sexe: les dones es desplacen més per motius lligats al nucli familiar i la reproducció social que no pas els homes, la major part dels quals es mouen per raons d'oci i de treball fora de la llar. En general, els motius més discriminants dels desplaçaments segons el gènere són el treball i les compres. Com seguidament veurem, estudis realitzats en altres ciutats espanyoles i occidentals confirmen aquestes dades.

L'anàlisi dels mitjans de transport en els desplaçaments urbans⁸⁸ ha estat un dels temes més tractats de la mobilitat femenina. Totes les investigacions evidencien diferències notables entre homes i dones en la utilització dels transports públics i privats i en la freqüència dels desplaçaments a peu. En general, es pot afirmar que les pautes de comportament espacial femenines es caracteritzen per:

a) Utilitzar menys el cotxe i dependre més del transport públic a causa de la menor facilitat per usar un automòbil familiar i treure's el carnet de conduir (Clos, 1986; Monk & García Ramón, 1987; Fagnani, 1977). Segons Díaz (1989), que les dones continuïn sent les usuàries majoritàries del transport -l'autobús- públic (amb variacions no massa notables en

⁸⁸ Els desplaçaments urbans per motiu de treball han rebut especial atenció per la geografia del gènere, possiblement perquè en la nostra societat constitueix l'eix vertebrador de la resta d'activitats i moviments quotidians.

GRÀFIC 1. COMPONENTS DELS VIATGES INTRAURBANS PER SEXES D'ALCALÀ D'HENARES (1985)

Font: Díaz Muñoz (1989, pp.237)

funció de l'edat, l'estatus o el tipus d'activitat que realitzen, com es pot observar en la taula 1), és una qüestió amb importants implicacions en la qualitat de vida urbana, en especial, d'aquell grup de dones que treballa fora de la llar i tenen menys temps que les mestresses de casa per al descans i les relacions socials.

TAULA 1.- MITJÀ DE TRANSPORT UTILITZAT PER DONES SEGONS EDAT, NIVELL D'INSTRUCCIÓ I INGRESSOS A ALCALÀ D'HENARES (1985)

Edat	A peu	Bus	Cotxe	Altres	Total
16-24anys	70,8 %	10,8%	15,9%	2,0%	195
25-39 anys	53,1%	13,3%	31,4%	0,8%	308
40-49 anys	65,9%	15,5%	17,0%	0,7%	143
50-64 anys	74,3%	17,4%	8,2%	0%	109
65 ó més	56,0%	22,7%	8,0%	1,3%	74
Instrucció	A peu	Bus	Cotxe	Altres	Total
Sense estudis	66,8%	22,3%	6,8%	0,4%	225
Es.elementals	58,5%	15,3%	22,4%	1,1%	469
Es.mitjans	64,5%	6,6%	27,4%	1,3%	77
Es.superiors	60,8%	0%	35,3%	2%	51
Ingressos	A peu	Bus	Cotxe	Altres	Total
Baixos	67,2%	16,7%	10,1%	1,0%	197
Mig-baixos	60,0%	17,5%	20,5%	0,3%	360
Mig-alts	56,9%	10,8%	30,8%	0%	65
Alts	56,7	2,7%	29,7%	3,0%	37

En els tres casos el valor de chi quadrat és significatiu quan = 0,01

Font: Díaz Muñoz (1989, pp.234)

b) Realitzar més viatges a peu que no pas els homes, sobretot les mestresses de casa que són les que efectuen els desplaçaments més curts, limitant el seu coneixement sobre

l'espai urbà i, en conseqüència, reduint el seu àmbit d'activitat respecte als homes.

c) En termes globals, segons les dades de les Enquestes Origen-Destí realitzades en la Comunitat Autònoma de Madrid en 1974, 1981 i 1988 (taula 2), les dones es desplacen per terme mitjà una mica menys que els homes. Ara bé, si es calcula la mobilitat de les persones ocupades segons el sexe resulta que les dones treballadores realitzen per terme mitjà un nombre superior de desplaçaments respecte als homes, la qual cosa reflecteix la seva doble jornada. D'aquesta manera, la mobilitat femenina, quantificada com a nombre de desplaçaments, és menor o major que la dels homes segons la situació laboral de les dones que es considerin (Tobío, 1995).

**TAULA 2.- EVOLUCIÓ DELS DESPLAÇAMENTS MITJANS SEGONS EL SEXE A LA
COMUNITAT AUTÒNOMA DE MADRID (1974-1988)**

ANY	HOMES	DONES	AMBDÓS SEXES
1974	2,50	2,33	2,43
1981	2,67	2,66	2,66
1988	2,49	2,38	2,40

Font: Tobío (1995, pp.60)

d) La distribució horària dels desplaçaments de dones i homes no coincideixen. Tobío (1995, pp.63) conclou que en la Comunitat Autònoma de Madrid, el perfil de la mobilitat femenina al llarg del dia és doble. Hi ha dones que segueixen les pautes de comportament masculines: surten de casa a primeres hores del matí per anar al treball i no van a dinar a casa per tornar-se'n un altre cop a la feina a la tarda. Les mestresses de casa, en canvi, surten a mig matí (entre les 10.00 i 13.00 hores) per anar a fer la compra. El model masculí de mobilitat es caracteritza per dues sortides majoritàries durant el dia: a

primera hora del matí i entre dues i tres de la tarda (després de dinar tornen al treball). A partir de les 16.00 hores els perfils de sortida de la llar són semblants pel que fa al gènere, ja que són les hores de les activitats compartides entre ambdós sexes.

TAULA 3.- COMPONENTS DELS DESPLAÇAMENTS AL TREBALL SEGONS EL GÈNERE EN LA CONURBACIÓ DE BARCELONA (1981)

DISTÀNCIA I TEMPS DE CASA AL LLOC DE TREBALL PER SEXE		
	Homes N= 796	Dones N= 264
Distància (Km)	8,4	7,2
Temps (minuts)	30,8	26,6
(*) Els valors de t són significatius quan $p= 1$		

MITJANS DE TRANSPORTS UTILITZATS						
	Total	%	Homes	%	Dones	%
Cotxe	351	33,1	306	38,4	45	17,0
Autobús	201	19,0	133	16,7	68	25,8
Metro	211	19,9	151	19,0	60	22,7
A peu	250	26,6	165	20,7	85	32,2
Altres	47	4,4	41	5,2	6	2,3
Totals	1060	100,0	796	100,0	264	100,0
El valor de la chi quadrat entre homes i dones és significatiu quan $p=01$						

Font: Clos (1986, pp.25-38).

e) Les dones que treballen fora de la llar solen realitzar recorreguts més curts que els homes per anar a la feina, tant si ho mesurem en distància com en temps. Com es pot analitzar detalladament a partir de la taula 3, aquesta menor distància casa-lloc del treball està clarament relacionada amb l'ús diferencial dels mitjans de transport segons el sexe

(Clos, 1986). L'Enquesta Formes de Vida realitzada a Madrid en 1989⁸⁹ mostra també que la mobilitat de les dones que viuen en parella és menor que la dels homes i que l'espai en què es desenvolupa la seva quotidianitat és de més reduïdes dimensions (Tobío, 1995). I l'Enquesta Metropolitana de Barcelona efectuada en 1986 i 1990⁹⁰ destaca també que l'activitat laboral de les dones es desenvolupa en un espai més proper a l'habitatge que no pas als homes, com podem comprovar en el gràfic 2.

f) En la Comunitat Autònoma de Madrid, les dones i els homes viuen de diferent forma la situació de desocupació. Els destins dels desplaçaments de les dones aturades són (per ordre d'importància) la compra, l'oci, l'estudi i el treball, i per als homes desocupats l'oci, el treball, la compra i l'estudi, a part l'opció d'altres motius que constitueix el destí majoritari dels desplaçaments de la gent aturada. Els desocupats d'un i altre sexe es desplacen fonamentalment a peu o en transport públic (Tobío, 1995).

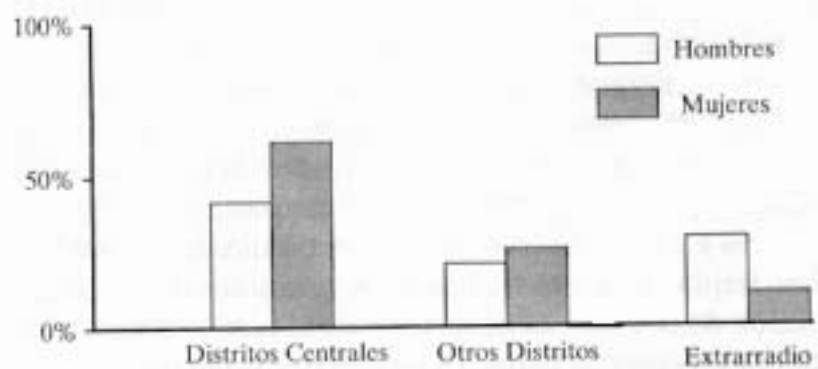
g) Les dades sobre la mobilitat residencial entre la gent gran en el municipi de Madrid (1993) mostren una major tendència masculina cap a la mobilitat i una superior resistència femenina a canvis residencials. Els factors explicatius són les diferències de biografia laboral, de funció econòmica, de xarxes de relacions socials i de conducta espacial (Abellán & Puga, 1999).

Per tant, la major dependència de les dones -fins i tot entre les joves, "actives" i de classe mitjana o superior- respecte a l'oferta pública de transport i la freqüència dels seus viatges a peu imposen fortes limitacions en la seva mobilitat potencial, especialment si ha de combinar el treball domèstic i el treball fora de la llar. Les causes d'aquesta diferent mobilitat femenina són resultat de diversos factors, dialècticament relacionats: les restriccions derivades del rol que la societat assigna a les dones; l'existència d'una ideologia patriarcal que assigna al baró cap de família certs recursos domèstics com el cotxe particular o el temps lliure (Sabaté i altres, 1995, pp. 181); i la deficitària

⁸⁹ Tobío (1992), "Formas de vida en Madrid:cambio, diferencia y homogeneidad" en *Política y Sociedad*, 10, Madrid, pp.20-22.

⁹⁰ Subirats & Masats & Carrasquer (1992), *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona 1990. Condicions de vida i hàbits de la població, Vol.6, Condicions de vida de les dones a la ciutat de Barcelona*,

Gràfic 2. Desplaçaments laborals segons destí i sexe a Alcalá d'Henares (1985)

Font: Sabaté & Rodríguez & Díez (1995, pp.185)

planificació de serveis i equipaments per part del govern municipal, regional i/o estatal⁹¹. La combinació d'aquestes variables obstrueixen la mobilitat espacial de les dones i, en conseqüència, dificulten la seva organització quotidiana de les activitats extradomèstiques, fet que es tradueix en una menor utilització i percepció de l'espai urbà viscut.

D'altra banda, cal tenir en compte que la desigual distribució dels equipaments -planings familiars, guarderies, centres socials, culturals, esportius-, allunyats uns dels altres i de l'habitatge, ja sigui en els centres urbans o en els barris, i una insuficiència de transports que connectin aquestes zones les porta, sovint, a renunciar a treballs remunerats fixos, i d'altres a no poder accedir en igualtat de condicions a l'oferta social que les integraria en la vida ciutadana. Per tant, l'oferta del transport públic condiona i limita la inserció de les dones en el mercat laboral i en la pròpia societat (especialment per les residents en la perifèria) (Fagnani & Chauviré, 1989). Tots aquests factors determinen una realitat del món laboral actual: un nombre més elevat de dones treballen a temps parcial i a domicili si ho comparem amb els homes.

Tot i això, les darreres estadístiques aportades en l'anàlisi de Coutras (1996) sobre la ciutat de París descriuen una mobilitat quotidiana marcada per la tendència a la uniformització de les pràctiques espacials masculines i femenines tant per el que fa a les <<freqüències>> i distàncies a recorre com a l'ús -en proporcions semblants- del cotxe particular, els trajectes diaris a peu i els transports col·lectius. A diferència de fa vint anys, considera que, en l'actualitat, la categoria socioprofessional i l'edat de les persones, molt més que no pas el sexe, estableixen les discriminacions majors en matèria de desplaçaments quotidians.

2.2.2.2.- La diversitat en la mobilitat femenina

Ajuntament de Barcelona, Inem, UAB., Barcelona.

⁹¹ La deficitària planificació dels transports, serveis i equipaments públics en general no s'adapta a les necessitats de les dones amb doble jornada, quant a horaris, línies i freqüència de localització.

Les pautes de mobilitat femenina no són homogènies sinó que presenten una *diversitat interna en funció de l'edat, la classe social, i/o l'activitat econòmica*⁹². Altres factors decisius per entendre les particularitats dels seus desplaçaments també són el lloc de residència i la situació familiar (Santiso & Molpeceres, 1998). L'anàlisi realitzada per Díaz (1989) a Alcalà d'Henares ens aporta dues conclusions més, entre d'altres interessants, per a la caracterització de la mobilitat femenina⁹³.

Tant l'edat⁹⁴ com l'estatus socioeconòmic constitueixen trets que agreugen el caràcter comparativament més reduït de la mobilitat femenina. Així, les dones grans o d'escàs nivell d'instrucció o d'ingressos es caracteritzen per un espai d'activitat especialment limitat (barri), del qual surten amb una baixa freqüència, fent-ho en una elevada proporció en un mitjà de transport tan poc flexible com l'autobús. Pel que fa als motius dels desplaçaments⁹⁵, en aquests grups semblen ser majoritàries les activitats derivades del tradicional paper femení en la unitat familiar.

El tipus d'activitat constitueix l'altra variable d'especial importància. En Alcalà d'Henares actua com un element determinant en dos aspectes: la freqüència i el motiu dels desplaçaments. Respecte a ambdós, les pautes de comportament de les dones "actives" s'allunyen de les característiques de les mestresses de casa per apropar-se significativament a les dels homes en la mateixa situació. Tot i que redueixen el nombre de desplaçaments dedicats a activitats tradicionalment assignades a les dones (compres, prestacions sanitàries, etc.), encara continuen dedicant-hi una proporció més elevada que

⁹² No existeix en l'Estat espanyol cap estudi sobre la mobilitat femenina que inclogui la variable opció sexual, amb l'objectiu d'estudiar com afecta aquest factor a les seves pràctiques espaials.

⁹³ Els patrons de mobilitat femenina l'autora els expressa en les variables freqüència, motiu i mitjans de transport.

⁹⁴ La influència de l'edat en la mobilitat femenina es podria, en part, explicar per la pervivència entre les dones grans de concepcions tradicionals del rol femení.

⁹⁵ Les estadístiques oficials tenen l'inconvenient de no contemplar els viatges multimotiu, tipus de desplaçament que, com se sap, és molt característic de les dones en l'espai extradomèstic. D'altra banda, aquestes fonts també condueixen a una subestimació del treball femení fora de la llar, ja que en elles no es matissen aspectes com el nombre d'hores setmanals de treball o l'ocupació en ajuda familiar, molt important en la caracterització de l'activitat femenina (Díaz, 1989, pp. 222).

no pas els homes.

Les possibilitats de mobilitat en la ciutat dependran, doncs, de les característiques dels diferents models de dones en base, sobretot, a les variables citades anteriorment (edat, classe social, activitat econòmica, lloc de residència i situació familiar) a les quals caldria afegir-ne altres com l'educació i/o el nivell cultural i, finalment, les relacions socials que les dones mantenen ja que condicionen el grau d'intensitat d'ús de la ciutat i els desplaçaments per ella.

Fagnani (1987-1988) considera que, davant els problemes existents per la dissociació espacial entre l'esfera domèstica i l'extradomèstica, les "mares assalariades" (el grup de dones més afectades per la menor mobilitat potencial respecte als homes) han adoptat estratègies de supervivència. Tot i que la majoria d'elles es resisteixen a un allunyament de la seva ocupació⁹⁶, apareixen dos tipus de comportaments espacials extrems, tenint en compte, però, que entre ambdós existeix un ampli ventall de posicions intermèdies:

1. Per una part, les dones que donen prioritat absoluta a la proximitat de l'ocupació i per a les quals una llarga distància sembla un obstacle insuperable. El conjunt dels seus comportaments (freqüència del treball a temps parcial, retorn al domicili per a menjar al migdia durant la setmana, trajectes curts al treball) es deriva de la lògica de subordinar la seva vida i les seves exigències professionals als seus rols de mare i esposa. El camp espacial de les seves activitats és molt més restringit que la resta ja que no disposen de cotxe. Aquest tipus de comportament i pràctiques espacials i professionals són més característiques de

⁹⁶ Fagnani & Chauviré (1989) constaten que les càrregues familiars són el motiu essencial per a reduir el temps dels trajectes al treball, tot i que varien segons la pertinença socioprofessional en relació al nivell d'instrucció. El pas de la 2na. a la 3a. criatura constitueix una línia divisòria a partir de la qual la taxa d'activitat femenina disminueix i és motiu, entre les parisenques, d'una menor fecunditat. De fet però, sabem per l'Enquesta Metropolitana de Barcelona de 1990 (Subirats i altres, 1992) que en els darrers anys s'està produint una lenta però progressiva transformació en la divisió familiar dels rols; transformació que no s'ha estès per igual a totes les categories socials ni generacions d'edat, a causa, ben segur de l'important paper que ha jugat l'educació i la mentalitat sexista en les generacions adultes i velles. Per això, a hores d'ara, la geografia del gènere hauria de centrar més les seves anàlisis de la mobilitat femenina en els grups de dones joves. Així, doncs, ajudaríem a interpretar la realitat femenina tenint en compte, també, el factor edat o cicle de vida que és un dels elements bàsics per entendre la identitat de les dones en la seva globalitat.

les dones de poc nivell d'instrucció i qualificació.

2. Per una altra, tenim les dones que donen prioritat absoluta a la vida professional. El conjunt dels seus comportaments (treball a jornada completa, freqüència de llargs trajectes per a tenir una ocupació sovint qualificada -associada a unes possibilitats de promoció i unes perspectives de carrera- i absència prolongada de la llar durant la setmana) es deriva de la lògica d'equilibrar les seves nombroses ocupacions, tot i que subsisteixen les molèsties espacials i temporals. Aquest model de comportament i pràctiques espacials i professionals són més definitòries de dones amb elevat nivell d'instrucció i qualificades.

L'estudi de Fagnani conclou que el factor "duració del trajecte al treball" juga un rol important de restricció i fixació dels límits geogràfics del mercat laboral per a les "mares assalariades"⁹⁷. Per tant, les polítiques urbanes que tendeixin a contrarestar els efectes de la divisió espacial del treball beneficiaran, en primer lloc, aquest grup de dones.

Les anàlisis de Coutras (1988 i 1989) ens proporcionen -dins la mateixa línia discursiva- unes altres eines conceptuals i metodològiques que constitueixen un primer pas que hauria de permetre avançar -segons la pròpia autora- en el coneixement de les diferències essencials entre les pràctiques espacials masculines i femenines⁹⁸. Els seus estudis específics sobre les pràctiques femenines han mostrat que l'originalitat de la diferència radica en la naturalesa dels actes realitzats però, també, en la manera en que són viscuts per a cada una i un. És a dir, que *les representacions mentals de les persones convé traduir-les* -ens diu l'autora- *en indicadors apropiats i operatoris* per l'estudi de les pràctiques espacials dels sexes perquè són la base de la dissimetria i de la desigualtat. Aconsella, finalment, no separar els nivells ni els camps d'anàlisi (mental i real, professional i domèstic).

⁹⁷ L'anàlisi de Clos (1986) confirma tot el que s'ha demostrat a nivell general a l'àrea metropolitana de Barcelona, malgrat no incorporar la variable classe social en la investigació. No obstant, hi ha una conclusió que entra en contradicció amb algunes hipòtesis llançades en els darrers vint-i-cinc anys: la investigació constata la inexistència d'una relació clara i constant entre nivell de responsabilitats domèstiques i la menor separació casa-lloc de treball.

⁹⁸ L'autora diferencia entre *utilització espacial* i *pràctica espacial*. El primer és merament funcional i s'expressa en la realització d'una "activitat". La pràctica espacial és la part pensada dels nostres actes i engloba els

En conclusió, els assoliments en la mobilitat femenina semblen no haver afavorit per igual totes les dones, a causa de l'existència d'importants característiques que dificulten la incorporació de moltes d'elles a noves ocupacions o que poden tancar les seves possibilitats de progrés. Les investigacions regionals realitzades fins ara demostren que la classe social es revela com un factor fonamental, sobreposant-se a l'efecte d'altres variables sociodemogràfiques. Tanmateix constaten que en les societats occidentals desenvolupades, el procés d'evolució dels darrers anys, tendeix a disminuir les dissimetries dels "esquemes d'activitat" dels dos sexes, possible indicador urbà de la imposició i domini hegemònic d'un model d'activitat, el masculí.

Una política de mobilitat orientada a millorar la qualitat de vida de les dones, tal com suggereixen Santiso & Molpeceres (1998), hauria de contemplar la diversitat de tipologies de dones existent, fruit de la combinació de les variables esmentades anteriorment, i trobar solucions que alleugerissin el "pressupost-temps" de la seva doble jornada laboral (Coutras, 1996).

2.2.3.- La vida pública: l'ús del carrer i la seva percepció

Fins ara totes les investigacions regionals realitzades apunten cap a una direcció: les dones tenen menor llibertat al carrer que els homes, ja que l'utilitzen amb restriccions en sentit de temps, distància, mobilitat i seguretat ciutadana (Karsten, 1995). El temps disponible per activitats fora de la llar o per tenir cura de si o bé, d'ús personal, és molt més reduït que els dels homes, a causa del seu lligam amb el treball reproductiu. La seva situació econòmica precària (treball no assalariat) determina el fet que no puguin permetre's en la seva major part la manutenció d'un cotxe propi i depenguin més del transport públic, elements que condicionen el menor coneixement espacial del medi respecte als homes. Moltes, fins i tot, per evitar ser molestades sexualment eviten certs espais i, en especial, a certes hores, o hi van

llenguatges de representació que es refereixen a l'espai i li donen significat, aspectes no sempre quantificables.

acompanyades d'homes o amigues, mai soles.

Tot i això, les dones són presents a l'espai públic. Elles l'utilitzen i, fins i tot, el gaudeixen tot superant algunes dificultats i assumint algunes restriccions⁹⁹. Els espais públics són utilitzats de forma i amb finalitat diferent per les dones segons la seva vida quotidiana estigui condicionada per: la seva dedicació única i exclusiva al treball domèstic; l'exercici d'un treball remunerat i l'existència d'una vida de relació social autònoma paral·lela a la vida laboral i domèstica.

Les dones que pertanyen al primer grup consideren l'espai públic com espai exclusiu dels homes i l'utilitzen solament determinades per les seves necessitats familiars i els horaris de les persones de la casa (Del Valle, 1997). Van a les botigues, al mercat, a les escoles, al metge o metgessa i desenvolupen les seves relacions socials quotidianes. Senten aquests espais públics com a propis perquè en realitat els viuen com una prolongació de la seva pròpia casa¹⁰⁰. L'espai públic desconegut per a elles l'utilitzen normalment en grup -gràcies al suport de les relacions amb altres dones- o acompanyades de la "protecció del marit". La divisió del treball entre gèneres que predomina en aquest tipus va paral·lel a una separació del lleure i a una divisió de l'espai entre els gèneres (Karsten, 1995)¹⁰¹.

Les dones que s'han incorporat al món laboral no consideren l'espai públic exclusiu dels homes però, malgrat tot, un nombre important d'elles el viuen i l'utilitzen de forma parcial. La seva vida quotidiana està marcada per l'horari laboral i les responsabilitats familiars; el carrer és únicament la via de comunicació entre el treball i l'habitatge. El seu pas pel carrer, els itineraris que realitzen, les mirades als aparadors..., porten en la major part dels casos la referència a les necessitats de la casa. Associen la vida social amb l'espai públic i la vida familiar amb el domèstic. El seu espai és el lloc de la família i viceversa. En el cas de l'estudi de Karsten (1995), són les que tenen menys dret personal al lleure i la manca de temps per a

⁹⁹ Les conclusions de l'anàlisi de Karsten (1995) permeten afirmar que les dones amb una feina remunerada no tenen una major participació en espais de lleure públics i semipúblics.

¹⁰⁰ Es considera una perllongació de l'espai familiar i un intent de creació d'un espai independent d'aquest.

¹⁰¹ En el cas d'aquest estudi, a Holanda no es pot demostrar que la vida d'aquestes dones es limiti a l'esfera domèstica.

elles determina que no disposin d'espais públics de lleure propis.

Finalment, una minoria de dones han aconseguit una utilització més o menys lliure dels espais públics. En aquest cas, unes vegades les dones s'adapten i usen l'espai organitzat pels homes, i en altres intenten transformar-lo en funció de valors diferents, en certa manera, fent-se'l seu. Elles dominen el seu dret individual al lleure i el divideixen entre la família, el treball i les amistats. Elles són les que han qüestionat el tradicional ús de l'espai públic i, actualment, creen espais públics i semipúblics per a dones generant xarxes socials femenines.

El tret comú femení a totes aquests comportaments espacials és la *tendència a l'apropiació de l'espai públic*, el qual s'intenta modelar per a convertir-lo en una perllongació de l'espai familiar, formant el que podríem anomenar un espai en què predomina una manera d'ésser femenina.

L'organització i ús de l'espai tant públic com domèstic i privat està fortament sexualitzat. Mentre l'espai domèstic i el privat és domini femení i està pensat segons uns principis urbanístics i arquitectònics basats en la idea que "el lloc de la dona és la llar"; l'espai públic és domini masculí i està pensat en funció de les necessitats i valors masculins. Avui dia, però, sabem que l'espai urbà significa coses diferents per a cada grup social i tot espai pot veure's ocupat al llarg d'un dia, d'una setmana o d'un període més llarg de temps, per diversos grups que li atorguen un sentit diferent. Certament, la utilització de l'espai públic (carrers, bars, parcs, places, mercats, comerços, etc.) per homes i dones varia al llarg del dia. Així, per exemple, mentre que les dones utilitzen el carrer, els bars, les cafeteries i els comerços amb major intensitat durant el matí i primeres hores de la tarda, els homes i algunes dones (que tenen una ocupació remunerada i el grup de joves) ho fan durant el migdia i la nit¹⁰². L'anàlisi de Del Valle (1997) sobre les ciutats de Bilbao i San Sebastià mostra que la presència i la manera d'estar de les dones en l'espai públic té a veure amb el lloc així com l'hora, l'edat i la gent que les acompanya. El 50,7 per cent de dones enquestades compreses entre els 40-60 anys consideren la casa com el lloc principal i el carrer com un lloc de pas i, després de la caiguda de la tarda, un lloc preocupant i hostil. El grup

comprès entre 25-39 anys, contràriament, solament un 23,46 per cent prefereix la casa a altres espais. Així mateix es constata que el grup més jove passa el temps lliure en llocs més públics mentre que el de major edat ho fa a l'espai domèstic o a casa de familiars. No obstant, segons l'autora, cal ressaltar que la tendència generacional és la d'ampliar l'espai on transcorre l'oci, i el de potenciar les relacions fora de l'entorn familiar.

Així doncs, el carrer, escenari per excel·lència de la vida quotidiana, se sexualitza en el transcurs del dia. No és el mateix les set del matí que les deu, o les sis de la tarda o les nou de la nit. Veiem com ens ho transmet Coutras:

“... en el carrer nocturn als homes tot els és més fàcil, més permissiu, on tot pot arribar, on les barreres socials esclaten, on existeix una solidaritat immediata. En canvi, les dones ho poden esperar tot: a través de mirades, paraules, elles han d'afrontar a l' “abordatge”, fer cara a les interpel·lacions que es viuen com “ingerències autoritàries” i no com un intercanvi ric en potencialitat comunicativa. Segons l'hora i el lloc s'ha d'adoptar “estratègies de renúncia” i sovint no és l'únic mitjà de prendre postura.”¹⁰³

En aquest sentit, l'estudi de Del Valle (1997) ofereix dades il·lustratives sobre la percepció femenina de Sant Sebastià i de Bilbao. Destaca, entre d'altres aspectes, que la ciutat de dia és l'espai urbà atractiu per a les dones, ja que poden moure's amb facilitat i se senten segures, especialment en el centre urbà. De nit, contràriament, la ciutat apareix amenaçadora¹⁰⁴, motiu pel qual moltes dones no s'atreveixen a anar soles i, fins i tot en companyia, senten temor. La ciutat es percep per zones que al seu torn atrauen o causen rebuig. Per un cantó, en els seus relats urbans l'autora constata que es parla de la importància de la llum i dels espais oberts, però, per l'altre, aquests mateixos espais com els passejos i els parcs són els que més atemorien, a vegades fins i tot durant el dia, però, sobretot al capvespre quan la llum i els llums no proporcionen la claredat suficient perquè qualsevol acció resti al descobert. Aquesta inseguretat que les dones experimenten, com sabem, incideix

¹⁰² Les criatures i la gent gran utilitzen, per exemple, la plaça o el passeig al matí o a primeres hores de la tarda.

¹⁰³ Coutras (1988, pp.119). Traducció pròpia.

¹⁰⁴ En aquest sentit, Walkowitz, Judith R. (1995), *La ciudad de las pasiones terribles. Narraciones sobre peligro sexual en el Londres victoriano*, Ed. Cátedra, Col. Feminismos nº 25, Madrid, és un estudi excel·lent sobre les representacions contradictòries i juxtaposades del “perill sexual” en el Londres de finals del s.XIX. Analitza l'entrellat cultural de com els homes i les dones van participar en els debats públics i els intercanvis culturals respecte a les pràctiques sexuals perilloses. En l'obra s'incorpora també la idea que la sexualitat no

negativament en l'amplitud de la seva mobilitat i de l'espai que poden recórrer. Sovint elles, per por a poder ser atacades, limiten les hores de les seves sortides així com els seus recorreguts evitant els llocs solitaris o mal enllumenats. Si trenquen aquestes barreres, experimenten l'ansietat i la por. Val a dir, però, que les negacions o limitacions espacials no provenen únicament de la por, sinó que s'originen també, com encertadament assenyala Del Valle, en les reduccions que s'imposen des de la socialització primerenca.

D'altra banda, els conflictes que planteja l'ocupació múltiple dels espais urbans susciten problemes de difícil solució sobre l'accés i l'ús més apropiat ja que existeixen diferents formes d'entendre el dret d'ocupació. La ciutat i els espais públics signifiquen per a les persones d'ambdós sexes, de diferent sector social, edat, ètnia i opció sexual, temors i plaers, perills i llibertats, com ja hem citat anteriorment. A la pràctica, però, hi ha tot un conjunt de persones i de grups socials als quals, malgrat l'existència teòrica de la igualtat de drets, es limita l'accés a certs espais públics, bé per la seva actitud transgressora o bé perquè se suposa que necessiten protegir-se. Entre aquests grups trobem les dones, la joventut, la gent de color i els grups <<contraculturals>>, com encertadament ens ho constata McDowell (2000, pp.223). A més, la tendència a l'augment de la vigilància privada a les ciutats és un problema per a la supervivència de les persones sense sostre. En aquest sentit, aquesta geògrafa recull els plantejaments de la politòloga feminista Nancy Fraser (1990)¹⁰⁵ segons la qual cal replantejar-se el concepte tradicional d'espai públic i proposa el terme d' <<espai públic alternatiu per a subalterns>>, en el qual els grups marginals poden articular les seves necessitats en oposició a l'ús dominant que s'assigna a un determinat espai.

En apartats anteriors ja hem explicat que per a les dones els espais públics o semipúblics de les ciutats industrials (bars, cafès, restaurants, piscines, clubs esportius, grans magatzems, parcs, etc.) suposen encara en l'actualitat espais de perillositat, per una banda i, per l'altre, paradoxalment, una possibilitat d'alliberació del domini masculí i de les normes burgeses de la societat moderna. A grans trets, es pot afirmar que per a les dones, la ciutat ha estat un espai

és immutable sinó un producte dels processos polítics, socials, econòmics i culturals.

¹⁰⁵ Fraser, N. (1990), "Rethinking the public sphere: a contribution to the critique of actually existing democracy", *Social Text*, 25-26, 56-80.

que ha ofert una major llibertat sexual i , alhora, la possibilitat de transgredir les versions hegemòniques de la sexualitat.

No oblidem que a principis del s. XXI, el consum i la publicitat s'han convertit en elements fonamentals del desenvolupament econòmic i urbà. D'aquí la importància de la significació de la ciutat com a espai de consum, basat en dos pilars: la imatge i l'espectacle, com en el seu moment ja havien explicat en Ch.Baudelaire (1996) i en W.Benjamín (1972). Des d'un punt de vista de gènere, com afirma McDowell (2000), el consum ha tingut per a les dones conseqüències paradoxals, ja que si, per un cantó, les ha convertit en consumidores (més que no pas en productores), per altre, també ha posat a la seva disposició des de principis del s.XX certs espais de plaer (el grans magatzems) que podien sovintejar sense la companyia de l'home. Encara avui dia, el paper de la publicitat i el consum en la construcció de les identitats femenines continua centrant l'interès de les anàlisis feministes contemporanis. A Gran Bretanya, la investigació feminista s'interessa per la construcció de les identitats de gènere tant pel que fa al rol de consumidora com el de venedora, ja que desapareixen les fronteres entre el treball i el plaer.

2.3.- Recapitulació

En aquest capítol hem plantejat conceptualment els orígens de la geografia del gènere en la cultura occidental, la seva expansió i la seva ràpida evolució al llarg dels darrers trenta anys amb les aportacions teòriques més importants i els nous enfocaments i conceptes que segueixen afectant tant la teoria com el mètode de la geografia en la seva globalitat. En aquest marc temporal, a grans trets, s'ha passat dels estudis de caràcter descriptiu i empíric a introduir altres aspectes interpretatius en l'anàlisi de l'espai i el seu entorn, al mateix temps que les dones han passat de ser "visibles" a convertir-se en l'eix vertebrador del discurs, ja sigui com a agents i protagonistes actives, ja com a productores i consumidores d'espai. La temàtica tractada en cada època ha estat marcada per la discussió de determinades qüestions fruit de la situació sociopolítica, per l'avenç intel·lectual i pel desenvolupament del pensament feminista que recorre i pressiona les diverses disciplines del món acadèmic.

Les característiques que continuen proporcionant identitat pròpia a la geografia feminista són, entre d'altres: la creixent tendència a la diversitat de temes i enfocaments que permeten una anàlisi més global de la nostra realitat, i una necessitat compartida de buscar nous instruments d'anàlisi –integradors i interdisciplinaris- que es desenvolupen entorn a certs eixos de conceptualització. En un d'ells, l'espai, els estudis realitzats fins ara han servit per identificar les relacions de poder desiguals entre els gèneres i per constatar que la creixent segregació espacial de l'hàbitat urbà continua dificultant l'accés de les dones a la vida pública en agreujar els problemes de temps, distància, mobilitat i seguretat ciutadana. Pel que fa al treball, s'ha consolidat la perspectiva basada en un enfocament global entre el món de la producció i de la reproducció.

En l'anàlisi de la vida quotidiana en les ciutats tres conceptes se'ns han mostrat claus i útils: el lloc i la identitat; el paisatge geogràfic i l'espai viscut, convertint-se aquest darrer en una eina fonamental per entendre la diferenciació entre la mobilitat i els comportaments urbans femenins i masculins. Una realitat urbana que es presenta molt més conflictiva per al

col·lectiu femení, en especial per a les “mares actives”, en haver de compaginar entre la vida professional i la familiar.

D'altra banda, en l'actualitat, les relacions entre la forma arquitectònica, el simbolisme urbà i les subjectivitats de sexe i de gènere s'han convertit en qüestions importants per a l'estudi geogràfic. Diferents investigacions feministes han il·lustrat com les variables classe, ètnia, edat, opció sexual, circumstàncies familiars i espai interactuen en la construcció de la identitat i la subjectivitat. En aquest sentit, l'espai urbà (interior i exterior) comparteix trets i aspectes que afecten el sentit del jo i és un referent importantíssim de la identitat personal i, també, col·lectiva. S'ha aprofundit en dues variables fonamentals de la identitat femenina (el cos i la sexualitat) perquè la seva conceptualització ha evolucionat tant en els darrers anys que ha fet emergir un nou model afectiu -centrat en una relació de parella més democràtica i igualitària emocionalment-, i que constitueix un esglaió essencial per a corregir altres aspectes de la injusta desigualtat en la vida domèstica i urbana de les dones.

Les ciutats són utilitzades, viscudes, percebudes i apropiades de diferents maneres en funció de les següents variables: el gènere, l'edat i/o la fase del cicle de vida, la classe social, l'ètnia i l'opció sexual. En general, l'organització i ús de l'espai tant domèstic com extradomèstic està fortament sexualitzat. I, és més, el carrer, escenari per excel·lència de la vida quotidiana, se sexualitza en el transcurs del dia, encara que com a expressió col·lectiva i política no pertany igualment als homes que a les dones. Elles l'usen de forma i amb finalitat diferent segons la seva vida quotidiana estigui condicionada per la seva dedicació única i exclusiva al treball domèstic, per l'exercici d'un treball remunerat o bé, finalment, per l'existència d'una vida de relació social autònoma paral·lela a la vida laboral i domèstica.

La naturalesa de les pràctiques espacials evidencia la pervivència de la divisió de rols segons el sexe, la qual cosa es tradueix en una menor utilització i percepció de l'espai viscut. Ara bé, no oblidem que les pautes de mobilitat femenina -tot i que tendeixen a la igualació amb la dels homes- presenten una diversitat interna en funció de l'edat, la classe social i/o l'activitat econòmica, constituint la classe social el factor fonamental, que es sobreposa a l'efecte d'altres variables sociodemogràfiques.

L'entorn urbà, finalment, en comparació al rural ha suposat, per a les dones, un espai de perillositat, però també és cert que s'ha convertit en un espai de canvi, en l'oferir la possibilitat d'alliberar-se del domini masculí i de les normes socials vigents, alhora que ha afavorit una major llibertat sexual i la possibilitat de transgredir-ne les versions hegemòniques.

2.4.- Referències bibliogràfiques

- ABELLÁN, Antonio & PUGA, María Dolores** (1999), “Movilidad residencial y género entre las personas de edad. Una aproximación a las estrategias residenciales en Madrid”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, nº 34, UAB, pp.143-159
- ALBET, Abel & NOGUÉ, Joan** (1999), “Presentación”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, nº34, UAB i Universitat de Girona, pp.19-22.
- ANDRÉ, Isabel Margarida** (1996), “Cambios recientes en la organización familiar de Portugal. Entre el conflicto y la ruptura”, dins **SOLSONA, Montserrat (ed.)** (1996), *Desigualdades de género en los viejos y los nuevos hogares*, Instituto de la Mujer, Ministerio de Asuntos Sociales, Madrid, pp. 1-16
- AUGÉ, Marc** (2000), *Los no lugares. Espacios del anonimato. Una antropología de la sobremodernidad*, Ed. Gedisa, Serie Cla-de-ma, Antropología, Barcelona.
- ARRANZ, M.** (1986), “Aspectos teóricos de la movilidad femenina en áreas urbanas “, **GARCÍA BALLESTEROS, Aurora (ed.)**, *El uso del espacio en la vida cotidiana*, Seminario de Estudios de la Mujer, Actas IV Jornadas de Investigación Interdisciplinaria, Universidad Autónoma de Madrid, pp.266-275.
- BACHELARD, Gastón** (2000), *La poética del espacio*, Ed. Fondo de Cultura Económica, Col. Breviarios, nº 183, 3ª reimpresión, Madrid.
- BALBO, Laura** (1990), “Una ley para las horas futuras”, *Mientras Tanto*, nº 42, Sept.-Octu., Barcelona, pp.59-63.
- BAUDELAIRE, Charles** (1996), “El pintor de la vida moderna”, dins *Salones de arte y otros escritos*, Ed. Visor, Madrid, pp.349-392.
- BENERÍA, Lourdes** (1987), “¿Patriarcado o sistema económico? Una discusión sobre dualismos metodológicos”, **AMORÓS, Celia i altres**, *Mujeres: ciencia y práctica política*, Debate, Madrid, pp.39-54.
- BENERÍA, Lourdes** (1991), “Globalización de la economía y el trabajo de las mujeres”, *Economía y Sociología del Trabajo*, nº 13-14, pp.23-35.
- BENERÍA, Lourdes**(1993), “Comptabilitzant el treball de les dones: una avaluació del progrés de dues dècades”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, nº22, UAB, pp.91-113.
- BENJAMÍN, Walter** (1972), “El “flâneur””, dins *Poesía y capitalismo. Iluminaciones II*, Ed. Taurus, Madrid, pp.49-83.

- BERTRANA, Aurora** (1973), *Memòries fins al 1935*, Ed. Pòrtic, Col. Memòries, nº 12, Barcelona.
- BERTRANA, Aurora** (1975), *Memòries del 1935 fins el retorn a Catalunya*, Ed. Pòrtic, Col. Memòries, nº 16, Barcelona.
- BISQUERT, Adriana (ed.)** (1995), *Ciudad y Mujer. Actas del curso: Urbanismo y Mujer. Nuevas visiones del espacio público y privado*, Seminario permanente <<Ciudad y Mujer>>, Madrid.
- BOOTH, Chris & DARKE, Jane & YEANDLE, Susan (eds.)** (1998), *La vida de las mujeres en las ciudades. La ciudad, un espacio para el cambio*, Ed. Narcea, Col. Mujeres, Madrid.
- BOWLBY, Sophie** (1989), “Geografía feminista en Gran Bretaña: una década de cambio”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, nº14, UAB, pp.15-29.
- BUTLER, Judith** (2001), *El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad.*, Ed. Paidós-Universidad Nacional Autónoma de México, Barcelona-Buenos Aires.
- BUTTNER, Anne** (1985), “Hogar, campo de movimiento y sentido del lugar “, dins **GARCÍA RAMÓN, M.Dolors (ed.)**, *Teoría y método en la Geografía humana anglosajona*, Ed. Ariel Geografía, Barcelona, pp.227-241.
- CABALLÉ, Alba** (1997), “Aproximación al marco teórico y metodológico en la investigación de la geografía del género”, *Cuadernos Geográficos*, nº 27, pp.7-27.
- CAMPOS, Pascuala** (1999), “Identidad y proyectos”, dins **DE BUSTOS, Pilar & CAPILLA, Sofía & GIL, Alicia (ed.)**, *Mujeres: Espacio y Arquitectura*, nº6, Col. Mujeres, Ecología y Paz, Año 2468, Fondo Social Europeo, Proyecto Now, Universidad Jaume I, Castellón de la Plana, pp. 11-34.
- CÀNOVES, Gemma** (1990), *Mujer, trabajo y explotación agraria familiar: un análisis desde la geografía del género*, Tesi doctoral dirigida per M. Dolors García Ramón, Departament de Geografia, UAB.
- CAPMANY, Maria Aurèlia** (1997), *Obra Completa*, Vol. 6, *Memòria*, , Ed. Columna, Barcelona.
- CARRASCO, Cristina** (1989), *La valoración del trabajo doméstico: un enfoque reproductivo*, Instituto de la Mujer, Serie Debate nº9, Ministerio de Cultura, Madrid.
- CARRASCO, Cristina** (1991), *El trabajo doméstico y la reproducción social*, Instituto de la Mujer, Madrid.

- CARRASCO, Cristina** (1992), “El trabajo de las mujeres: producción y reproducción. Algunas notas para su reconceptualización”, *Cuadernos de Economía*, nº20, pp. 95-109.
- CARRASCO, Cristina** (1995), “El treball domèstic i la reproducció social”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº26, UAB, pp. 73-81.
- CARRASCO, Cristina (ed.)** (1999), *Mujeres y economía. Nuevas perspectivas para viejos problemas y nuevos problemas*, Ed. Icària-Antrazyt, nº 147, Barcelona.
- CIXOUS, Hélène** (1995), *La risa de la medusa. Ensayos sobre la escritura*, Ed. Anthropos y Dirección General de la Mujer, Col. Cultura y diferencia, Pensamiento crítico/ Pensamiento utópico, nº 88, Barcelona.
- CLAVAL, Paul** (1999), “Los fundamentos actuales de la geografía cultural”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº34, UAB, pp.25-40.
- CLOS, Isabel** (1986), “El viatge al treball a Barcelona i entorn”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº8-9, UAB, pp.25-38.
- COLLIN, Françoise** (1995), “Espacio doméstico.Espacio público. Vida privada”, dins **Bisquert, Adriana & NAVARRO, Isabel (coord.)**, *Ciudad y Mujer. Actas del curso: Urbanismo y Mujer.Nuevas visiones del espacio público y privado*, Seminario permanente <<Ciudad y Mujer>>, Madrid, pp.231-237.
- COLLIGNON, Béatrice** (1999), “La geografía cultural en Francia: un estado de la cuestión“, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº34, UAB, pp.103-117.
- COUSTRAS, Jacqueline** (1988), *Des villes traditionales aux nouvelles banlieus.L'espace public en femenin*, Sedes, París.
- COUSTRAS, Jacqueline** (1989), “Les pratiques spatiales des sexes: quelles problématiques?”, *Espace, Population, Sociétés*, nº1, Université de Lille, pp.11-14.
- COUSTRAS, Jacqueline** (1996), *Crisi urbaine et espaces sexués*, Ed. Armand Colin, París.
- DA CRUZ, Jorge** (1999), “Ocho ideas de espacio”, *Sileno*, monogràfic *La casa*, nº 6, Ed. Identificación y Desarrollo, S.L., Madrid, pp.12-17
- DARKE, Jane** (1998), “Un castillo para la mujer o un lugar donde ser ella misma”, dins **BOOTH, Chris & DARKE, Jane & YEANDLE, Susan (coord.)**, *La vida de las mujeres en las ciudades. La ciudad, un espacio para el cambio*, Ed. Narcea, Col. Mujeres, Madrid, pp.97-111
- DELPHY, Christine** (1982), *Por un feminismo materialista. El enemigo principal y otros textos*, LaSal, Ed. Les dones, Col. Cuadernos Inacabados, nº 2-3, 2ªed., Barcelona.

- DELPHY, Christine** (1987), “Modo de producción doméstico y feminismo materialista”, dins **AMORÓS, Celia i altres**, *Mujeres: ciencia y práctica política*, Debate, Madrid, pp.17-32.
- DEL VALLE, Teresa** (1997), *Andamios para una nueva ciudad. Lecturas desde la antropología*, Ed. Cátedra, Col. Feminismos, nº39, Universitat València i Instituto de la Mujer, Madrid.
- DENCHE, Concha** (1995), “Lugares y géneros”, dins **TOBÍO, Constanza & DENCHE, Concha (ed.)**, *El espacio según el género ¿un uso diferencial?*, Universidad Carlos III y Consejería de Presidencia, Dirección General de la Mujer, Madrid, pp.227-232.
- DE BUSTOS, Pilar & LASAOSA, Mª José** (1999), “Espacio y género: Objetivos. La vivienda que habitamos, la vivienda que necesitamos. La ciudad: soporte físico de las relaciones humanas.”, dins **DE BUSTOS, Pilar & CAPILLA, Sofía & GIL, Alicia (ed.)**, *Mujeres: Espacio y Arquitectura*, nº6, Col. Mujeres, Ecología y Paz, Año 2468, Fondo Social Europeo, Proyecto Now, Universidad Jaume I, Castellón de la Plana, pp. 53-74
- DÍAZ MUÑOZ, M. Angeles** (1989), “Movilidad femenina en la ciudad. Notas a partir de un caso.”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº14, UAB., Bellaterra, pp.219-239.
- DOMÍNGUEZ, Pilar & GARCÍA-NIETO, Mª Carmen** (1991), “Franquismo: represión y letargo de la conciencia feminista, 1939-1977”, dins **ANDERSON, Bonnie S. & ZINSSER, Judith P.**, *Historia de las mujeres: una història propia*, Vol. 2, Ed. Crítica, Barcelona, pp.640-648.
- DURÁN, María Ángeles** (1987), “Sobre literatura y vida cotidiana (A modo de Prólogo)”, dins **DURÁN, M.Ángeles & REY, José Antonio (eds.)**, *Literatura y vida*, Actas IV Jornadas de Investigación Interdisciplinaria, Seminario de estudios de la Mujer, Universidad Autónoma de Madrid, Zaragoza, pp.11-33
- DURÁN, María Ángeles & HERAS, Dolores & GARCÍA, Cristina & CAILLAVET, France & MOYER, Melissa** (1988), *De puertas adentro*, Ministerio de Cultura-Instituto de la Mujer, Serie Estudios, nº 12, Madrid.
- DURÁN, María Ángeles** (1995), “A propósito del efecto generador de la escalera”, dins **BISQUERT, Adriana (ed.)** (1995), *Ciudad y Mujer. Actas del curso: Urbanismo y Mujer.Nuevas visiones del espacio público y privado*, Seminario permanente <<Ciudad y Mujer>>, Madrid, pp. 301-318.
- DURÁN, María Ángeles** (1998), *La ciudad compartida. Conocimiento, afecto y uso*, Consejo Superior de los Colegios de Arquitectos de España, Madrid.
- FAGNANI, Jeanne** (1977), “Activités femenines et transports urbains”, *Annales de Géographie*, nº477, Sep.-Oct., pp.542-561.

- FAGNANI, Jeanne** (1987-1988), “Trajets domicile-travail et modes de vie des mères actives l'exemple de l'agglomération parisienne”, *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, nº 13-14, Desembre-Març, pp.63-81.
- FAGNANI, Jeanne & CHAUVIRÉ, Yves**,(1989), “La actividad de las mujeres con hijos en la aglomeración parisina (1975-1982)”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº15, UAB, pp.39-66.
- FOLGUERA, Pilar** (1982), “La presión del espacio urbano sobre la actividad cotidiana de la mujer: espacio interior y exterior”, *Estudios Territoriales*, nº5, Madrid, pp. 107-124.
- FOUCAULT, Michel** (1987), *Historia de la sexualidad*, vol. 1: *La voluntad del saber*, Ed. Siglo XXI, 4ª ed., Madrid.
- FOUCAULT, Michel** (1987), *Historia de la sexualidad*, vol. 2: *El uso de los placeres*, Ed. Siglo XXI, 3ª ed, Madrid.
- FOUCAULT, Michel** (1987), *Historia de la sexualidad*, vol. 3: *La inquietud de si*, Ed. Siglo XXI, Madrid.
- FOURIER, Charles** (1975), *Nuevo Mundo amoroso*, Ed. Fundamentos, Col. Espiral/ensayo, nº 10, Madrid.
- GARCÍA BALLESTEROS, Aurora (ed.)** (1986), *El uso del espacio en la vida cotidiana*, Actas IV Jornadas de Investigación interdisciplinaria, Seminario de Estudios de la Mujer, Universidad Autónoma de Madrid.
- GARCÍA BALLESTEROS, Aurora (ed.)** (1992), *Geografía y Humanismo*, Ed. Ariel, Barcelona.
- GARCÍA MARTÍNEZ, Carmen** (1995), “Reflexiones en torno a la ciudad percibida y la ciudad vivida”, dins **BISQUERT, Adriana & NAVARRO, Isabel (coord.)** (1995), *Ciudad y Mujer. Actas del curso: Urbanismo y Mujer. Nuevas visiones del espacio público y privado*, Seminario permanente <<Ciudad y Mujer>>, Madrid, pp.193-197.
- GARCÍA RAMÓN, M. Dolores** (1989), “Para no excluir del estudio a la mitad del género humano: un desafío pendiente en Geografía humana”, *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, nº 9, Madrid, pp.27-48.
- GARCÍA RAMÓN, M. Dolores** (1990), “La división sexual del trabajo y el enfoque de género en el estudio de la agricultura de los países desarrollados”, *Agricultura y Sociedad*, nº55, pp.251-277.
- GARCÍA RAMÓN, M. Dolores** (1998), “Gènere, espai i societat: una panoràmica de la geografia internacional a finals dels anys 90”, *Cuadernos de Geografía*, nº 64,

València, pp.295-312.

- GARCÍA RAMÓN, M. Dolores** (1999), “Canvi o continuïtat en la geografia cultural? Notes a l’entorn de *Cultural Turns/Geographical Turns* (Oxford, setembre de 1997)”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, n° 34, UAB, pp.135-140.
- GAVIRA, Carmen** (1996), “Si las mujeres hicieran las casas...”, *Astrágalo*, n° 5, Nov., Alcalá de Henares, pp.77-89.
- GIDDENS, Anthony** (2000), *La transformación de la intimidad. Sexualidad, amor y erotismo en las sociedades modernas*, Ed. Cátedra, Col. Teorema, 3ªed., Madrid
- GIULIANO, G.**(1979), “Public Transportation and the travel needs for women”, *Traffic Quarterly*, n°33, pp. 607-616.
- GRAVAGNUOLO, Benedetto** (1999), “Habitar en la modernidad”, *Sileno*, monogràfic *La casa*, n° 6, Ed. Identificación y Desarrollo, S.L., Madrid, pp.18-21
- GRAU, Elena** (1990), “El tiempo es un perro que muerde sobre todo a las mujeres”, *Mientras Tanto*, n°42, Sept.-Octu., Barcelona, pp. 43-44.
- HANSON, Susan & HANSON, P.** (1980), “Gender and urban activity patterns in Uppsala, Sweden”, *Geographical Review*, n° 70(3), pp.193-219.
- HOWE, A. & O’CONNOR,K.**, (1982) “Travel to work and labour force participation of men and women in an Australian Metropolitan Area”, *Professional Geographer*, n° 34 (1), pp.50-64.
- IZQUIERDO, Jesusa & DEL RÍO, Olga & RODRÍGUEZ, Agustín** (1988), *La desigualdad de las mujeres en el uso del tiempo*, Ministerio de Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer- Instituto de Estudios Metropolitanos, Serie Estudios, n° 20, Madrid.
- JACKSON, Peter** (1999), “¿Nuevas geografías culturales?”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, n°34, UAB i Universitat de Girona, pp.41-51.
- JULIANO, Dolores** (1992), *El juego de las astucias. Mujeres y construcción de modelos sociales alternativos*, Ed. Horas y Horas, Madrid.
- JULIANO, Mª Dolores & LÓPEZ, Marian & MARTÍNEZ, Noemí i altres** (2001), *Las mujeres en la enseñanza de las Ciencias Sociales*, Ed. Síntesis, Col. Educación-Didáctica de las Ciencias Sociales, n°3, Madrid.
- KARR, Carme** (1910), *Cultura femenina (Estudis i orientacions)*, Conferències donades a l’Ateneu Barcelonès, Dies 6, 13 i 20 d’abril, Tip. L’Avenç, Barcelona.

- KARSTEN, Lia** (1995), “El paper de les dones en la creació de llocs d’esbarjo: sobre la identitat, les xarxes de relació i el canvi”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, nº 26, pp.123-133.
- KARSTEN, Lia & MEERTENS, Donny** (1991-1992), “La geografia del gènere: sobre visibilitat, identitat y relaciones de poder”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, nº 19-20, pp.181-193.
- LERNER, Gerda** (1990), *La creación del patriarcado*, Ed. Crítica, Col. Historia y Crítica, Barcelona.
- LAFORET, Carmen** (1988), *Nada*, Ed. Destino, Col. Destino libro, nº57, Barcelona, 11ªed.
- LITTLE, Jo & PEAKE, Linda & RICHARDSON, Pat (eds.)**, (1988), *Women in Cities. Geography and gender in the urban environment*, MacMillan Education, Londres.
- LUNA, Antonio** (1999), “¿Qué hay de nuevo en la geografía cultural?”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, nº 34, UAB, pp.69-80.
- McDOWELL, Linda** (1989), “Women, Gender and the Organisation of Space”, **GREGORY et al.**, *Horizons in Human Geography*, Cambridge University Press and the Open University, pp.128-147.
- McDOWELL, Linda** (2000), *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*, Cátedra, Col. Feminismos, nº 60, Universitat de València-Instituto de la Mujer, Madrid.
- McDOWELL, Linda & MASSEY, Doreen** (1984), “A woman’s place”, **MASSEY, Doreen et al.(eds)**, *Geography Matter: a Reader*, Cambridge University Press and the Open University, pp.128-147.
- MENDIZÁBAL, Enric** (1999), “Algunes reflexions sobre la (nova) geografia cultural de la perifèria”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, nº 34, UAB, pp.119-132.
- MOI, Toril** (1988), *Teoria literaria feminista*, Ed. Cátedra, Col. Crítica y Estudios Literarios, Madrid.
- MONK, Janice & GARCÍA RAMÓN, M. Dolors** (1987), “Geografia feminista: una perspectiva internacional”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, nº 10, UAB, pp.147-157.
- MONK, Janice & HANSON, Susan** (1989), “Temas de Geografía feminista contemporánea”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, nº 14, UAB, pp.31-50.
- MONSERDÀ, Dolors** (1991), *La fabricanta*, Ed. de l’Eixample, Espai de dones, Col. Clàssiques, nº 6, Barcelona.

- MURILLO, Soledad** (1995), “Los peligros de asimilar <<privado>> a <<domèstic>>”, *Mujeres*, nº19, Instituto de la Mujer, Madrid.
- MURILLO, Soledad** (1996), *El mito de la vida privada. De la entrega al tiempo propio*, Ed. Siglo XXI, Madrid.
- NASH, Mary** (1988), “Treball, conflictivitat social i estratègies de resistència: la dona obrera a la Catalunya contemporània”, dins **NASH, Mary (eds.)**, *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, pp.153-171
- PENNACCHI, Laura** (1990), “El símbolo dividido”, *Mientras Tanto*, nº 42, Sept.-Octu., Barcelona, pp.53-57.
- PRATS, Maria & CàNOVES, Gemma & GARCÍA RAMÓN, M.Dolors**, (1994), *Les dones i l'ús del temps a Barcelona. El cas del barri de Sants*, Institut d'Estudis Metropolitans i Ajuntament de Barcelona, Salut i Família, Bellaterra.
- PRATS, Maria** (1995), “Els temps de les dones i els temps de les ciutats. Un estudi de cas a la ciutat de Barcelona”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº26, UAB, pp.323-328.
- PRATT, Geraldine & HANSON, Susan**(1989-1), “Gender, Class and Urban Space: The Case of Worcester, Massachusetts”, *Space, Population, Societés*, pp.15-26
- RAMOS, Mª Dolores (dir.)** (1998), *La medida del mundo. Género y usos del tiempo en Andalucía*, Instituto Andaluz de la Mujer, Sevilla-Málaga.
- RAMOS, Mª Dolores** (2001), “La medida del mundo. Arquitectura de una investigación en Andalucía”, dins **CARRASCO, Cristina** (ed.) *Tiempos, trabajos y género*, Jornadas organizadas por el Grupo de Investigación de la UB (Treballs, institucions i gènere), Publicacions de la Universitat de Barcelona, pp.169-185
- RAMOS TORRE, R.** (1990), *Cronos dividido*, Instituto de la Mujer, Madrid.
- RAMÍREZ, José Luis** (1996), “El espacio del género y el género del espacio”, *Astrágalo*, nº 5, Cultura de la arquitectura y la ciudad, Espacio y género, Nov., Ed. Celeste, Alcalá de Henares, pp.9-20.
- RIVERA, María-Milagros** (1990), “Egeria. El viaje”, dins *Textos y espacios de mujeres. Europa, siglo IV-XV*, Ed. Icaria-Antrazit, nº 56, Barcelona, pp.39-50.
- ROIG, Montserrat** (1984), *El feminismo*, Salvat Editores, Col. Temas Clave, 2^aed., Barcelona.
- ROIG, Montserrat** (1992), *El temps de les cireres*, Cercle de Lectors, Barcelona.

- ROIG, Montserrat**, (1991), *Digues que m'estimes encara que sigui mentida*, Ed. 62, 4ta. edició, Barcelona.
- ROIG, Montserrat & MISERACHS, Xavier** (1987), *Barcelona a vol d'ocell*, Ed. 62, Barcelona.
- RYBCZYNSKI, Witold** (1992), *La casa. Historia de una idea*, Ed. Nerea, Madrid.
- SABATÉ, Ana & RODRÍGUEZ, Juana M. & DÍAZ, M.Ángeles** (1995), *Mujeres, espacio y sociedad. Hacia una geografía del género*, Síntesis, Madrid.
- SABATÉ, Ana & TULLA, Antoni F.** (1992), "Geografía y Género en España: una aproximación a la situación actual", dins *La Geografía en España (1970-1990). Aportación Española al XXVIIº Congreso de la Unión Geográfica Internacional*, Real Sociedad Geográfica-Asociación de Geógrafos Españoles, Fundación BBV, Madrid, pp.277-283.
- SANTAMARÍA, Cristina** (1999), "Elogio y denuesto de una metáfora", *Sileno*, monogràfic *La casa*, nº 6, Ed. Identificación y Desarrollo, S.L., Madrid, pp.39-45
- SANTISO, Raquel & MOLPECERES, Gerardo** (1998), *Ciudad y Mujer. El diseño urbano en la vida de la mujer*, Ayuntamiento de Zaragoza, Área de Acción Social y Salud Pública, Zaragoza.
- SANTOS, Milton** (1978), "De la société au paysage. La signification de l'espace humain", *Herodote*, nº9, pp.66-73.
- SENNETT, Richard** (2002), *Carne y piedra. El cuerpo y la ciudad en la civilización occidental*, Ed. Alianza, Madrid.
- SOLSONA, Montserrat** (1989), "El problema de la medición del trabajo de la mujer", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 14, UAB, pp.149-169.
- SOLSONA, Montserrat** (ed.) (1996), *Desigualdades de género en los viejos y los nuevos hogares*, Instituto de la Mujer, Ministerio de Asuntos Sociales, Madrid.
- SUBIRATS, Marina & MASATS, Marta & CARRASQUER, Pilar** (1992), *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona 1990. Condicions de vida i hàbits de la població, Vol. 6, Condicions de vida de les dones a la ciutat de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, Inem, U.A.B., Barcelona.
- TOBÍO, Constanza** (1995), "Movilidad y género en el espacio urbano", dins **TOBÍO, Constanza & DENCHE, Concha** (ed.), *El espacio según el género ¿un uso diferencial?*, Universidad Carlos III y Consejería de Presidencia, Dirección General de la Mujer, Madrid, pp.57-72

- TOBÍO, Constanza & DENCHE, Concha (ed.)** (1995), *El espacio según el género ¿un uso diferencial?*, Universidad Carlos III y Consejería de Presidencia, Dirección General de la Mujer, Madrid.
- TORNS, Teresa & MIGUÉLEZ, Fausto (coord.)** (2000), *Temps i ciutat. L'estudi del temps a la ciutat més enllà de la seva dimensió horària*, Consell Econòmic i Social de Barcelona, grup d'Estudis Sociològics sobre la vida quotidiana i el treball, Barcelona
- VERNET, Maria Teresa** (1986), *Les algues Roges*, Ed. LaSal, Ed. de les dones, Col. Clàssiques Catalanes, nº 12, Barcelona.
- WOOLF, Virginia** (2002), "Caminata por las calles: una aventura londinense", dins **WOOLF, Virginia** *Viajes y viajeros*, Ed. Plaza & Janés, Col. Mitos-Voces, Prólogo, selección y traducción de Marta Pesarrodonna, Barcelona, pp.108-123.
- VV.AA.**(1990), "El tiempo: las razones de una elección", *Mientras Tanto*, nº 42, Set.-Octubre, Barcelona, pp.45-51.
- VV.AA.**(1991a), *El temps de les dones: de la reflexió a la pràctica*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (ciclostilat).
- VV.AA.**(1991b), *No creas tener derechos. La generación de la libertad femenina en las ideas y vivencias de un grupo de mujeres*, Libreria de Mujeres de Milán, Cuadernos Inacabados nº10, Ed. Horas y Horas, Barcelona.
- VV.AA.** (1995), "*Tiempo y espacio en la vida de las mujeres*", *Mujeres*, nº 19, 3er. Trimestre, Instituto de la Mujer, Madrid.
- WILSON, Elizabeth** (2001), *The Contradictions of Culture. Cities, Culture, Women*, Sage Publications, Thousand Oaks-Nova Delhi, Nottingham Trent University.
- YEANDLE, Susan** (1998), "Mujeres y trabajo", dins **BOOTH, Chris, & DARKE, Jane & YEANDLE, Susan (coord.)**, *La vida de las mujeres en las ciudades. La ciudad, un espacio para el cambio*, Narcea Ed., Madrid, pp.35-53.

Capítol 3.- El marc conceptual II : la literatura de dones

Per saber com han estat les cases, els interiors, ens caldrien més memòries escrites per dones.

Roig, Montserrat (1989), *De finestres, balcons i galeries*, pp.165.

3.1.- Introducció

La literatura escrita per dones –com a testimoni del que és femení– constitueix la segona part del marc conceptual de la nostra investigació i la font documental primària en què es basa aquesta tesi. Aquest capítol s’ha organitzat en dos grans apartats. El primer, pretén ressaltar la importància i necessitat d’analitzar la novel·la urbana creada per dones per tal de recuperar, reconstruir i reinterpretar la seva experiència concreta en la vida urbana del s.XX. És una font documental importantíssima per recobrar –de cara a una memòria social igualitària en el s.XXI– les percepcions i experiències femenines del fet urbà en la societat catalana del segle passat.

Al mateix temps, s’ha pretès donar una visió panoràmica sobre el vessant geogràfic que mostra interès per la font literària i la novel·la urbana. L’èmfasi donat a l’ enfocament sensorial de la ciutat ve motivat perquè la memòria urbana també s’alimenta de records perceptius i, per tant, és un tipus de font, en clau femenina, molt lligat a la seva subjectivitat, al seu “jo”.

La mirada de gènere sobre la ciutat és analitzada a partir dels conceptes de <<flâneur>> i de <<flâneuse>> i, també, del debat feminista anglosaxó sobre si, a finals del s.XIX, les dones estan excloses o no del paper de *flâneur* per raons de gènere. I s’acaba l’apartat amb una breu reflexió sobre la novel·la urbana *Mrs. Dalloway*, de Virgínia Woolf, considerada un dels primers exemples literaris femenins de <<flâneuses>>

escrit per una dona. Woolf, figura clau del pensament feminista de principis del segle XX, és una de les escriptores més singulars de l'època i una de les autores més influents en la creació literària del segle passat. La transcendència de la seva narrativa es fonamenta en les noves i cada cop més sofisticades representacions de la subjectivitat femenina. Isabel Clara Simó (1999) recorda que Woolf ha estat definida com l'autora que excel·leix en l'anomenat <<*stream of consciousness*>>, tècnica literària –portada fins als darrers extrems per Joyce– que tracta de defugir per sempre el narrador o narradora omniscient i també l'omnipresent, i donar a alguns personatges via lliure respecte al flux interior dels seus pensaments, sentiments i sensacions. Així els seus textos obtenen una barreja de punts de vista narratius, la cohesió dels quals va ser un dels temes que més la van preocupar com a escriptora alhora que la seva prosa té una altra peculiaritat: com tracta de reproduir el fluir del temps, no pas el cronològic sinó el temps interior, el psíquic. S'ha inclòs aquest estudi perquè els personatges de Clarissa Dalloway i la seva filla Elizabeth plasmen –en un relat d'un dia de la seva vida a la ciutat de Londres a principis del s.XX– un comportament espacial femení inusual en aquella època, fruit d'una ideologia que creu en la necessitat d'incorporar les dones a la vida pública de la ciutat.

Quan s'estava gairebé acabant de redactar aquesta tesi, l'atzar va posar a les meves mans un recull d'assajos de V. Woolf (2002) –traduïts per Marta Pesarro dona– que tenia com a fil conductor comú el viatge, entès més com una experiència interior que no com una descripció de paisatge. En un d'ells, titulat *Caminata por las calles: una aventura londinense* (1927), vaig trobar, com era lògic d'esperar, una recreació literària de l'experiència urbana viscuda per l'autora en la ciutat de Londres. Mentre el llegia reconeixia el personatge literari de Mrs. Dalloway, encara que l'assaig s'havia publicat dos anys després que la novel·la. En ell, la mirada de la <<flâneuse>> gaudeix de diferents aspectes de la vida urbana importants per la identitat femenina d'aquella època com, per exemple, la d'escapar-se de l'espai domèstic i passejar pels carrers de la ciutat (aspecte valorat com un dels majors plaers); o la de prear l'anonimat de les grans metròpolis en contraposició a la soledat de l'habitació; també la de copsar històries de vides urbanes diferents en les persones que es mouen en l'espai públic i, finalment, el retorn reconfortant a la casa-refugi, envoltada d'objectes que <<perpetuamente expresan la rareza de nuestro propio carácter y refuerzan los recuerdos de nuestra experiencia

personal >>¹. La seva lectura, en definitiva, confirmava el vessant pseudobiogràfic de l'experiència urbana transmès literàriament per l'autora.

El segon apartat d'aquest capítol, dones i ficció, tracta una sèrie d'aspectes relacionats amb la literatura de creació escrita per dones i la ginocrítica que creiem convenient emfasitzar conceptualment en funció de la nostra anàlisi posterior. Val a dir que en cap moment s'ha pretès donar una visió exhaustiva sobre el tema sinó solament que afloessin aquella part dels elements teòrics literaris que serveixen per entendre els fils conductors de la nostra recerca. En aquesta lògica, es descriuen els possibles factors que incideixen en el fet que la gran majoria de les dones, al llarg de la història, han triat per escriure uns gèneres literaris poc codificats i prestigiosos –segons el món acadèmic–, entre els quals destaca la novel·la. També es vol remarcar el canvi d'actitud en les escriptores i la seva narrativa durant el s.XX com un procés gradual –amb avenços i retrocessos–, l'objectiu del qual –l'alliberació de l'escriptura i el llenguatge des de la perspectiva masculina– encara avui dia podríem afirmar que no està assolit. Malgrat les dificultats i els entrebancs (estructura del llenguatge, context cultural misogin i tradició literària patriarcal, entre d'altres) que han hagut i han d'afrontar per escriure tal com volen, a poc a poc, les escriptores comencen a narrar sobre elles mateixes, concentrant-se més en la seva pròpia visió del món a partir d'uns valors diferents als vigents, alhora que van desfent-se de la imatge femenina creada per l'autoritat literària patriarcal. Òbviament, en aquest procés la temàtica de les novel·les mostra determinades transformacions que van des de la proposta de nous models de dones més igualitaris i alternatius fins a temes innovadors com el de l'amistat entre dones, passant per enfocaments diferents sobre la sexualitat femenina o les experiències derivades del seu accés a l'àmbit públic de la societat.

Una narrativa que mentre explora una especial forma de coneixement, consistent a no escindir el subjecte intel·lectual de les seves vivències, segueix una tendència a reflectir la consciència d'una subjectivitat femenina que cada cop vol anar més enllà de les relacions personals i polítiques, fruit de les transformacions socials i econòmiques que les dones han conquerit en la societat urbana moderna i que els ha suposat un enriquiment i ampliació de la seva experiència personal.

¹ Woolf (2002, pp.109).

Conclou el capítol, com ja és habitual, una breu recapitulació i les referències bibliogràfiques mencionades.

3.2.- La Literatura de dones: camp d'estudi de les experiències i percepcions de les dones en l'espai urbà.

El marc teòric de la geografia del gènere permet diversos mètodes de treball adients a l'hora d'esbrinar i comprendre el món viscut per les persones. Nosaltres, però, hem optat per un camp d'estudi: la literatura de dones com a font i/o testimoni² del que és femení. Partim d'una hipòtesi: les dones –per raons biològiques i culturals- poden tenir nocions sobre l'espai i el temps diferents de les sustentades pels homes. En conseqüència, posseeixen una original visió de la ciutat i dels seus espais i en fan una lectura diferent. Al mateix temps, convé no oblidar un altre element característic de la seva identitat: elles no han separat d'una manera tan clara la seva capacitat intuïtiva de la racional.

De tothom és sabut que la literatura pot ser considerada com a *font per a reconstruir les mentalitats d'una època*. La Literatura <<es una estructura que opera con relaciones, que funciona relacionando, y ese relacionar y estructurar es siempre no sólo un fiel reflejo de su época, sino una pura creación de su época y de su sociedad>>³. Creiem, certament, que la creació literària -femenina-⁴ és útil per a l'anàlisi geogràfica en proporcionar-nos una major comprensió de la realitat espacial <<viscuda>> i <<sentida>> per les persones i, en especial, per les dones (Nogué, 1983a). Les novel·les presenten una rica font de <<dades>> de segona mà al lector o lectora al recrear la vida material d'una època (la manera de viure, la importància que es dóna al carrer, a la casa, a les relacions socials, al temps lliure, etc.) i, per tant, complementen i supleixen la informació que rebem de primera mà o d'altres fonts documentals. Tal com afirma Cook (1985), la novel·la actua com un <<canal de comunicació>>⁵ entre una realitat i les nostres imatges personals de la realitat. Des de l'òptica

² Per aprofundir en l'estudi del testimoni com a discurs literari i el seu estat de la qüestió en el context de la literatura contemporània consulteu l'excel·lent anàlisi de la filòloga i historiadora Christina Dupláa (1996, pp.19-75).

³ Ferreras (1986, pp.46) .

⁴ En la nostra recerca ens interessen les dones com a subjectes i no pas com a objectes (el que la literatura escrita per dones diu sobre les dones i la manera com ho diu) ni com a receptors de la literatura. És convenient recordar que, en general, a través dels textos literaris s'han assenyalat, delimitat i reforçat el lloc de les dones en la jerarquitzada societat feta pels homes i per als homes.

⁵ <<La novel·la a l'igual que la ràdio, la televisió i altres mitjans de comunicació és canal de comunicació que està subjecte a la selecció i distorsió de la informació >> (Cook, 1985, pp.257).

literària feminista, la literatura <<es uno más entre los discursos sociales, y que la lectura nos configura como sujetos e individuos, y ayuda a construir el contenido de la vida cotidiana y de la experiencia mediante proyecciones valorativas. El punto de partida es que un texto literario es un agente importante en la transmisión de la cultura; en definitiva nos proyecta las imágenes (identidades e identificaciones) mediante las cuales los seres humanos configuramos nuestras vidas y actitudes, que se le comunican y transmiten a las generaciones posteriores>>⁶. La literatura reflecteix, doncs, en realitat les formes que han pres els imaginaris socials, com les societats es somien idealment.

La literatura en general té la capacitat d'emmirallar una realitat, una època i un context perquè l'escriptor o escriptora en l'acte de crear, transmet implícitament una concepció social -no només personal- i cultural del món que, entre d'altres coses, inclou un gran volum d'informació de caràcter geogràfic. És una via que condueix a un millor coneixement de la societat. En aquest sentit, la nostra recerca és un exemple evident: la literatura creada per la primera generació de literates catalanes contemporànies (Dolors Monserdà, Carme Karr, Víctor Català, etc.) reflecteix una realitat diferent a la de la segona generació -la dels anys 30 (M.Teresa Vernet, Aurora Bertrana, Mercè Rodoreda...)- i a la de la postguerra (Carmen Laforet, M.Aurèlia Capmany) i la generació d'escriptores dels anys 70 (Montserrat Roig, Carme Riera, Isabel Clara Simó, etc.). Com ens constata Nogué (1983a):

“...la literatura és un mirall, un petit microcosmos de la realitat. A cada època i a cada context la literatura crea les bases per a una nova percepció del món i, alhora, ella mateixa és producte d'una percepció, és percepció. Ens permet d'explorar la base experiencial del nostre món (llegeixi's d'una època, d'un context) ...”⁷.

De fet, la percepció de la realitat d'unes novel·listes i les altres, tot i que tenen trets comuns, és diferent perquè evoquen experiències personals i socials distintes que denoten certes transformacions en la mentalitat social fruit de l'evolució socioeconòmica de la col·lectivitat. I és que, en definitiva, la literatura reflecteix la vida quotidiana i la vida quotidiana es mira en el mirall de la literatura.

⁶ Díaz-Diocaretz i Zavala (1993, pp.48).

⁷ Op. cit., pp.202.La utilització de la cursiva és nostra, no pas de l'autor.

Tanmateix una altra de les característiques de la literatura és la seva capacitat de transportar-nos en el temps i en l'espai. A través de la lectura de les seves pàgines revivim, participem i ens endinsem en el món viscut de la gent que integra la societat reflectida per l'autora o autor. De fet, la literatura és el diàleg mut d'uns ulls -els de la ment, els de la memòria de la creadora i creador- amb unes lletres que “sobre la superfície del paper, enraonen” (Roig,1991). Per tant, la literatura de ficció constitueix, entre d'altres coses, un document perceptiu de caràcter universal. La pròpia Roig (1991) ens ho comenta: <<La ment no menteix perquè parteix de la nostra experiència emocional>>⁸.

Malgrat que la utilització de la literatura com a font de documentació geogràfica i històrica no és cap novetat, sí que és nou l'ús de la literatura escrita per dones⁹ ja que es converteix en una font excepcional per estudiar l'altra cara de la realitat humana, la de les dones. Des de la perspectiva d'uns ulls fotogràfics femenins, les dones es retraten a elles mateixes, les seves experiències i percepcions; però, alhora, també plasmen com veuen i viuen el món. Un enfocament des de la diferència sexual que pretén recuperar el “jo” femení incorporant fonamentalment la memòria de les dones com a testimoni de la quotidianitat en l'àmbit interior de l'espai urbà sense oblidar la seva visió de l'àmbit exterior, aspecte més documentat –gairebé sempre des d'una perspectiva masculina- per ser tradicionalment l'espai dels homes i de la “producció”. Tot i que som conscients de les distorsions derivades de la subjectivitat -imaginació i ficció- de les autores respecte al món que les envolta i de les nombroses relacions entre el món real i el de ficció, la literatura de dones¹⁰ és una font

⁸ Roig (1991,pp.106)

⁹ Si es volgués aprofundir en les teories entorn a l'especificitat del discurs o escriptura femenina consulteu, entre d'altres, Romero i altres (1987), “Feminismo y literatura: la narrativa de los años 70”, dins Durán, M.A. i Rey, J.A.(ed.), *Literatura y vida cotidiana*, Actas IV Jornadas de Investigación interdisciplinaria, Seminario de Estudios de la Mujer, Universidad Autónoma de Madrid, Zaragoza, pp.337-357; Traba, Marta (1981), “Hipótesis sobre una escritura diferente”, *Quimera*, nº13, Barcelona, pp.9-11; Riera, Carme (1982), “Literatura femenina ¿un lenguaje prestado?”, *Quimera*, nº 18, Barcelona, pp.9-12.; Díaz-Diocaretz & Zavala (1993), Vol.I; Woolf (1999, pp.29-33); Freixas (2000, pp.162-177).

¹⁰ Aquest camp temàtic és un dels objectius de la *crítica literària feminista o ginocrítica*, que pot definir-se com <<la crítica que tiene como objetivo básico la inclusión de puntos de vista de los grupos de oprimidos, que indaga la mitología establecida sobre las mujeres y otros grupos minoritarios, perpetuada en los estereotipos y actitudes que son espejos de las fantasías dominantes y de las normas que rigen la conciencia social>> (Barnes, “Female Criticism”, Diamond & Edwards (1977) *The Authority of Experience.Essays in Feminist Criticism*, University of Massachussets, citat per De Fontcuberta, 1986, pp.53). La ginocrítica analitza la història literària des del punt de vista del gènere ja que considera que és una variable sempre present i condicionant en les dones escriptores. Entre d'altres objectius es qüestiona la història i l'ensenyament tradicional de la literatura; analitza i estudia la literatura com un registre de consciència col·lectiva (o d'absència d'aquesta consciència) de les dones en el patriarcat; investiga la forma en què les

documental bàsica per a la reconstrucció de les imatges culturals de les dones en el passat i per analitzar les seves pràctiques i comportaments espacials. Igualment, les novel·les escrites per dones ens revelen i endinsen en una altra història: la de la subjectivitat –la història del desig, el plaer, tenir la cura del cos, les pràctiques de prometatge, la conducta “normal”, l’ús del temps d’oci, les diferències de gènere i les relacions familiars (Armstrong, 1991). Podríem afirmar, en definitiva, que la intenció és <<atorgar veu>> al silenci, i fer del que és femení, no el símptoma d’una absència, sinó el marc d’una presència silenciada. Per tot això, considerem que la literatura és una bona eina per a l’assoliment dels objectius de treball que planteja la geografia humanística del gènere¹¹.

3.2.1.- Literatura i Geografia

Tot i que la geografia acadèmica ha ignorat persistentment la creació literària, l’interès de la geografia per la literatura no és pas recent. Els geògrafs clàssics escrivien ja de forma literària per descriure una realitat que pretenien explicar; més endavant, una bona part de la geografia clàssica del s.XIX incorpora bones i populars narracions amb les descripcions de viatges i dels nous paisatges que s’anaven “descobrint”, on gairebé sempre es barrejaven realitat i ficció. En el s.XX, la geografia regionalista és continuadora d’aquest vessant geogràfic. Tanmateix, *Carl O. Sauer*¹² i l’escola culturalista nord-americana també incideixen

dones han assimilat els retrats de si mateixes en la literatura, etc. Vet aquí, segons Armstrong (1991), els tres camps d’acció en què s’ha desenvolupat l’anàlisi feminista dels textos literaris entre 1960 i 1990: en una primera etapa es caracteritzaria per la relectura des d’una perspectiva de gènere sexual, de textos concrets escrits per homes a partir de l’anàlisi de la forma i la funció assumida pels personatges femenins; en un segon moment, la relectura crítica d’autores clàssiques i de textos escrits per dones, intentant definir l’especificitat d’un discurs femení; finalment, i en un nivell més general, es començà a rellegir períodes sencers de la història literària, buscant establir nous paràmetres d’anàlisi i constituir una tradició femenina en base a l’estudi de la producció literària d’escriptores poc o gens conegudes, i amb prou feines valorades pel món acadèmic. En aquests sentit, la ginocrítica defensa la multiplicitat de codis en la interpretació del discurs literari, de tal manera que aquestos siguin capaços d’explicar distints processos discursius.

Si es vol aprofundir en la descripció dels dos corrents principals de la teoria literària feminista (l’anglo-americana i la francesa) mitjançant un estudi detallat de l’obra de les seves principals figures consulteu Moi (1988).

¹¹ Recordem que un dels objectius metodològics bàsics de la geografia humanística és l’empatia, la qual té per finalitat l’experimentació del significat existencial dels fenòmens que s’estudien. La literatura permet, en part, assolir aquesta mena de coneixement, tot i que en la nostra recerca també ens l’ha proporcionada la història feminista.

¹² Sauer, C.O. (1985), "La educación de un geógrafo", García Ramón M.D.(ed.), *Teoría y método en la geografía humana anglosajona*, Ariel, Barcelona, pp.38-53.

en la consideració que la novel·la és una font d'inspiració geogràfica, tot reivindicant el caràcter creatiu i artístic de la geografia. Un cop acabada la II Guerra Mundial, la progressiva implantació en la geografia acadèmica del paradigma neopositivista va marginar l'ús de determinades fonts d'informació i metodologies -entre d'altres, la literatura- en considerar-les poc científiques.

No serà fins a la dècada dels 70 i 80, quan la geografia humanística comença a interessar-se per les possibilitats que ofereix la literatura com a document perceptiu amb el qual es pot explorar les relacions existencials que estableix l'ésser humà amb el seu entorn. En aquest sentit, Seamon i Tuan¹³ són els primers a destacar des d'una perspectiva humanística les possibilitats que ofereix la literatura i l'ús que se'n pot treure. El punt de referència fonamental, però, serà l'obra de D.C.D. Pocock (1981) "*Humanistic Geography and Literature. Essais on the Experience of Place*"¹⁴. Aquesta obra, marcadament humanística, representa un nou impuls en l'exploració i utilització d'aquest tipus de fonts per part de la geografia i potencia l'aparició de nous treballs humanístics (García Ramón, 1985, pp.222).

A hores d'ara, doncs, moltes geògrafes i geògrafs humanistes defensen l'ús de la literatura en geografia com un tipus de font necessari i imprescindible, qualitativament diferent a les "tradicionals"¹⁵. En el camp del saber, el fet literari serveix de material epistemològic per a la comprensió del fet urbà. La literatura aporta un testimoni sobre la ciutat (Navarro & Rovira, 1994). Nosaltres creiem que, des d'una postura crítica a la compartimentació del saber, s'ha demostrat la inutilitat de comprendre i explicar la realitat geogràfica si es prescindeix de la imaginació i de les representacions mentals de les persones.

¹³Consulteu per exemple, Tuan, Y.F. (1978), "Literature and Geography: Implications for Geographical Research", dins Ley, D. & Samuels M.W. (eds.), *Humanistic Geography, Prospects and Problems*, Ed. Croom Helm, London, pp.194-206. O també, Seamon, D. (1976), "The phenomenological investigation of imaginative literature", dins Moore, G.T. & Golledge, R.G. (eds.), *Environmental Knowing: Theories, Research and Methods*, pp.286-290.; Tuan Y.F. (1976), "Literary experience and environmental knowing", Moore, G.T. & Golledge, R.G. (eds.), *Environmental knowing: theories, research and methods*, pp. 260-272.

¹⁴ Ed. Croom Helm, London.

¹⁵ Tot i això, com apunta Carreres (1998), cal no oblidar que avui dia tant en Geografia com en la resta de Ciències Socials és habitual l'ús de textos literaris en algun moment de la confecció d'un treball científic: des de cites literals per encapçalar un article o algun capítol d'un llibre o investigació, a les descripcions d'un paisatge urbà o rural, fins a les anàlisis de textos com a fonts d'informació geogràfica o d'altres tipus. Per a documentar-se sobre l'estat de la qüestió en relació a la geografia i la literatura en les diverses Universitats espanyoles fins començada la dècada de 1990, consulteu Ortega (1992).

En efecte, la realitat, els fets, no existeixen deslligats de la percepció que l'ésser humà té d'ells mateixos. Per això, la literatura és una font documental de gran importància per a la reconstrucció de l'univers mental de les poblacions del passat i del present. Els sentiments, les vivències quotidianes, els records que impregnen les obres literàries expliquen una gran part del comportament col·lectiu i individual, encara que les seves i els seus protagonistes no en siguin del tot conscients.

Resulta convenient, finalment, recordar que l'anàlisi de les novel·les urbanes escrites per dones constitueix l'objectiu científic d'una altra disciplina –i no pas la de l'autora-derivada de la crítica literària: la ginocrítica. Aquesta raó explica que moltes vegades l'ús per les geògrafes i geògrafs de les fonts literàries es redueixi simplement a la realització d'una lectura molt interessada, esbiaixada probablement, i orientada alhora cap a uns objectius molt específics. Això no vol dir, de cap manera, que no faci falta una col·laboració estreta entre ambdues disciplines, la crítica literària (ginocrítica) i la geografia (del gènere), els resultats dels quals enriqueixen, sens dubte, qualsevol anàlisi urbana com s'evidenciarà al llarg d'aquesta investigació.

3.2.2.- Literatura i ciutat: la novel·la urbana

Malgrat el gran retard en la introducció de l'escenari urbà en la història de la literatura catalana¹⁶ i l'escassetat actual d'estudis literaris sobre la novel·la urbana catalana i castellana, hi ha una gran quantitat d'investigacions dedicades a la literatura de la majoria de les ciutats d'Europa i dels Estats Units i també d'un gran nombre de llatinoamericanes. De fet, el terme

¹⁶ Els factors que poden haver contribuït, segons el geògraf Carles Carreres (2003), en el possible retard en l'aparició de la ciutat en la literatura catalana són diversos. En el camp dels valors morals i culturals destaca la consideració del concepte terra (entesa com a sòl rústic productiu i sòl urbà, patrimoni i mercaderia, com un valor fonamental, econòmic i moral, dintre de la societat catalana, en general) i certa imposició de la tradició rural -el *pairalisme*- com a defensa de les arrels culturals ancestrals. Des d'un punt de vista econòmic i social, Barcelona apareix lentament a la literatura per la <<lenta penetració dels nous valors del capitalisme i en la societat catalana i sedimentació de la memòria>>. També ho atribueix al fet que els relats en els quals la ciutat de Barcelona és tractada com a tema principal són obra d'alguns autors i autores que podrien ser considerats relativament marginals dins del panorama general de la literatura catalana com, per exemple, Santiago Rusiñol, Joan Salvat-Papasseit i la mateixa Dolors Monserdà, entre d'altres.

Ara bé, com encertadament afirma Carreres, amb retards o sense, des de l'inici de la segona meitat del segle XIX i fins avui, hi ha una producció literària sobre la ciutat de Barcelona molt abundant i continuada,

de *Literatura urbana* s'utilitza molt sovint. En el món globalitzat actual la urbanització és un dels trets més definitoris: cada cop viuen més persones en les ciutats i encara que no hi visquin, els mitjans de comunicació de masses proporcionen models urbans de la vida quotidiana com a prototipus. Així, el fenomen urbà s'introdueix de moltes formes dins de la literatura, sigui indirectament, com a entorn estimulants per les autores o autors, sigui directament com a tema de la seva creació literària. En realitat, parlem de *literatura urbana* només quan la ciutat forma part activa d'una creació literària. Això significa que a l'hora d'escollir les novel·les en la nostra investigació un dels elements vertebradors en la selecció fou que l'espai urbà –barceloní- constituís una part clarament identificable i imprescindible de l'argument (Sturm-Trigonakis, 1996)¹⁷ i que els personatges femenins havien d'integrar o retratar la condició social de les dones en cada context històric.

Tot i que no és l'objectiu del nostre estudi descriure la nombrosa literatura sobre la sociologia i la psicologia de la gran ciutat¹⁸ al llarg del s.XX, voldríem assenyalar alguns aspectes que creiem adients en el context de la nostra recerca. Es considera que la ciutat contemporània afavoreix clarament una forma particular de narració: la novel·la, ja que és el gènere que ha sabut incorporar millor les implicacions d'ordre social i psicològic que són pròpies del fenomen urbà. Les grans ciutats són el lloc natural de les literatures contemporànies pel sol fet que són l'escenari o el tema de la major part de les novel·les publicades als segles XIX i XX. Ciutat i literatura estan relacionades entre si en aspectes poc quantificables com són la psicologia de les persones i de les col·lectivitats urbanes. De fet, la metròpoli com a condició de vida és la causant una i altra vegada de patiments o de goigs que són traslladats a la literatura urbana. En definitiva, en paraules de Llovet (1998), les novel·les transmeten l'estructura polifònica, el caràcter accidental, el tarannà contingent que domina la vida de les persones a la gran ciutat. Per tant, allò que determina la relació entre ciutat i literatura, <<és la ciutat com a model de discurs obert i polivalent i no pas l'arquitectura o l'urbanisme com a escenari>>¹⁹.

per bé que de qualitat lògicament desigual.

¹⁷ Cal tenir present que només en les *novel·les urbanes*- en el sentit estricte- es manifesten els espais urbans com a constituents de l'estructura de la novel·la.

¹⁸ Sobre la gran ciutat com espai vital i el seu influx sobre les condicions psíquiques i físiques dels seus habitants informen Castells (1977, 1991 i 2001), Simmel (1998), Certeau (2001) i VV.AA. (1998) entre d'altres.

¹⁹ Llovet (1998, pp.87).

3.2.2.1.- La poètica i el llenguatge de la ciutat

Des d'una òptica geogràfica, a l'hora d'extreure informació de les novel·les, Carreras (1988, 1998 i 2003) estableix tres formes diferents de tractament de la ciutat segons el paper que juga el territori en l'acció:

1. La ciutat o una part d'ella apareix com un retrat de paisatge, com un fons sobre el qual transcorre l'acció. El territori és un **escenari** o decorat. Sovint, fins i tot, no es precisa l'existència d'una excessiva connexió entre escenari i acció. La concreció espacial pot ser útil per a la persona que investiga, sobretot per conèixer aquelles ciutats allunyades en l'espai o en el temps, sobre les quals resulta problemàtic trobar informació. Els textos literaris, a més, solen donar molts detalls, de vegades petits, però essencials ja que difícilment es troben en altres fonts d'informació més convencionals. Aquest tipus de tractament de la ciutat respon als relats de viatges o a les guies de turisme, d'una banda i, d'altra, es pot trobar en la major part de les novel·les urbanes, però potser la més clara en aquest sentit de la nostra anàlisi és la de Dolors Monserdà.
2. La ciutat és tractada ja com un **ambient** o com una forma de representar l'estat d'ànim dels protagonistes, on el fons participa ja en bona part, directament o indirectament de l'acció. En aquest cas, es presenta l'ambient urbà com a significatiu i explicatiu de l'acció: mostra el panorama social i les condicions de vida a les ciutats industrials. Aquestes narracions són capaces de descriure amb claredat alguns elements definidors de la vida urbana i dels seus problemes més importants, que s'escapen a qualsevol altre font d'informació. És el tractament urbà de la novel·la realista del s.XIX (Ch. Dickens i E. Zola), d'algunes obres de F.Engels i K. Marx, de Ch.Baudelaire o d'autors russos com A.S.Pushkin i F.M. Dostoievski. A l'Estat espanyol aquest tipus de tractament es reflecteix en *La Regenta* de Leopoldo Alas o *Laura a la ciutat dels sants* de Miquel Llor; *Fortunata y Jacinta* de B. Pérez Galdós, *La ciudad de la niebla* de P. Baroja, *La fiebre d'or* de Narcís Oller i la major part de l'obra literària de Mercè Rodoreda entre d'altres. La

delimitació entre el tractament de la ciutat com a escenari i com a ambient resulta moltes vegades ben difícil d'establir i discutible. Creiem, però, que la ciutat com a ambient de la narració és pròpia de les tres primeres novel·les analitzades (*La fabricant*, *Les algues roges* i *Nada*) en aquesta investigació, encara que caldria destacar fonamentalment la de Carmen Laforet, ja que l'espai urbà és l'entorn físic que permet explicar bona part de l'ofec psicològic d'Andrea, la protagonista.

3. La ciutat és la **protagonista de part o de tota l'acció**. En aquest tipus de novel·la es poden captar els possibles significats i continguts dels itineraris urbans dels personatges, fins i tot la relació amb el territori en què es mouen. La ciutat és tractada com un tot, com un món complex, les parts de les quals són desconegudes pels habitants de les altres parts (Joyce, Dos Passos, Döblin, Musil, Woolf). Aquest nou tipus de novel·la, apareguda a principis del s.XX, aporta una gran quantitat d'informació per a la interpretació del sentit del lloc a l'utilitzar noves tècniques que diversifiquen les lectures potencials del fenomen urbà. Com remarca Sturm-Trigonakis (1996, pp.26), un destacat paradigma de novel·la urbana composta com a corrent de pensament és *Mrs. Dalloway* de Virgínia Woolf, on Londres és creat a partir de la mirada de diferents personatges de la narració, cosa que fa que passat i estat anímic en el present de les persones corresponguin amb les imatges de la ciutat. El tipus de tractament de Barcelona com a protagonista de l'obra literària és un enfocament difícil de trobar, si més no de forma nítida, ja que en la literatura catalana, malauradament, no hi ha escriptors i escriptores de l'envergadura de Joyce, Woolf, etc. Tot i això, la novel·la *El temps de les cireres* podria considerar-se una variant local d'aquesta tercera forma d'utilitzar l'espai urbà en la literatura, encara que també es podria incloure en la segona opció.

Finalment, a mig camí entre la visió ambiental i la sinopsi urbana va aparèixer a les acaballes del s.XIX la novel·la *psicològica*, en què la ciutat en si mateixa no apareix però es tracten els problemes dels ciutadans de forma explícita (H. James, V. Woolf, A. Huxley...). De fet, totes les creacions literàries objecte la nostra anàlisi geogràfica pertanyen a aquest tipus de novel·la i reflecteixen el ritme de la vida quotidiana de les dones a la ciutat de Barcelona des de finals del s.XIX fins la dècada de 1970 (abans de la mort de Franco). No obstant això, a finals del s.XX, però, la ciutat es troba gairebé sempre present en tot tipus de novel·lística i

sovinteja que puguin conviure en una mateixa obra els nivells de retrat, de l'ambient i de la sinopsi o les múltiples fórmules intermèdies possibles. No oblidem que la frontera entre aquestes concepcions de l'espai urbà a partir de les fonts literàries és poc definida.

S'ha de tenir en compte que, a gran trets, un altre dels objectius de la nostra investigació era aprofundir en les nocions generals de l'espai i el temps continguts i utilitzats en l'obra de ficció. Una primera anàlisi haurà de permetre conèixer les transformacions de l'espai urbà a través del temps, posant molta atenció a constatar quins són els llocs que s'han transformat físicament, com els recreen les autores i quina imatge ens reflecteixen. Després, s'estudiaran les vivències del temps i del lloc en els personatges, dels canvis i/o transformacions i de les diverses mentalitats que apareixen associades a ells. S'investigarà, finalment, si el tractament del temps, és circular –seguint el ritme imposat per la memòria dels personatges- o lineal. Ens interessa, doncs, constatar la capacitat de canvi de l'espai al llarg del temps i com aquestes transformacions generen uns modes de vida diferents.

D'altra banda, R.Barthes en el seu article *Semiología y urbanismo* (1967) afirma que l'espai (i no tan sols l'urbà) ha estat sempre ple de significat i que assistim a una presa de consciència creixent de les funcions del símbol en l'espai urbà²⁰. Considera que la ciutat és un discurs, i aquest discurs és veritablement un llenguatge: <<la ciudad habla a sus habitantes, nosotros hablamos a nuestra ciudad, la ciudad en la que nos encontramos, sólo con habitarla, recorrerla, mirarla>>²¹. Creu que per desxifrar el llenguatge de la ciutat caldria incorporar les dades de la semiologia -en el seu sentit més ampli- a les ja tradicionals que ens proporcionen la geografia, la psicologia, la sociologia, etc.. En realitat, cada ciutadana i ciutadà és un semiòleg de la seva ciutat, la qual cosa significa que es troba en un procés incessant de lectura i classificació dels signes amb els quals el confronta el seu entorn urbà. *Cada persona té un mapa mental de la ciutat* que li serveix no tan sols per a l'orientació, sinó que també li permet percebre determinades parts d'ella i les seves corresponents funcions en virtut de signes externs.

²⁰ Es considera que Balzac va ser el primer a considerar la ciutat com a portadora d'un llenguatge, d'un condicionant de conducta i de pensament. Molt abans de nèixer la semiòtica, ell ja parlava del carrer com a un sistema de signes, com a un espai de comunicació (Navarro, 1994, pp.145)

<<Tenemos que ser muchos los que intentemos descifrar la ciudad en la cual nos encontramos, partiendo, si es necesario, de una relación personal. Dominando todas estas lecturas de diversas categorías de lectores (porque tenemos una gama completa de lectores, desde el sedentario hasta el forastero), se elaboraría así el lenguaje de la ciudad. Por ello diría que lo más importante no es tanto multiplicar las encuestas o los estudios funcionales de la ciudad, como multiplicar las lecturas de la ciudad, de las cuales, lamentablemente, sólo los escritores nos han dado algunos ejemplos>>²².

Les novel·les urbanes de D.Monserdà, M.T.Vernet, C.Laforet i M.Roig reflecteixen la diversitat i la complexitat de paisatges de l'espai urbà, i ens mostren la visió específica de cada escriptora sobre la ciutat. I és més, en última instància, cada obra és un intent de interrelacionar (una interpretació) sobre mil coses diferents (socials, polítiques, culturals, econòmiques, personals, etc.), que les autores observen de la vida humana en l'entorn urbà, en un discurs articulat en forma de ficció en el que tots els elements ocupen el lloc que els hi pertoca gràcies a la seva visió del món. Per tot això, quan analitzem les novel·les escrites per dones a banda de seguir, en un primer moment, el guió de lectura establert hem intentat qüestionar-nos sobre quatre aspectes més globals de la percepció urbana de les escriptores²³ en el seu context:

1. **L'elecció de l'entorn** concret de Barcelona recreat literàriament per les autores i, d'aquesta manera, copsar la idea de l'espai urbà que té cadascuna. Com suggereix Carreras (1998), convé saber si el coneixement que tenen de l'espai urbà que descriuen o en què situen l'acció és directament vivencial o no. Cal esbrinar, si és possible, si s'ha utilitzat informació complementària a la vivencial per les seves narracions literàries. D'aquesta manera, s'obtenen dades informatives importants per valorar les impressions literàries transmeses.
2. **Com es representa** aquest escenari urbà -tant pel que fa als exteriors com als interiors- entenent-los com el medi literari més adient per a plasmar la ciutat.
3. **I el per què d'aquesta elecció i representació** de la ciutat, ja que la tria entre una infinitat d'alternatives ens mostra el seu *mapa mental* i ens ajuda a estudiar la

²¹ Barthes (1967, pp.260).

²² Op.cit., 1967, pp.266.

²³ En aquest sentit, les memòries o els escrits d'opinió de C.Karr, A.Bertrana i M.A.Capmany ens han ajudat a contextualitzar les obres literàries analitzades de cada generació i a endinsar-nos en la visió específica de la subjectivitat urbana de cada escriptora.

construcció de la subjectivitat urbana (literària) de cada escriptora. Per aconseguir aquest objectiu, s'ha d'intentar conèixer la formació acadèmica, cultural i artística de les autores sense oblidar les seves àrees d'interès com a professionals de l'escriptura. Així es podrà valorar i interpretar millor la seva presa de postura en el context de l'època.

4. **Quines formes de vida projecta i com les projecta** o reproduceix per a les dones.

Un altre aspecte a destacar per analitzar el tractament diferencial dels paisatges urbans entre les escriptores és fixar-se en el *punt de vista o el sentiment amb què la ciutat de Barcelona dóna peu a la narració*. Un dels més habituals -l'anomenat per Carreres (2003) com a *panorama*-, està relacionat amb el punt de vista més <<geogràfic>> o de localització de la descripció, és a dir, des d'on l'autora aborda la visió de la ciutat i des de la qual fa la seva particular descripció. Algunes vistes des del mar, Montjuïc, el Tibidabo, l'Arrabassada assoleixen el paper de miradors privilegiats del conjunt urbà barceloní, com és el cas de la protagonista de *Nada*.

Els altres dos punts de vista es refereixen al sentiment que inspira la descripció de l'autora i que pot ser de *nostàlgia* o d'*ironia*. El primer d'ells sovint es reflecteix amb la sensació <<que no és l'espai urbà, sinó el temps perdut, i la joventut pròpia, el que emmascaradament es reivindica. Aquest tractament nostàlgic, per tant, implica un altre fet important també, com és la identificació dels autors [es] amb la <<seva>> pròpia ciutat o amb algun dels seus barris o carrers, cosa molt freqüent i que no deixa de ser una apropiació privada d'un subjecte col·lectiu.>>²⁴ Seria el paper que M.Roig fa exercir a la seva protagonista principal, Natàlia, respecte al barri de Santa Maria del Mar en *El temps de les cireres*.

El tractament *irònic* de la ciutat és una característica molt menys freqüent, lamentablement, en la narrativa en català o en castellà. Cap de les novel·les analitzades en aquesta tesi exemplifica aquesta mirada. És un punt de vista que, en general, cal recuperar per a la literatura catalana del segle XXI.

²⁴ Carreres (2003, pp.112).

D'altra banda, la realitat urbana es pot analitzar des de molts punts de vista, la qual cosa ens permet parlar de la ciutat objectiva, de la percebuda i de la viscuda. El plantejament de la **poètica de la ciutat** es troba directament relacionada amb la vivència o experiència subjectiva del fet urbà i dels seus caràcters. Únicament en el marc de la ciutat viscuda es pot entendre la poètica de la ciutat. Cal relacionar el concepte de poètica amb la lectura, amb la interpretació que, a nivell personal, cadascú realitza del conjunt de símbols que constitueix el paisatge urbà. Per això tota la ciutadania pot aportar la seva opinió sobre aquesta qüestió. Paral·lela a la ciutat real i concreta existeixen no una sinó moltes ciutats imaginades, percebudes i sentides. Algunes estan meravellosament retratades en la literatura, la pintura i altres arts. Cada una d'elles però no és sinó un aspecte, una imatge dins d'una sèrie infinita de possibles imatges, valoracions i/o interpretacions que configuren els nostres mapes de la ciutat que es van fent i transformant al llarg de la vida. Aquesta característica és el que fa impossible un sol discurs sobre una ciutat, ja que el seu esperit es troba repartit entre tots aquells i aquelles que han viscut en el marc del mateix entorn urbà. Compartim, doncs, amb l'escriptor Italo Calvino (1993) la idea que cada persona porta en la ment una ciutat feta sols de diferències, una ciutat sense figures i sense formes que després, les ciutats particulars reomplen. Cada ciutat és tantes vegades diferent com habitants té.

Es considera que Baudelaire, a més de ser el gran poeta al·legòric de la quotidianitat parisenca de la segona meitat del s.XIX, va ser el primer escriptor que va assenyalar la importància poètica de la ciutat. Una de les seves grans aportacions és la de descobrir el carrer com a espai de la multitud (el París d' Haussmann) i la de transmetre el que és efímer de l'experiència urbana (Navarro, 1994). La ciutat de Barcelona, certament, va prenent cos en les narracions a mida que les protagonistes de D.Monserdà, M.T.Vernet, C.Laforet i M.Roig (Antonietta, Isabel, Andrea i Natàlia) passegen i caminen pels seus carrers i jardins, tal com ho feia en W. Benjamín (1972), però a diferència d'ell, aquests personatges femenins literaris estan condicionats per les traves imposades socialment. L'ambient de la ciutat d'unes i d'altres varia, com és lògic. Mentre D. Monserdà emmiralla els canvis que afecten la ciutat durant la segona meitat del s.XIX arran de la industrialització i plasma el seu creixement i l'ocupació de l'Eixample per part de la vella burgesia i aristocràcia de Ciutat Vella, M.T.Vernet ens transmet els nous àmbits d'actuació que han conquerit les dones durant la dècada de 1930 i les transformacions espacials de la ciutat amb l'annexió de la corona de

municipis veïns. La Barcelona de la immediata postguerra, la de C.Laforet, en canvi, és un espai urbà desolat, trist, amb poca vida al carrer i gairebé sense transformacions urbanístiques, on les dones han experimentat un pas endarrera en els seus drets socials com a ciutadanes. La ciutat del “desarrollisme” de M.Roig, contràriament, ja comença a desvetllar-se del trauma que va suposar la pèrdua de la Guerra Civil amb el moviment estudiantil i les noves actituds i comportaments de les dones vers la societat patriarcal. Paral·lelament, se’ns transmet la lenta decadència de l’Eixample -que la pròpia autora havia viscut i que havia començat després de la guerra- i l’emigració de la burgesia empresarial cap a la part alta de la ciutat²⁵.

Mentre el referent urbà dels personatges de les dues primeres novel·les és la ciutat de París, en la de C.Laforet no hi ha notícies explícites tot i que implícitament creiem que en l’imaginari ciutadà París continua ocupant el lloc preferent. En canvi, el referent urbà de la novel·la de M.Roig ja s’ha ampliat a dues ciutats europees més: Londres i Roma.

3.2.3.- Memòria i ciutat

Si ens preguntéssim si els homes i les dones que han conviscut en una ciutat, han viscut la seva història de la mateixa manera, possiblement conclouríem que tenen visions i punts de mira diferents. La ciutat és la mateixa per a tothom, però distinta per a cada persona. Hi ha records personals que ens lliguen al lloc, i altres propis del lloc que ens expliquen la seva història. No oblidem que una ciutat sense memòria és una ciutat morta.

En 1960 Kevin Lynch en el seu estudi comparatiu sobre les ciutats de Boston, Jersey City i Los Angeles, anomenat *Imagen de la ciudad*, va constatar que les persones s’adapten al seu entorn i extreuen estructura i identitat del material que tenen al seu abast. Certament, al llarg de la vida, els ésser humans amb la seva memòria diversificada en diferents llocs van construint, dia a dia, la seva identitat. La memòria configura poderosament la identitat.

²⁵ En la producció literària posterior, M.Roig ens reflectirà com va evolucionant el barri de l’Eixample i la composició del seu veïnatge. Així, durant la <<transició democràtica>> es veurà trasbalsat perquè en ell s’instal·laran un <<eixam de partits, sindicats i grupúscles d’esquerra>> (Roig, 1991, pp.150). Més tard, cap als anys 80 també hi habitaran professionals lliberals i gent jove.

Requereix i imposa un ordre, una organització. La memòria urbana és part de la identitat col·lectiva, alhora que aquesta identitat col·lectiva és el terreny del qual emergeixen les identitats privades. La memòria tant individual com col·lectiva, com suggereix Durán (1998, pp.44), necessita subjectes i arguments, etapes i desenllaços.

La memòria i la seva narració al mateix temps que el pensament sobre la ciutat ha sigut produït històricament per un col·lectiu molt restringit d'habitants. Una minoria d'homes han estat els subjectes que vivien les ciutats i podien crear-ne discurs. Les seves mirades particulars es convertien en universals i, d'aquesta manera, la suposada visió neutral i universal sobre l'espai urbà resulta que té gènere i sexe, edat, ètnia i llengua. Per tant, encara avui dia, les dones i altres col·lectius subalterns s'han hagut de reconèixer en la memòria urbana d'altres perquè han sigut excloses del lloc i la memòria social, menys en casos o moments molt excepcionals.

La memòria, així doncs, és selectiva i excloent. Enfront a la memòria oficial, privilegiada, existeixen les memòries rebutjades, secretes o invisibles, i les memòries somiades. La ciutat privilegia algunes interpretacions, alguns episodis de la seva vida, i n'oblida d'altres. Però a més de la seva pròpia memòria col·lectiva i pública, la ciutat és l'escenari de múltiples memòries privades que sobre ella discorren. Moltes d'aquestes visions individuals de les ciutats estan incorporades a la literatura urbana, i fins i tot aquesta mirada pot explicitar part d'aquestes memòries excloses. I en aquest context creiem que s'han d'inserir les obres literàries de les escriptores que analitzarem en els següents capítols (del cinquè al vuitè), pel que signifiquen de recuperació i reinterpretació de la seva experiència urbana i la seva transformació al llarg del temps.

Recordar és construir. La reconstrucció literària i pictòrica de les ciutats té tanta o més força que la dels seus murs reals, i perviu més en el temps. Mentre la història i l'arquitectura reconstrueixen la memòria de les ciutats, l'antropologia, la geografia i la literatura la interpreten o la inventen. Les seves visions urbanes s'instal·len en la memòria de les lectores i lectors com un mirall. De la relació apassionada entre una ciutat i una mirada convertida després en paraules han nascut algunes de les pàgines literàries més belles; la literatura ha descrit moltes d'aquestes trobades. Hi ha moltes ciutats (imaginàries o reals) que coneixem a la perfecció gràcies a la memòria literària que n'han fet escriptors i escriptores. Entre altres

podem citar la Salamanca recreada per Martín Gaité; la Barcelona de Monserdà, Rodoreda, Roig, Capmany, Núria Amat, Marsé, Mendoza o Vázquez Montalbán; el Londres de Woolf; el Dublín de Joyce, etc.

A hores d'ara creiem que cal pactar un **nou pensament sobre la ciutat** partint de la base que els subjectes de la ciutat són dones i homes en igualtat de drets i deures, i, per tant, potencialment creadors de discursos sobre l'espai urbà que comparteixen. En aquesta línia, un exemple estudiat de com la classe social i les relacions de gènere afecten la memòria construïda són els noms que reben els carrers de la ciutat, i les seves transformacions. Són una font inesgotable de memòria; són els primers a crear lloc. I són un component essencial de la identitat urbana: hi ha noms on es reconeix la ciutat sencera, i noms que designen solament llocs menors o parcials. Durán (1995 i 1998) fa una anàlisi dels noms dels carrers de Madrid a partir de la seva "Guia Urbana" i conclou que la proporció aproximada de noms és de sis a un per a homes i per a les dones, la major part de les quals són reines o santes. Altres investigacions a les ciutats de Barcelona (I.Segura)²⁶, Bilbao i San Sebastià (T.del Valle)²⁷ han demostrat la mateixa subrepresentació i posen de manifest el caràcter sexista de la llista de carrers. S'ha constatat, doncs, que la memòria social no és fruit de l'atzar sinó més aviat el resultat d'una planificació determinada que respon a una estructura i relacions de poder. Els resultats d'aquests estudis, la mateixa dinàmica del feminisme i la influència del grup "Ciudad y Mujer" han fet possible que en els anys 90 sorgissin unes polítiques –bàsicament municipals- basades en la recuperació dels noms de dones en el llistat de carrers de Madrid, Barcelona, Bilbao, San Sebastià, etc. per a construir una ciutat compartida. En síntesi, unes polítiques d'actuacions encaminades a anar introduint una nova memòria social més igualitària.

La recuperació de les paraules i dels noms és imprescindible en la construcció d'una ciutat compartida, i les dones, igual que altres grups socials que fins ara no aconseguiren un reconeixement simbòlic en els murs urbans, necessiten reconèixer-se en el paisatge quotidià de la llista de carrers per a reforçar el seu sentit d'arrel i de futur. En la intencionalitat de

²⁶ Segura, Isabel (1995), *Guia de dones de Barcelona. Recorreguts històrics*, Ajuntament de Barcelona.

²⁷ Del Valle, Teresa (1991), *Mujeres en la ciudad. Estudio aplicado a Donostia*, Txostenak, nº 6, Seminario de Estudios de la Mujer, San Sebastián. De la mateixa autora (1997), *Andamios para una nueva ciudad. Lecturas desde la antropología*, Ed. Cátedra, Universitat de València-Instituto de la Mujer, Col. Feminismos nº 39, Madrid.

donar nom a un carrer, plaça o lloc està la de ressaltar, enaltir i perpetuar. Els canvis que es portin a terme en els nomenclàtors actuaran de manera positiva en la memòria social al proporcionar noves referències dins de la vida ciutadana (Del Valle, 1997). En aquest sentit, a París, a Madrid, a Barcelona i a altres ciutats s'ha tractat de reduir la dissonància del record, atorgant noms de dones il·lustres, i de variades extraccions, a alguns carrers.

D'altra banda, la idea de ciutat que tenim les persones va íntimament lligada al "sentit del lloc", i sabem que la noció de "sentit del lloc" és a la vegada territorial, social i afectiva; és, òbviament, subjectiva però recull l'inconscient col·lectiu on descansa l'experiència i el símbol (Bisquert, 1995, pp.171). Comprendre i habitar les ciutats, els llocs, és anar-los creant i recreant dia a dia, deixar les petjades dels lligams afectius que els humanitzen. I és el temps el que, a poc a poc, ens va fent crear lligams afectius amb l'espai que habitem, i les vivències en aquests espais deixen petjades inesborrables en nosaltres, prenen lloc en la nostra memòria, nodreixen el record. Molts cops la gent oblida que la ciutat li pertany com a part de la seva memòria, i que pot i cal reinterpretar-la per a si mateixa. Per a l'arquitecta Bisquert (1995), <<crear ciutat>> és crear llaços afectius que ens uneixen als llocs on construïm la vida. Deixar records que pertanyen a la nostra història, individual o col·lectiva, memòries que ens reconstrueixen. Les ciutats deixen de ser un paisatge per convertir-se en un estat d'esperit. Hi ha espais urbans on la memòria personal es confon amb la memòria social de la ciutat a través de superposicions, són part de la memòria col·lectiva. En aquest sentit, la mirada de les escriptores estudiades i, molt especialment, de M.Roig i M.A.Capmany sobre la ciutat de Barcelona, com la de moltes arquitectes, urbanistes i geògrafes, valora l'experiència personal i viscuda.

3.2.4.- La memòria sensorial de la ciutat

Com fa temps apuntava Lynch (2001), tota ciutadana i ciutadà té nombrosos vincles amb una o una altra part de la seva ciutat, i la seva imatge està amarada de records i significats. Els espais concrets, amb olors i colors, amb llums, sons, proporcions, on el temps ha deixat la petjada de l'afecte, es converteixen en fites referencials i escenaris que es fixen en la nostra memòria i ens confereixen una forta seguretat emotiva. Escenaris que ens arrelen al lloc, als quals volem tornar de tant en tant, i no solament amb el record, sinó amb la necessitat d'ocupar-los, un altre cop, per reconfortar-nos (Bisquert, 1999).

Malgrat que la geografia de la percepció en les anàlisis de la ciutat és d'incorporació recent²⁸, l'element sensorial ocupa actualment un lloc entre els indicadors de qualitat de vida. Els estudis sensorials en l'espai urbà tracten més de la descripció dels elements en el sentit negatiu (per exemple, per l'excés de soroll) que en el sentit positiu, per les possibilitats de gaudir-ne que les ciutats ofereixen. Per tant, des de la perspectiva de gènere caldria tenir cura en les investigacions properes de les necessitats i possibilitats sensorials dels entorns urbans.

En la ciutat, com recull encertadament Durán (1998), la vista aplega informació sobre formes arquitectòniques, paisatges, colors, intensitats lumíniques i codis de senyals. Cal tenir present que l'elaboració dels continguts de les imatges de la ciutat no són iguals arreu del món ja que els sistemes d'orientació varien en cada societat i, per tant, canvien de cultura a cultura i d'un paisatge a l'altre (Lynch, 2001). Per la *percepció visual*²⁹ es processa la informació sobre uniformitats, alternances, contrastos, proporcions, harmonia. Tan important com el que

²⁸ El llibre de Lynch, *La imagen de la ciudad* (1960), va ser el primer estudi que incorporava la perspectiva de la percepció en les anàlisis de la ciutat, convertint-se amb el pas del temps en un clàssic de la cultura contemporània urbana. El seu estudi de l'aspecte visual de les ciutats presentava el teixit urbà com un text legible on les imatges estaven estructurades per elements com la senda, els bords, els districtes, els nodes i les fites. Aquest esquema de les imatges mentals de la ciutat s'aplicà, posteriorment, a ciutats de la cultura nord-americana, europea i latinoamericana. Per aprofundir en les investigacions existents sobre l'espai percebut segons el gènere consulteu a Sabaté i altres (1995, pp.288-294).

²⁹ És interessant la utilització de la tècnica de l'observació visual i la introducció de la variable gènere en l'estudi de l'ús de l'espai públic en tres places de S.Cugat del Vallès (Caballé, 1996). Tot i l'eficàcia d'aquesta eina metodològica, l'autora recomana combinar-la amb altres tipus de tècniques qualitatives (entrevistes en profunditat, qüestionaris de tipus quantitativus, etc.) per saber el perquè de l'ús de l'espai i la percepció d'aquest factor per part dels mateixos usuaris i usuàries.

la ciutat mostra a la vista és el que amaga³⁰. La vista descobreix la forma de la ciutat i, com sabem, les formes a la ciutat no són gratuïtes ni neutrals.

Per entendre i viure millor les ciutats cal intentar conèixer la seva *identitat sonora* i introduir elements positius en la seva gestió. El mitjà sonor proporciona identitat als llocs, igual que altres característiques sensorials. El clima i l'orografia contribueixen en part a definir el soroll de fons de cada ciutat. L'accent i la melodia de la parla són també elements de diferenciació auditiva. En realitat, cada ciutat té un nivell d'intensitat sonora pròpia i els mapes acústics recullen les valoracions positives de la població en molts llocs. En aquest sentit, els parcs i els jardins urbans són illes de sons naturals avui dia molt preuats per la ciutadania en general.

Una de les dimensions del so en la ciutat és l'anomenada *contaminació acústica*. El soroll del tràfic és un dels problemes més seriosos de les ciutats com indiquen diferents enquestes realitzades a Madrid, Barcelona, Bilbao i València (Durán, 1998, pp. 142). Si bé és cert que algunes ciutats tenen ordenances municipals³¹ molt precises dels nivells de dBA que poden emetre's durant el dia i la nit, segons zones i tipus d'activitats, això no vol dir que en la pràctica la normativa s'acompleixi sense obstacles. Entre d'altres fonts de contaminació acústica podem citar els sorolls derivats de les obres que tot i sent conjunturals són molt molestos, a l'igual que els dels recollidors d'escombraries, les sirenes (d'ambulàncies, bombers i policia) i els aires condicionats o extractors i, també, els edificis pròpiament. La gran ciutat també genera altres tipus de sensacions acústiques que fins ara eren considerades plaenteres, les anomenades "bullícies", però que en la nostra societat de consum actual s'han convertit en una font de problemes pel veïnat que viu en les zones d'oci.

La manca d'investigació sobre els paisatges sonors de la ciutat té a veure, a grans trets, amb les dificultats tècniques de reproducció i conservació dels sons, que solament s'han superat en el s.XX. És veritat que les ciutats ens porten eixams de records, d'olors i de sorolls, però, la globalització, la tecnologia quasi universal dels motors, està esborrant la identitat

³⁰ És el que M.Roig anomena els <<fantasmes de la ciutat>> en les seves anotacions personals –consulta realitzada al fons documental de l'autora a l'Arxiu Nacional de Catalunya- al llibre realitzat juntament amb Miserachs (1987), *Barcelona a vol d'ocell*, Ed.62, Barcelona.

³¹ A la ciutat de Barcelona l'Ordenança General del Medi Ambient Urbà està vigent amb data 26 de març de 1999.

sonora que en altres èpoques van tenir. Tot i això, algunes ciutats tenen cura de la memòria dels seus sons, altres no (Durán, 1998). Ara bé, quasi tot el que sabem del so d'altres èpoques o espais és gràcies a la literatura i a la pintura. Tanmateix, les fonts literàries objecte de la nostra investigació són riques en la incorporació de sorolls urbans oblidats (el vent, el carros matiners, les trompetes de l'escombriaire, els xiulets dels trens, el dringar i els xerriquejos dels tramvies, les sirenes de les fàbriques, els cops acompassats del bastó dels serenos, les sirenes del vaixell, etc.) o que han caigut en desús al llarg del s.XX.

Roig, per exemple, reflexiona a través de les seves vivències sobre la memòria i l'oblit en la identitat sonora de la ciutat on viu (Barcelona) i les seves transformacions al llarg del temps fins arribar a l'actual contaminació acústica que l'embolcalla. Afirmar que la memòria de la ciutat també s'alimenta de records auditius:

<<Aquesta ja no és la <<ciutat sonora>> del poeta Marià Manent. Ja no hi ha empedrats, ni carros que s'hi recolzen. Avui sentim l'espetic de les motos, el xeric dels cotxes, una alarma que es dispara, una frenada que esquinça l'aire, un autobús que bramula. Res no et deixa sentir els xiulets dels trens ni les sirenes dels vaixells. Avui, per escriure, hem de tancar els ulls i no escoltar l'estridència que no diferencia. En aquestes circumstàncies, és difícil sentir els sons la paraula única. Hi ha tot de sorolls oblidats i jo encara he sentit les campanes que entendrien el baró de Maldà. Avui dia, cap jove urbà pot entendre l'expressió <<sentir tocar campanes>>. O els sorolls dels tramvies, que dringaven de manera diferent en tornar de les vacances d'estiu. Al tramvia 29, el de la circumval·lació –i que tant entusiasmava en Gaziell-, vaig estudiar gairebé tota la carrera. Sorolls oblidats i que em retornen ara, en escriure sobre la meua geografia literària, com el colpejar dels bastons dels vigilants, aquella remor que feia de contrapunt a les picades de mans dels veïns que s'havien quedat sense claus. Però tot els que us dic no és sinó memòria personal, construïda a base de intermitències, com els llums dels cotxes que s'apaguen i s'encenen. I no escrivim sobre una ciutat, sinó a partir d'ella. Escrivim a partir de tot el que hem oblidat. (...) L'evocació d'allò que hem perdut és un fenomen universal. (...) Els escenaris, les visions que ens han quedat impregnades, els sons que maldem per retenir, no són sinó excuses que ens serveixen per endinsar-nos en el difícil art d'escriure.>>³²

El *color* també es decideix en la identitat d'una ciutat. Entre el color i la tecnologia hi ha una relació estreta: els colors de la ciutat han depès sempre dels materials disponibles i de la capacitat tècnica per a produir pigments. Els colors tenen un sentit, una dimensió social afegida als components purament naturals. La natura posa en les ciutats dos importants elements cromàtics: el fons i la llum. L'emplenat cromàtic dels elements naturals en el paisatge urbà, però, la perceben millor els visitants que no pas la pròpia ciutadania. En

³² Roig (1991, pp.165-166)

l'actualitat, moltes polítiques municipals han incorporat en el seu tarannà la salvaguarda i millora dels valors cromàtics urbans. Els elements que contribueixen a la renovació de les gammes cromàtiques de les ciutats són les noves construccions amb la incorporació dels materials més recents (cristall, granit, acer i titani), el mobiliari urbà, els senyals i els cotxes.

Malgrat que el s.XX ha imposat la desodorització i l'olor sintèticament produït i ha disminuït el ventall sensitiu, l'*aroma* també és un *senyal d'identitat*, tant individual com col·lectiva, que s'associa en estretes cadenes amb altres sentits, com el so i el color, per consolidar significats més forts, més duradors (Durán, 1998). Tot i que el s.XX ha accentuat l'homogeneïtzació internacional sobre la identitat aromàtica dels llocs, les olors encara juguen papers secundaris importants en la definició de ciutats, de barris, de llocs. I és més, cada classe social i cada ocupació comporta, i sobretot comportava, un olor propi.

Un cop més, una percepció, l'olor, ha sigut un element descriptiu molt important en la literatura sobre els espais construïts. Molts escriptors i escriptores gaudeixen amb la reconstrucció literària dels olors dels espais públics, semipúblics i privats de les ciutats. Així, per exemple, en algunes ciutats com València la flor del taronger anuncia la primavera, o en el barri de l'Albaicín (Granada) l'olor a gessamí impregna els seus carrers durant la primavera i l'aroma a mar embolcalla el barri barceloní de la Barceloneta. Avui dia però, molts carrers de les grans metròpolis es caracteritzen per la seva olor a benzina fruit del predomini dels cotxes. Veus literàries, ens recorda Durán, com Laura Esquivel en la seva novel·la *Como agua para chocolate* o Patrick Süskind en *El perfume* ens transmeten la importància de les olors en la vida quotidiana.

A diferència d'altres sentits, el *tacte* requereix de la immediatesa, de l'accés directe a l'objecte percebut. Per això, la idea de contaminació, brutícia i risc s'associa més al tacte que a cap altre sentit. En les ciutats, l'aglomeració de persones afavoreix la proximitat física entre desconeguts, que s'aguditza en els mitjans de transports col·lectius. El tacte de la ciutat es percep sobretot a través del peu.

Sovint les obres de ficció i les escriptores objecte de la nostra investigació ens ofereixen una gran minuciositat en la descripció de les sensacions urbanes (bàsicament de les olors), una

gran riquesa lèxica en l'adjetivització dels colors, i una gran precisió en l'espai domèstic³³. La major part d'elles, no descriuen pròpiament els carrers però utilitzen les maneres de combinar sorolls i olors per identificar un barri, un espai domèstic, en definitiva, un ambient urbà. Una ciutat, Barcelona, que en plena postguerra impregnava la seva ciutadania de l'aroma de tardor, tal com ens diu M.Roig en *El temps de les cireres*, mentre M.A.Capmany en el seu llibre de memòries (1997, pp.347) en la mateixa època identificava l'olor de l'estació de França amb la fumerola del tren, el xiulet i l'esbufec de la locomotora. Tanmateix, les abundants imatges i records que evoca del poble de Canet de Mar –el seu paradís particular de la infància- sovint es relacionen amb l'olor de sorra molla i de mar. Igual es pot dir dels sons i olors dels celoberts de les cases de l'Eixample que tantes vegades ha recordat M.Roig. També en *Les algues roges* de M.T.Vernet un aspecte que ressalta en les seves descripcions dels espais de lleure són les olors de les flors i els arbres de la ciutat.

3.2.5.- La ciutat del <<flâneur>> i la <<flâneuse>>

El terme de *flâneur o voyeur* (d'origen incert) fa referència a una figura masculina que apareix en les metròpolis modernes de la segona meitat del s.XIX, la característica del qual és la seva tafaneria (badocaria) : un espectador urbà –solitari- que s'entreté observant la vida de la ciutat, sense ser observat. Sempre s'ha aplicat a persones que es mouen en ambients urbans, metropolitans (Wilson, 2001).

És un concepte usat en literatura i filosofia per a definir la persona que erra, contempla, passeja, camina amb delit, es distreu en la ciutat, en el si de la vida urbana. Baudelaire (1996)³⁴ reivindica la invisibilitat del *flâneur*; per a ell estar al carrer és una obra d'art, el passejant és aquell que busca convertir la seva presència en el carrer en una obra d'art, perquè al caminar passejant i observant el que està fent és <<memòria del present>>. Així, hauríem de vincular la figura del *flâneur* amb la del cronista, entès aquest darrer en el seu sentit més precís i clàssic. Baudelaire planteja que el *flâneur* és l'heroi de la modernitat, ja que rep

³³ Aquests trets entre d'altres són considerats per una part de la crítica literària com a específics de l'escriptura femenina.

³⁴ "El pintor de la vida moderna", dins *Salones y otros escritos sobre arte*, Ed. Visor, traducció de Guillermo

influxos de tot el que l'envolta i aprecia el que de nou li ofereix el desenvolupament de la ciutat. Juntament amb altres teòrics, considera que el *flâneur* pertany al sexe masculí, ja que en aquella època solament els homes gaudien de llibertat per passejar per l'espai públic.

En opinió de la geògrafa McDowell (2000), la sociologia moderna i la pròpia geografia no s'han dedicat a estudiar encara l'experiència concreta de les dones en la vida urbana. En aquesta línia d'investigació, l'anàlisi de Wilson (2001) assenyala que és aquest *flâneur*, el *flâneur* com a home de plaer, però encara més, com un home que pren possessió visual de la ciutat, el que ha emergit en el debat feminista com l'encarnació de la "mirada masculina". Representa el domini visual voyerista de l'home sobre la dona. És cert que l'experiència de l'anonimat en la ciutat, la possibilitat de passejar sense ser molestat -element característic del *flâneur*- vist per Baudelaire en la ciutat de París i després analitzat per Walter Benjamín, van ser totalment experiències masculines. En altres paraules, la llibertat del *flâneur* per a passejar com vol per la ciutat és una llibertat exclusivament masculina. I en conseqüència, Janet Wolff (1985)³⁵ sosté que mai podria existir una dona *flâneur*; la *flâneuse* era invisible, o millor dit, no existia, ja que les dones –especialment les de classe mitjana- a mitjans del s.XIX, van ser totalment excloses de l'àmbit públic de la societat ja que se les confinava a l'espai domèstic.

Wilson (2001) nega que fos impossible l'existència d'una *flâneuse*, perquè, segons el seu parer, les dones van gaudir, tant en el s.XIX com en el XX, d'una llibertat molt més gran del que admet Wolff, ja que a tombants de segle, comprar era una activitat important per a les dones. En efecte, el major nombre de dones en el treball remunerat, la sortida al centre comercial i a la societat consumista van permetre, encara que de forma limitada, una participació més gran de dones de classe mitjana i baixa en l'àmbit públic de la societat, la qual cosa no significa que es veiessin lliures de les mirades masculines o dels ocasionals empaits físics i verbals. Es per això que, en aquesta època, se les veu cada cop més pels carrers de les ciutats anant de viatge cap al treball remunerat. Wilson³⁶ argumenta que el creixement de llocs de treball d'oficinistes generà una necessitat, per exemple, d'establiments per a menjar on les dones podien anar còmodament per elles mateixes. Per tant, a París i a

Solana. Assaig escrit en 1863 per copsar i comprendre els canvis urbans ocorreguts en les grans metròpolis.

³⁵ <<The invisible flâneuse: women and the literature of modernity>>, *Theory, Culture and Society*, 2, pp.37-46 Aquest article és citat tant per McDowell (2000) com per Wilson (2001)

³⁶ Segons aquesta autora, l'afirmació de Wolff que no hi havia dones *flâneuses* no té en compte les escriptores del s.XIX, moltes de les quals van haver d'ocultar la seva identitat sota una indumentària i/o

Londres van començar a aparèixer espais on les dones poguessin menjar quan anaven soles a la ciutat de compres, per a passar l'estona i observar els articles exposats, d'una manera que recordava molt la figura del *flâneur*. Aquests establiments (salons de té, bufets en estacions de tren, restaurants vegetarians, i sales de descans i per a refrescos en centres comercials o exposicions) a poc a poc van transformar l'experiència de la vida pública de les dones de classe mitjana i baixa.

Com apunta W. Benjamín en el seu article <<El *flâneur*>> (1972), anar de compres i/o mirar aparadors construeixen la identitat del *flâneur*:

<<Si el pasaje es la forma clásica del interior (y así es como el "*flâneur*" se imagina la calle), su forma en decadencia es el bazar. El bazar es la última comarca del "*flâneur*" (...). Por el laberinto de las mercancías vaga como antes por el urbano.>> (pp.70-71)

<<La ebriedad a la que se entrega el "*flâneur*" es la de la mercancía arrebatada por la rugiente corriente de los compradores>> (pp. 71)

Escriptors de la literatura de la modernitat com Zola, Proust, Dickens i altres van reflectir també aquest aspecte de la vida urbana, fins i tot Baudelaire, ens diu W. Benjamín, ja havia fet al·lusió a aquesta idea del comerç associada a la figura del *flâneur*. Benjamín també es va adonar de la sexualització de l'espai urbà i dels lligams entre sexualitat i venda de productes. En aquest aspecte, Wilson (2001) constata que algunes feministes assenyalen que fins i tot com a compradores, les dones estan treballant més que simplement passejant i observant com és el cas del clàssic *flâneur* masculí, malgrat que pugués està feinejant també en el sentit de recollir material per als seus escrits o pintures al passejar pels carrers.

En síntesi, el debat sobre si les dones estan excloses del paper de *flâneur* per raons de gènere pot ser impossible de resoldre perquè els desacords entre feministes neixen de posicions filosòfiques o polítiques divergents³⁷. Tot i això, de la polèmica emergeix una genealogia d'artistes femenines la vida de les quals es pot considerar com a exemple d'autèntiques *flâneuses* de finals del s.XIX i principis del s.XX. Dones caracteritzades per la seva figura andrògina resultat de la preocupació per la seva aparença i la seva situació

pseudònim masculí.

³⁷ Coutras (1996, pp.93-110) considera que no hi ha *flâneurs* en femení perquè les dones sempre estan "en situació d'alerta" en l'exterior públic.

compromesa en els carrers, els cafès i els centres comercials. Dones que tenien majors dificultats que els seus col·legues masculins per a ser reconegudes i valorades com a professionals i com a persones. En definitiva, dones al marge dels límits convencionals de la feminitat, sense família, que fugien dels sufocants lligaments del món domèstic. Dones solidàries entre elles, amigues sobrevivint a la ciutat.

Malgrat la diversitat de percepcions entre les feministes sobre l'experiència urbana de les dones durant el s.XIX i avui dia, totes elles coincideixen a afirmar que les ciutats són espais que han ofert i ofereixen oportunitats i/o perills que el medi rural no proporciona, ja que l'espai urbà ha obert i continua obrint un ventall d'oportunitats (de trobar feina, habitatges, refugi a l'autoritat patriarcal, etc.) més gran i la possibilitat de sentir-se protegides en l'anonimat que els proporcionava la multitud. Oportunitats i perills que, segons Wilson (2001), venen determinades per la classe social i l'ètnia. I emigracions a la ciutat que s'han de relacionar amb la llibertat sexual i econòmica de les dones (McDowell, 2000, pp.230) que, d'aquesta manera, arribaran a desafiar les divisions espacials de gènere.

Quan parlem de la ciutat del <<flâneur>>³⁸ i la <<flâneuse>>, en definitiva, ens referim a la ciutat que podem abastir amb el nostre passeig, que és la que determina la nostra idea de ciutat (Ramoneda, 1998). Ara bé, aquesta ciutat a hores d'ara ja és insuficient, atès que, hi ha una altra ciutat, la de la vista aèria. El paisatge urbà des de la llunyania és una ciutat limitada, ja que des del cel es veu el conjunt però no el detall. La ciutat vista des de l'altura és diferent a la passejada i a la viscuda al seu espai interior, com assegura M.Roig a *Barcelona a vol d'ocell* (1987):

<<Barcelona, a vol d'ocell, se m'apareix com una altra ciutat, no és la meua perquè la meua l'he llegida amb els peus i l'he dominada amb el record. Des de les alçades s'objectiva i al primer cop d'ull, la fredor de la geometria domina l'experiència i l'emoció>>.

³⁸ Alguns escriptors creuen que encara avui pot haver *flâneurs* en les ciutats contemporànies. Per a ells els centres comercials i els parcs temàtics es converteixen en llocs per a la *flânerie* (Wilson, 2001).

3.2.5.1.- Un exemple literari de <<flâneuse>>: Mrs. Dalloway³⁹

La novel·la *Mrs.Dalloway* (1925) de Virgínia Woolf⁴⁰ és considerada paradigma de novel·la urbana composta com “flux de consciència” (*stream of consciousness*) en què Londres és creada a partir de la mirada de diferents personatges, la qual cosa fa que el passat i l’estat d’ànim del present d’ells i elles es correspongui amb imatges d’aquesta ciutat i tot es trobi entrellaçat en un sol dia. L’autora ens parla del que li preocupava: la salut mental i la bogeria, la societat patriarcal i les dones, la vida i la mort, concretament el suïcidi, emmarcat a la ciutat de Londres.

V.Woolf crea un microcosmos amb Septimus Warren Smith i Mrs. Dalloway, els dos personatges centrals que no es coneixeran i solament coincidiran en el far del cotxe del primer ministre durant aquest dia de les seves vides a Londres; Woolf fa una dura crítica al poder patriarcal, personificat en la classe mèdica, i un al·legat pacifista al mostrar les conseqüències de la guerra a través de Septimus. Anys més tard en la seva obra *Three Ghineas* (1938)⁴¹ unirà d’una forma molt eloqüent pacifisme, feminisme i antifeixisme.

L’elecció de Londres com a escenari de tota la novel·la i molts dels temes que se’ns plantegen tenen les seves arrels en la tradició literària anglesa del s.XIX, en què es produeix un desplaçament del camp a la ciutat i es comencen a introduir canvis de contingut i estilístics en aquest gènere narratiu. També és el moment de la consolidació de la novel·la per a l’expressió de la nova realitat quotidiana. Remeto a l’assaig de Raymond Williams com a testimoni del gran influx que rep Woolf de la novel·la decimonònica anglesa⁴².

La novel·la s’inicia amb el nom de la seva protagonista, la senyora Dalloway, Clarissa

³⁹ Aquest apartat es basa en un treball realitzat per la filòloga Carmen Montesinos (2002), *Mrs.Dalloway* per a l’assignatura *Literatura, ensenyament i civilització II* impartida pel professor Antoni Martí de la Universitat de Barcelona (Secció de Teoria de la Literatura i Literatura Comparada). Agraïxo a l’autora la seva consulta.

⁴⁰ Woolf, Virginia (1984), *La señora Dalloway*, Ed.Lumen, Serie novela nº 115, Barcelona, Traducció de Andrés Bosch.

⁴¹ La versió castellana recent és a Ed. Lumen, Col. Lumen femenino, Barcelona, Traducció d’ Andrés Bosch, 1999.

⁴² Williams, R.(1997), *Solos en la ciudad. La novela inglesa de Dickens a D.H.Lawrence*, Ed. Debate,

Dalloway, en un matí radiant i amb els preparatius per a la celebració en el mateix dia d'una festa a casa seva. El flux de la memòria porta a Clarissa als records i a la introducció del personatge de Peter Walsh, de que va estar enamorada en la seva joventut, el qual marxà a l'Índia i de fet ara ja ha tornat.

Quan Clarissa Dalloway surt al carrer cal considerar dos aspectes en la protagonista. Clarissa-dona no necessita cap persona que l'acompanyi en la seva sortida a l'espai públic; espai, principalment, reservat als homes tant en la ficció com en la vida quotidiana en el moment en què transcorria la novel·la, principis del s.XX. D'altra banda, si mirem alguna de les nostres heroïnes literàries de finals del s.XIX o principis del s.XX observem que per a poder sortir de l'espai domèstic necessitaven la presència masculina o bé de la minyona⁴³, recordi's, per exemple, Ana Ozores en *La Regenta* (1885) o Antonieta en *La fabricanta* (1904).

Virgínia Woolf plasma en aquest personatge femení les seves idees sobre el feminisme, sobre la necessitat d'incorporar les dones a la vida pública. I per aquest motiu Clarissa abandona l'espai domèstic i ens serveix de guia, com el Virgili dantesc, per una part de la ciutat de Londres. Clarissa, doncs, trenca amb la tradició més conservadora quant al rol de ser dona i ocultar-se de les mirades alienes –principalment de les masculines⁴⁴-. Sortir sense més a l'espai públic i relacionar-se amb dones i amb homes segons les seves necessitats com a ciutadana és un comportament espacial femení inusual a principis del s.XX. Cal no oblidar que és una senyora de classe burgesa i que algunes de les ocupacions que fa les hi podien realitzar les minyones com, per exemple, comprar les flors que guarniran la casa. Tot i això, s'ha de cridar l'atenció que és un personatge que no romandrà tota la novel·la en l'espai públic, solament hi estarà al principi de la narració. Després veurem com altres personatges seran els que li prenguin el relleu en aquesta figura de *flâneuse* per Londres.

Sens dubte, Clarissa Dalloway és una *flâneuse*:

Madrid, Traducció de Nora Catelli.

⁴³ Cal tenir en compte potser que les dones proletàries, com les xinxes barcelonines, tenien unes pràctiques espacials diferents a les de classe mitjana i burgesa.

⁴⁴ Des del punt de vista d'un discurs heterosexual, la mirada masculina es concentra en les dones joves i sexualment desitjables. Les dones grans, en canvi, s'escapaven i escapen a aquesta mirada ja que es tornaven i tornen invisibles.

<<- Muy buenos días, mi querida Clarissa. ¿A dónde vas?
- Me gusta pasear por Londres –repuso la señora Dalloway-.
En realidad, es mejor que pasear por el campo.>> (pp. 12)

<<En qué soñaba, mientras contemplaba el escaparate de Hatchards?>> (pp.16)

<<Bond Street la fascinaba; Bond Street a primera hora de la mañana, en aquella estación; con banderas ondeando, con sus tiendas... una pieza de tweed en la tienda en que su padre se hizo los trajes... unas cuantas perlas... un salmón.>> (pp.17)

La senyora Dalloway passeja per Londres perquè li agrada, perquè en gaudeix, i aquesta figura de la *flâneuse*, com ja s'ha comentat anteriorment, se l'associa amb la necessitat de comprar, d'adquirir mercaderia. El carrer per què passeja Mrs.Dalloway, Bond Street, és famós per la concentració de comerços i tots ells de prestigi, per això el caminar de la protagonista fixant-se en els seus aparadors alhora que passeja. Per tant, passeig i comerç poden anar junts, donant lloc a la revolució comercial i urbanística.

Mentre compra en la floristeria Mulberry apareix l'altre protagonista de la novel·la coincidint amb Clarissa, en Septimus Warren Smith⁴⁵ que, juntament amb la seva esposa Lucrezia (Rezia) prenen el relleu de la protagonista i es converteixen en els nostres *flâneurs*. Ambdós caminen pels carrers de Londres i practiquen el costum molt britànic de fer vida en els parcs públics. Allí en Regent's Park estan Rezia i Septimus, els quals s'entrecreuen aquí amb un altre personatge *flâneur* de la novel·la: Peter Walsh⁴⁶. Ell camina per Londres en certs moments amb indolència, amb aquella indolència de què parla Simmel (1998, pp.252). Però també es mou per la ciutat com el dandi del qual s'ha llegit un apartat en l'article de Baudelaire, a més del solitari viatger –passejant (*flâneur*) que compara l'aridesa de l'Índia (hi havia viscut des de 1918 fins 1923) amb la frondositat de Londres. I tot els personatges passegen pel centre de la ciutat, sense sortir-se'n, menys la jove Elizabeth, la filla de la senyora Dalloway, que a l'agafar un autobús a Victoria Street decideix aventurar-se més enllà del seu destí:

⁴⁵ Septimus acaba de tornar de la Primera Guerra Mundial a causa de la qual pateix una neurosi obsessiva amb al·lucinacions i té moments d'angoixa existencial, i un rebuig compulsiu cap al metge Sr.Holmes que s'ocupa d'ell i que pensa que no està malalt, però que tramita el seu ingrés en un sanatori. Quan Septimus veu imminent el seu ingrés a la clínica decideix posar fi a la seva vida suicidant-se, llançant-se des de la finestra de la seva habitació al carrer. Executant el seu suïcidi en l'espai públic.

⁴⁶ Peter Walsh és l'antic promès de Clarissa i acabat d'arribar de l'Índia per a solucionar uns papers i poder

<<Le gustaría ir un poco más lejos? Un penique era lo que costaba ir hasta el Strand? Pues si así era, ahí estaba el otro penique. Iría hasta el Strand... Aquel paraje era distinto de Westminster, pensó bajando en Chancery Lane.>> (pp.154-155)

<<Miró al frente, hacia Fleet Steet. Anduvo un poco, sólo un poco, hacia St.Paul, ... y no se atrevió a derivar hacia extrañas callejas, tentadoras calles laterales, cual no se atrevería en una casa extraña a abrir puertas... Pero era más tarde de lo que había creído. A su madre no le gustaría que ella se entregara a este vagabundeo sola. Volvió al Strand.>> (pp.156-157)

Elizabeth Dalloway, la filla de Clarissa s'atreveix a sortir-se dels límits que li imposa el seu estatus de burgesa i, per suposat, de dona. Transgredeix les normes de gènere en anar-se'n a la perifèria de Londres per entregar-se a "aquest vagabundejar sola". Ella és la *flâneuse*, la dona que comença a ensenyorir-se de l'espai públic, entenent-lo com a espai en el que s'observa, es camina, es passeja, es distreu, etc., no porta rumb, no ha de justificar les seves petjades per anar a comprar, o a visitar un parent o una amistat. Solament està allà fora, on el gènere masculí sempre ha estat. No obstant, Elizabeth té por, i aquesta és reflecteix en la inseguretat davant el desconegut. Cal relacionar aquest aspecte un cop més amb McDowell (2000)⁴⁷ quan assenyala que:

<<...la investigación feminista de los lugares públicos se ha centrado a menudo en los problemas y los peligros que la mujer debe afrontar "en el exterior", en comparación con la libertad y el poder que se le supone allí al hombre. Por tal razón existe toda una literatura sobre el miedo, la angustia, el peligro físico, el acoso y las agresiones en las calles y los espacios abiertos...>>

I unes línies més endavant però, la mateixa autora ens planteja l'altra cara de la realitat urbana, com s'ha vist en l'apartat anterior:

<<Los espacios públicos de la ciudad han supuesto para las mujeres una posibilidad de liberación del dominio masculino y de las normas burguesas de la sociedad.>>

Woolf plasma en aquest personatge els canvis que les dones començaven a realitzar, les dones de la generació següent a la seva. Canvis que tenen com a marc la ciutat i que sense ella, possiblement, no s'haguessin produït. En relació a aquesta idea recollim les paraules de

tornar-se'n per a casar-se amb una hindú.

Llovet (1998)⁴⁸:

<<Al llarg del nostre segle hi hagut ciutats, en aquest sentit, que han estat l'escenari d'una lluita no sempre visible, no sempre conscient, sovint sense vencedors ni vençuts, entre una cultura tradicional, de caire folklòric i de fundació antropològica, i una cultura nova, i per això de seqüències imprevisibles i incontrolables per definició, la cultura nascuda a l'escalf del nou marc urbanístic i de les noves xarxes i formes de relacions que se'n deriven.>>

Des d'un punt de vista de gènere, per acabar, ens agradaria concloure amb la cita sobre Maquiavelo que fa Ramoneda (1998, pp.78):

<<Maquiavel sabia perfectament per què calia destruir les ciutats: per destruir la memòria i la llibertat.>>.

3.3.- Les dones i la ficció

Si féssim una ullada a la literatura escrita per dones al llarg de la història, ens cridaria l'atenció la seva dedicació a gèneres molt determinats. Des d'una perspectiva global, la gran majoria de les escriptores s'han concentrat en cartes, diaris, poesia lírica i, molt especialment, novel·les. Hi ha raons històriques que poden justificar aquesta realitat com, per exemple, que al viure recloses a l'espai domèstic és comprensible que optessin per gèneres més privats, que no exigien una tasca pública o que ni tan sols comportessin publicació; l'escassa cultura o accés a ella, també, podia condicionar que la seva escriptura es mantingués al marge o en les voreres del que s'entenia per literatura. Un altre possible factor seria el fet de que la identitat de dona i la d'artista es consideressin incompatibles i, per tant, que la seva escriptura –fins ben bé a meitats del s.XIX- no mostrés ambicions artístiques, sinó que obeís a motivacions d'una altra índole (Freixas, 2000). Una altra raó de per què escullen per escriure uns determinats gèneres literaris i no pas altres, en opinió de Freixas, és que són gèneres del *jo*: poesia lírica, cartes, diaris, novel·les, novel·la autobiogràfica... No és el cas, però, de l'autobiografia pròpiament, ja que són molt escasses les autobiografies o

⁴⁷ Op.cit., pp.220

⁴⁸ Llovet (1998), pp.88

memòries firmades per dones⁴⁹. En síntesi, en general es pot afirmar que la gran majoria de les dones per escriure han triat els gèneres literaris menys codificats i prestigiosos.

Diverses investigacions de crítica literària femenina (Woolf, 1989 i 1999; Armstrong, 1991; Freixas, 2000) posen de manifest com a l'Anglaterra del s.XVIII existeix una relació molt estreta entre els orígens de la novel·la i les dones, com a escriptores professionals i com a lectores. A principis del s.XX, la mateixa Woolf (1999) assenyalava que la ficció era, i ho és encara, el que a una dona li resulta més fàcil d'escriure perquè és el gènere literari menys concentrat i es pot deixar córrer més fàcilment que no pas el teatre o els poemes. Considerava que la formació de les dones i la seva reclusió a l'espai domèstic les va acostumar a fer servir la ment per observar i analitzar el caràcter humà, tret singular que qualsevol novel·lista ha de posseir per poder escriure.

Que l'experiència personal té un gran impacte en la ficció és indiscutible, com també ho afirmava Woolf. I de fet, com veurem en els següents capítols d'aquesta tesi, entre la novel·la de D.Monserdà i la de M.Roig, tot i alguns elements de similituds, s'observa una diferència fonamental, derivada dels canvis en la condició i en la identitat femenina en el context social d'una i altra autora. Les obres de ficció de la generació de Monserdà es veuen afectades per l'estretor forçosa de l'experiència viscuda: pel sol fet de tenir el cos sexual de dona, vivien gairebé exclusivament recloses dins la llar i dins les seves emocions. I és més, una altra característica des de la perspectiva de gènere és que el model de dona que ens presenta es mostra d'alguna manera indignat amb el tracte que rep el seu sexe i, per això, en reivindica els drets (socials i laborals). En essència, però, el gran canvi que s'ha produït en la literatura femenina entre la generació d'una i altra autora és, pel que sembla, un canvi d'actitud.

En efecte, les escriptores de la generació de M.Roig ja no es mostren tan ressentides ni enrabiades; ja no utilitzen la literatura per denunciar els seus sofriments- i defensar la seva causa –des d'una visió victimista i subordinada - , com en el s.XIX, sinó que a finals del s.XX, com ja havia suggerit Virgínia Woolf, les dones han començat a explorar el seu propi

⁴⁹ Per aprofundir en aquest tema consulteu Caballé, Anna (1998), "Memorias y autobiografías escritas por mujeres (siglos XIX y XX)", dins Zavala, Iris M. (coord.), *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana)*, Vol. V, *La literatura escrita por mujer (Del s.XIX a la actualidad)*, E. Anthropos,

sexe, a escriure sobre elles mateixes com mai ho havien fet, i a desfer-se de la imatge estereotipada creada per l'autoritat literària patriarcal.

La perspectiva i les experiències que reflecteix la ficció escrita per dones òbviamment és diferent a la dels homes. Sense voler endinsar-se en el debat teòric sobre si existeix o no una estètica i literatura pròpiament femenina, cal no oblidar que, en aquest sentit, el sistema de valors tant en la vida com en l'art dels homes i de les dones gairebé sempre són diferents. I en el procés evolutiu que ha sofert la literatura catalana femenina en els anys objecte de recerca, s'ha observat una tendència que les dones que escriuen, cada cop més respecten la seva pròpia idea de valors i al privilegiar-ne d'altres diferents als dominats, a poc a poc, van modificant l'escala de valors vigent i, en conseqüència, la temàtica de les seves novel·les comença a mostrar determinats canvis.

Igualment, la mirada estràbica de les escriptores, en dues direccions, o encara millor, la *mirada bòrnia*, a què fan referència tant l'escriptora M.Roig (1991) com la filòloga S.Weigel (1986), és una manera d'expressar literàriament una nova òptica que relaciona d'una banda el món de la reproducció amb el de la producció, realitat amb la qual ha conviscut i conviu la major part del col·lectiu femení avui dia. Veiem com s'interpreta aquesta mirada bòrnia en una ressenya sobre M.Roig l'any 1992⁵⁰:

<<Mirada de mujer que tiene un ojo tapado, lo que permite seguir mirando hacia dentro, escuchar la propia voz, la no expresada o no admitida como La Gran Voz, la de los Sacerdotes... mientras que, con el otro ojo, mira hacia fuera, vuela libre>>.

I així, la ficció comença a investigar la vida domèstica de les dones amb el seu caràcter anònim, al mateix temps que enregistra els canvis de mentalitat i de costums que ha provocat la (re)introducció de les dones al món laboral i a l'àmbit públic de la societat. Constaten, a més, que la seva ja no és una existència clandestina al mateix temps que descobreixen els nous colors i matisos que es van destapant de la identitat femenina en sortir al món exterior. En el transcurs d'aquests 70 anys que abraça la nostra investigació, les dones s'han convertit en subjectes polítics, en ciutadanes i, per tant, la seva xarxa de relacions

Col. Pensamiento crítico/Pensamiento utópico, n° 101, Barcelona, pp.111-137.

socials s'ha eixamplat: no són únicament sentimentals sinó també intel·lectuals, polítiques, econòmiques i laborals. La narrativa escrita per dones seguirà, doncs, una tendència a reflectir la consciència d'una subjectivitat femenina que cada cop vol anar més enllà de les relacions personals i polítiques, fruit de les transformacions socials i econòmiques que han conquerit en la societat urbana moderna i que els ha suposat un enriquiment i ampliació de la seva experiència personal.

Ara bé, per arribar a aquest punt en la trajectòria de la identitat femenina i en el propi ofici d'escriure cal fer un breu repàs d'algunes de les dificultats i els entrebancs que les dones han hagut d'afrontar per tal de poder escriure exactament tal com volien i volen escriure. Un primer problema estaria relacionat amb el sexe ocult del llenguatge utilitzat. La llengua reflecteix la diferència sexual, però l'emmiralla de forma jeràrquica, no igualitària. Com afirma Freixas (2000), el llenguatge conté una jerarquia dels sexes que dificulten l'accés de les dones a la condició de subjecte. L'estructura lingüística concep el que és masculí com la norma i interpreta el femení com el que sobra, com la desviació d'aquesta norma. Per tant, el lligam de les dones amb el llenguatge és contradictori, ja que, per una part, per a ser subjectes han d'identificar-se amb la forma universal –la del masculí– i utilitzar <<un sistema de representació i expressió>> que les exclou, opció que al mateix temps nega el que és específic del seu gènere. Aquesta problemàtica ja la recollia V. Woolf (1999) quan reflexionava que les formes de les frases no servien a les escriptores perquè eren creades pels homes, eren massa pesades perquè les fes servir una dona. Considerava que calia trobar, per exemple, una frase normal i corrent que arrossegés el lector o lectora amb facilitat i naturalitat per tot el llibre. I això, les dones ho havien de fer pel seu compte, modificant i adaptant les frases actuals fins a escriure'n una que tingués la forma natural del seu pensament i no el distorsionés.

Un altre aspecte conflictiu des d'una perspectiva de gènere fa referència a la posició de les escriptores i les seves obres en la societat patriarcal en la qual viuen. La misogínia explícita i implícita en el món artístic i literari de la societat espanyola i catalana al llarg del segle XX ha condicionat alhora que minvat les potencialitats creadores de les dones intel·lectuals. Fins i tot en l'actualitat, la situació aparentment favorable de les escriptores en

⁵⁰ Fons documental Montserrat Roig (UI.10-17).

el mercat editorial és més una percepció creada per la visibilitat mediàtica que no pas per les xifres reals, tal com s'ha encarregat de demostrar Laura Freixas⁵¹ pel que fa al mercat espanyol (només un 20% del llibres publicats són escrits per dones i una xifra similar entre els més venuts) i que no ofereix gaire variants pel que fa al català⁵².

D'altra banda, gran part de la literatura escrita per dones pren com a punt de partida imatges o arquetips femenins legats per una tradició literària quasi exclusivament masculina. Com assenyala Weigel (1986, pp.72), <<su autorretrato procede del distorsionante espejo patriarcal. Para encontrar su propia imagen, debe liberar al espejo de las *imágenes de mujer* pintadas sobre él por la mano masculina.>>. Com sabem, els inicis de la tradició literària femenina són fonamentalment expressions poc autònomes, expressions del “segon sexe” i no pas del primer. Certament, tal com diu Weigel, la història d'una part de la tradició literària femenina es pot descriure com l'alliberació de l'escriptura, pas a pas, des de la perspectiva masculina fins a una escriptura i a un llenguatge autèntics de les dones. En realitat, la problemàtica de la creació literària de dones en un món dominat pels cànons de creació masculina també és una de les preocupacions temàtiques de Roig com a professional de l'escriptura. Ben aviat, en una entrevista de l'any 1977 a la revista *Mundo*, opinava al respecte i s'adonava de la limitació que suposa per a expressar una visió del món pròpia (sexuada) utilitzar un instrument modelat des d'una altra perspectiva :

<<Hasta ahora, lo que hacemos las mujeres cuando escribimos es imitar modelos masculinos. Porque la visión del mundo que se brinda normalmente es una visión masculina. Hemos aprendido a ver el mundo a través de una cultura que es eminentemente masculina, porque las mujeres tenemos mucho miedo en el momento de escribir, porque sabemos que el escritor está condenado a la soledad, y si el escritor es mujer más condenado aún.

(...) Cuando las mujeres escribimos, lo hacemos a través de la concepción del mundo que nos ha dado el hombre. Por ejemplo, en la cuestión del sexo, la mujer tiene que descubrirse a sí misma como tal. Todavía, cuando las mujeres escribimos, lo hacemos en relación al hombre, pero no en relación al mundo. Escribimos en relación a las relaciones amorosas, pero no en relación al mundo en general o en relación al mundo de las ideas.(...) Lo que es evidente es que el hombre ha inventado el sexo de la mujer. Y lo que nosotros debemos hacer es descubrir nuestro propio sexo. Y no sólo el sexo, sino nuestra visión del mundo, que es distinta y enriquecedora al mismo tiempo.>>⁵³

⁵¹ Freixas (2000, pp.35-41; 96-98; 191-200) en aquest assaig analitza el panorama general de les dones escriptores en l'Espanya del 2000 posant l'èmfasi en les causes de per què els mitjans de comunicació donen a les escriptores una rel·levància tan fora de proporció amb la seva importància numèrica.

⁵² La consulta de catàlegs en l'any 2000 que Montserrat Lunati (2002, pp.306) va realitzar d'algunes de les editorials més importants que editen llibres en català ofereix les següents dades: Quaderns Crema (10% d'autores); Edicions 62 (14,8%); Empúries (18%); Selecta (10%); Columna (14,4%) i Eumo (35,7% en l'any 1999).

⁵³ Escrivá de Romaní, M.E. (1977), “Montserrat Roig, en busca de su propia voz”, *Mundo*, 21 de Maig 1977. Fons documental Montserrat Roig (UI.75)

En opinió de Freixas (2000), en la història de la literatura escrita per dones es percep una llibertat i originalitat progressives que han enriquit la literatura –tant des del punt de vista teòric i metodològic, com de l’anàlisi crítica-, ja que l’òptica sexuada de les escriptores ha incorporat nous personatges femenins, nous punts de vista sobre la sexualitat o les relacions de parella i nous temes que no es troben en la tradició heretada. La relació mare-filla, per exemple, comença a ser argument literari a partir de mitjans del s.XX, el mateix que l’amistat entre dones -tema aquest últim que C.Riera i M.Roig introdueixen en la literatura catalana escrita per dones-.

Malgrat no desaparèixer la reivindicació i la protesta quan escriuen, les escriptores de finals del s.XX ja poden concentrar-se més en la seva pròpia visió del món, sense que els pertorbi cap influència externa, amb l’objectiu final de proposar nous models de dones més igualitaris i alternatius. En aquesta línia, Patrizia Violi⁵⁴ creu que les dones estan explorant una especial forma de coneixement, la que consisteix a no escindir el subjecte intel·lectual de les seves vivències. Com ens recorda Weigel (1986, pp.95):

<<Para liberarse de su modo de existencia como <<segundo sexo>>, las mujeres necesitan todos sus sentidos, su razón y sus sentimientos. Deben, ante todo, encontrar nuevas formas de percibir y expresar, de lograr percepciones que son impresiones de los sentidos, que captan, juzgan y son activas, como, por ejemplo, la mirada. >>

En síntesi, la naturalesa de la ficció femenina amb aquesta sàvia mirada en dues direccions, com dèiem anteriorment, reproduceix gairebé fidelment els sentiments i la doble vida de les dones, el seu viure segons el model fixat per les imatges dominants i en anticipació de la dona emancipada. Per a viure a través d’aquest espai transicional entre el *ja no* i el *encara no* sense tornar-se boja, és necessari que la dona aprengui a mirar en dues direccions divergents simultàniament. En aquest procés, Weigel adverteix que les dones haurien de tenir cura de no perdre la seva percepció associativa, que està vinculada a l’experiència. Perquè entendre i veure, metafòricament, a través de la vida quotidiana és un pas important per al canvi. En comptes de renunciar a la mirada, les dones hauran d’aguditzar la seva visió: hauran de treure’s les ulleres masculines per veure el món, i

desenvolupar la seva *pròpia* mirada, com una mirada activa i no voyeurística.

⁵⁴ Autora citada per Freixas (2000, pp.207).

3.4.- Recapitulació

Aquesta segona part del marc conceptual recull el bloc temàtic de la literatura escrita per dones, font documental en què es basa aquesta tesi doctoral per analitzar i interpretar les experiències i percepcions femenines en l'entorn urbà barceloní al llarg del s.XX. L'enfocament literari des de la diferència sexual pretén recuperar i reconstruir el "jo" femení incorporant, fonamentalment, la memòria de les dones com a testimoni de la quotidianitat en l'àmbit interior de l'espai urbà –el reproductiu- sense oblidar la seva visió de l'àmbit exterior, aspecte més documentat per ser tradicionalment l'espai dels homes i de la "producció" i, per tant, sempre analitzat des d'una perspectiva androcèntrica.

En aquest capítol s'ha descrit teòricament l'interès de la geografia humanística per la literatura, s'ha parlat de literatura urbana i dels diferents tractaments de la ciutat en les novel·les (escenari, ambient i protagonista) i s'ha arribat a delimitar els aspectes que s'han d'estudiar de la percepció urbana de les escriptores catalanes estudiades.

Des de la perspectiva en què cal pactar un nou pensament sobre la ciutat en base al fet que els seus subjectes són dones i homes en igualtat de drets i deures, i, per tant, potencialment creadors de discursos sobre l'espai urbà que comparteixen, s'ha evidenciat que la memòria urbana és part de la identitat col·lectiva, de la qual emergeixen les identitats privades. No obstant, la memòria social és selectiva i excloent. No és fruit de l'atzar ni de la improvisació sinó que més aviat és el resultat de certes planificacions sorgides a partir de determinades relacions de poder dins el sistema capitalista i patriarcal. Per aquest motiu, cada cop és més necessari crear polítiques d'actuacions institucionals encaminades a anar introduint una nova memòria social més igualitària de la ciutat que es relacioni amb els sentiments, les emocions i les necessitats; una política que, per citar algun exemple, relacioni els noms del carrers, de les places, amb el reconeixement del valor simbòlic i evocador dels espais.

Enfront a la memòria oficial, privilegiada –la produïda històricament per un col·lectiu restringit d'habitants, una minoria d'homes- existeixen les memòries rebutjades o invisibles, i

les memòries somiades. La ciutat a més de la seva pròpia memòria col·lectiva i pública, és l'escenari de múltiples memòries privades que sobre ella discorren. Moltes d'aquestes visions individuals estan incorporades en la literatura urbana escrita per dones i amb ella es recupera una part de l'experiència femenina exclosa de la memòria oficial. D'aquesta manera, emergeixen veus silenciades que expliquen una part de la realitat ciutadana des de la perspectiva de la vida quotidiana. I, precisament, en aquest context s'han d'inserir les obres literàries de les escriptores analitzades en aquesta recerca, pel que signifiquen de recuperació i reinterpretació de la seva experiència urbana i la seva transformació i/o continuïtat al llarg del temps.

La memòria de les ciutats, però, també s'alimenta de records perceptius. I, en aquest sentit, un tret descriptiu característic de la literatura urbana de dones és la constant incorporació de l'enfocament sensorial a l'espai. El so, el color, l'aroma, el tacte i la percepció visual -elements d'identitat de les ciutats, dels barris, dels llocs i de les cases-, són profusament descrits per aquestes fonts literàries. La ficció escrita per dones emmiralla una memòria sensorial diferent sobre la ciutat de Barcelona, que es nodreix d'una altra percepció, experiència, manera de processar els estímuls tàctils, visuals i acústics i, en definitiva, amb una altra orientació espacial, ritme temporal visual i pràctiques espacials.

Encara avui hi ha escassetat d'estudis sobre l'experiència concreta femenina en la vida urbana durant la primera meitat del s.XX, motiu pel qual s'inclou en el capítol una succinta aproximació al concepte de <<flâneur>> per tal de donar una visió abreujada de l'estat de la qüestió entorn al debat feminista sobre l'existència o no de <<flâneuses>> en les grans metròpolis europees de principis del s.XX. La incorporació de les dones a la vida pública de la ciutat en aquella època s'exemplifica, a continuació, a partir de l'anàlisi d'un dels seus primers antecedents literaris femenins de <<flâneuses>> en *Mrs. Dalloway*, de Virgínia Woolf.

Posteriorment, s'han ressaltat i raonat una sèrie de trets característics, entre molts d'altres, relacionats amb la literatura escrita per dones com, per exemple, la utilització de gèneres literaris molt determinats (cartes, diaris, poesia lírica i, sobretot, novel·la), menys codificats i més relacionats amb el jo; l'estreta relació de la novel·la amb les dones, com a escriptores i com a lectores; les traves que continuen trobant-se per escriure com volen (el

pes d'una llengua i una tradició literària exclusivament masculina i, sobretot, un context cultural misogin). I, finalment, les difícils condicions socials en què, històricament, ha viscut el col·lectiu femení, les quals han determinat i determinen que la seva experiència viscuda fos més limitada que no pas la dels homes, aspecte que forçosament sempre ha repercutit en el seu univers de ficció i artístic.

Des d'una òptica més globalitzadora, la història de la tradició literària femenina es pot descriure com la de l'alliberació de l'escriptura, des de la perspectiva masculina fins a una escriptura i a un llenguatge més propers a la vida quotidiana de les dones. La literatura femenina es troba, en l'actualitat, sense haver assolit encara definitivament el seu objectiu final. Tot i això, al llarg del s.XX una part d'aquesta literatura ha experimentat un gran canvi d'actitud. A finals del segle, certament, les dones han començat a escriure sobre elles mateixes i a desfer-se de la imatge estereotipada creada per l'autoritat literària patriarcal. Narren cada cop més respectant la seva pròpia idea de valors, la qual cosa suposa anar modificant, a poc a poc, l'escala de valors establerts i, en conseqüència, la temàtica de les seves novel·les mostra certes transformacions. Així, la seva visió sexuada ha anat incorporant nous personatges femenins, nous punts de vista sobre la sexualitat femenina o les relacions de parella i nous temes que no es troben en la tradició anterior (l'amistat entre dones, la relació mare-filla, l'embaràs, etc.).

Al mateix temps, les dones estan explorant una especial forma de coneixement, la que consisteix a no escindir el subjecte intel·lectual de les seves vivències. En aquest sentit, Weigel (1986) adverteix que s'haurà de tenir cura de no perdre la percepció associativa, que està vinculada a l'experiència. Perquè entendre i veure, metafòricament, a través de la vida quotidiana és un pas important per al canvi. La mirada estràbica de les escriptores es pot interpretar com una manera d'expressar literàriament una nova visió que relaciona d'una banda el món de la reproducció i el de la producció, realitat en què està immersa la major part del col·lectiu femení avui dia. I, per aquest motiu, la ficció investiga la vida domèstica de les dones amb el seu caràcter anònim, al mateix temps que enregistra els canvis de mentalitat i de costums que ha provocat la (re)introducció de les dones al món laboral i a l'àmbit públic de la societat. Així doncs, el procés d'alliberació de l'escriptura femenina passa per no renunciar a aquesta mirada i, contràriament, aguditzar-la, és a dir, treure's les ulleres masculines per veure el món, i desenvolupar la seva *pròpia*, que ha de ser una mirada

activa i no voyeurística.

Paral·lelament a aquest procés d'aprenentatge en l'ofici d'escriure s'ha produït una altra transformació social bàsica, les dones s'han convertit en subjectes polítics i han eixamplat l'experiència viscuda i el seu món perceptiu. Per això, constaten que la seva ja no és una existència clandestina al mateix temps que descobreixen els nous colors i matisos que es van destapant de la identitat femenina en sortir al món exterior. En conseqüència, la seva narrativa tendeix a reflectir la consciència d'una subjectivitat femenina que cada cop vol anar més enllà de les relacions personals i polítiques.

En síntesi, la naturalesa de la ficció femenina amb aquesta sàvia mirada va en dues direccions, com dèiem anteriorment, en primer lloc, reproduïx gairebé fidelment els sentiments i la doble vida de les dones, el seu viure segons el model fixat per les imatges dominants i, en segon lloc, anticipa la dona emancipada. Per a viure a través d'aquest espai transicional entre el *ja no* i el *encara no* sense tornar-se boja, és necessari que aprengui a mirar en aquestes dues direccions divergents simultàniament.

3.5.- Referències bibliogràfiques

- ARMSTRONG, Nancy** (1991), *Deseo y ficción doméstica. Una historia política de la novela*, Ed. Cátedra, Col. Feminismos, nº4, Instituto de la Mujer-Universidad de València, Madrid.
- BARTHES, Roland** (1967), “Semiología y urbanismo”, dins *La aventura semiològica*, Ed. Paidós, Comunicació, pp.257-266.
- BAUDELAIRE, Charles** (1996), “El pintor de la vida moderna”, dins *Salones de arte y otros escritos*, Ed. Visor, Madrid, pp.349-392.
- BENJAMÍN, Walter** (1972), “El “flâneur””, dins *Poesía y capitalismo. Iluminaciones II*, Ed. Taurus, Madrid, pp.49-83.
- BERTRANA, Aurora** (1973), *Memòries fins al 1935*, Ed. Pòrtic, Col. Memòries, nº 12, Barcelona.
- BERTRANA, Aurora** (1975), *Memòries del 1935 fins el retorn a Catalunya*, Ed.Pòrtic, Col. Memòries, nº 16, Barcelona.
- BISQUERT, Adriana & NAVARRO, Isabel (ed.)** (1995), *Ciudad y Mujer*. Actas del curso: Urbanismo y Mujer.Nuevas visiones del espacio público y privado, Seminario permanente <<Ciudad y Mujer>>, Madrid.
- BISQUERT, Adriana** (1999), “Vivir la ciudad”, dins **DE BUSTOS, Pilar & CAPILLA, Sofía & GIL, Alicia (ed.)**, *Mujeres: Espacio y Arquitectura*, nº 6, Col. Mujeres, Ecología y Paz, Año 2468, Fondo Social Europeo, Proyecto Now, Universidad Jaume I, Castellón de la Plana, pp. 35-49.
- CABALLÉ, Alba** (1996), “L’observació visual en l’ús de l’espai públic. L’experiència de l’enfocament de gènere en tres places de S. Cugat del Vallès”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, nº 28, UAB, pp.153-161.
- CALVINO, Italo** (1993), *Les ciutats invisibles*, Ed. Empúries, Col. Narrativa, nº 30, 2ª ed., Barcelona,
- CAPMANY, Maria Aurèlia** (1997), *Obra Completa*, Vol. 6, *Memòria*, Ed. Columna, Barcelona.
- CARRERAS, Carles** (1988), “Paisaje urbano y novela”, *Estudios geogràfics*, Tomo XLIX, nº 191, abril-junio, CSIC, Madrid, pp.165-187.
- CARRERAS, Carles** (1998), “El uso de los textos literarios en geografía”, dins **GARCÍA BALLESTEROS, Aurora (coord.)**, *Métodos y técnicas cualitativas en geografía social*, Ed. Oikos-Tau, Barcelona, pp.163-176.

- CARRERAS, Carles** (2003), *La Barcelona literària. Una introducció geogràfica*, Ed. Proa, Col. Biblioteca literària, Monografies, n° 9, Barcelona
- CASTELLS, Manuel** (1977), *Ciudad, democracia y socialismo*, Ed. Siglo XXI, Col. Sociología y Política, Madrid.
- CASTELLS, Manuel** (1991), *La cuestión urbana*, Ed. Siglo XXI, Col. Arquitectura y Urbanismo, Madrid, 13ªed.
- CASTELLS, Manuel** (2001), *La era de la información. Fin del milenio*, 3 Vols., Alianza editorial, Madrid, 3ªed.
- COOK, Ian G.** (1985), “Conciencia y novela: realidad o ficción en las obras de D.H.Lawrence”, dins **GARCÍA RAMÓN, M.Dolors (eds.)**, *Teoría y método en la Geografía humana anglosajona*, Ed. Ariel Geografía, Barcelona, pp.254-270.
- COUTRAS, Jacqueline** (1996), *Crisi urbaine et espaces sexués*, Ed. Armand Colin, París.
- DE CERTEAU, Michel** (2001), *La invención de lo cotidiano. I. Artes de hacer*, Universidad Iberoamericana, Departamento de Historia. Instituto Tecnológico y de Estudios Superiores de Occidentes (fotocopiado), pp.103-122.
- DÍAZ-DIOCARETZ, Myriam & ZAVALA, Iris M. (coords.)** (1993), *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana). I. Teoría feminista: discursos y diferencia*, Ed. Anthropos, Col. Cultura y diferencia, Pensamiento crítico y Pensamiento utópico, n° 80, Barcelona.
- DUPLÁA, Christina** (1996), *La voz testimonial en Montserrat Roig*, Ed. Icària, Col. Antrazyt, n° 98, Barcelona.
- DURÁN, María Ángeles** (1995), “Los nombres de la memoria. Notas para una hermenéutica de la ciudad”, dins **TOBÍO, Constanza & DENCHE, Concha (eds.)**, *El espacio según el género ¿un uso diferencial?*, Dirección General de la Mujer –Universidad Carlos III de Madrid, Comunidad de Madrid, Serie Documentos, n° 15, Madrid, pp.17-41.
- DURÁN, Mª Ángeles** (1998), *La ciudad compartida. Conocimiento, afecto y uso*, Consejo Superior de los Colegios de Arquitectos de España, Madrid.
- ESCRIVÁ DE ROMANÍ, M.E.** (1977), “Montserrat Roig, en busca de su propia voz”, *Mundo*, 21 de Maig, Fons documental Montserrat Roig (UI.75).
- FERRERAS, Juan Ignacio** (1986), “Mujer y literatura “, dins **DURÁN, M.Ángeles & REY, José Antonio (ed.)**, *Literatura y vida*, Actas IV Jornadas de Investigación Interdisciplinaria, Seminario de estudios de la Mujer, Universidad Autónoma de Madrid, Zaragoza, pp.39-52
- FONS DOCUMENTAL MONTSERRAT ROIG (UI.10-17) (UI.75)**, Arxiu Nacional de Catalunya, Sant Cugat del Vallés.

- FREIXES, Laura** (2000), *Literatura y mujeres. Escritoras, público y crítica en la España actual*, Ed. Destino, Col. Ankora y Delfín, nº 898, Barcelona.
- GARCÍA RAMÓN, M.Dolors** (1985), “Nuevos horizontes geográficos en las décadas de los 70 y los 80: hacia una geografía humanística”, dins *Teoría y método en la Geografía humana anglosajona*, Ed. Ariel Geografía, Barcelona, pp.217-226.
- KARR, Carme** (1910), *Cultura femenina (Estudis i orientacions)*, Conferències donades a l’Ateneu Barcelonès, Dies 6, 13 i 20 d’abril, Tip. L’Avenç, Barcelona.
- LAFORET, Carmen** (1988), *Nada*, Ed. Destino, Col. Destinolibro, nº57, 11ªed., Barcelona.
- LUNATI, Montserrat** (2002), “Re-dibuixant els mapes del desig: Imma Monsó i la ironia radical de *No se sap mai*”, dins **RIERA, Carme & TORRAS, Meri & CLÚA, Isabel (eds.)**, *Perversas y Divinas*, Vol.2, Ed. E-Cultura, Col. Tabla Redonda, nº 3, Caracas, pp.196-307.
- LYNCH, KEVIN** (2001), *La imagen de la ciudad*, Ed. Gustavo Gili, Col. Reprints, 5ª ed., Barcelona.
- LLOVET, Jordi** (1998) “Literatura i ciutat. Del mite al dialoguisme”, dins **NOGUÉ, Joan (ed.)**, *La ciutat. Visions, anàlisis i reptes*, Ajuntament de Girona i Universitat de Girona, Girona, pp.83-90.
- McDOWELL, Linda** (2000), *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*, Cátedra, Col. Feminismos, nº 60, Universitat de València-Instituto de la Mujer, Madrid.
- MOI, Toril** (1988), *Teoría literaria feminista*, Ed. Cátedra, Col. Crítica y Estudios Literarios, Madrid.
- MONSERDÀ, Dolors** (1991), *La fabricant*, Ed. de l’Eixample, Espai de dones, Col. Clàssiques, nº 6, Barcelona.
- NAVARRO, José Ramón** (1994), “Transformaciones urbanas y literatura: de Baudelaire a Le Corbusier”, dins **ROVIRA, José Carlos & NAVARRO, José (eds.)**, *Literatura y espacio urbano*, Actas del 1er.Coloquio Internacional (1993), Fundación Cultural CAM, Alicante, pp.143-153.
- NOGUÉ, Joan** (1983a), “De com la literatura pot ser útil a la Geografia: Reflexions arran de la lectura d’un llibre”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, nº 3, UAB, pp.201-206.
- ORTEGA, Nicolás** (1992), “Geografía y literatura”, dins *La Geografía en España (1970-1990). Aportación Española al XXVIIº Congreso de la Unión Geográfica Internacional*, Real Sociedad Geográfica-Asociación de Geógrafos Españoles, Fundación BBV, Madrid, pp.307-311.
- RAMONEDA, Josep** (1998), “Una idea filosòfica de la ciutat”, dins **NOGUÉ, Joan (ed.)**,

La ciutat. Visions, anàlisis i reptes, Ajuntament de Girona i Universitat de Girona, Girona, pp. 75-81.

ROIG, Montserrat (1989), “De finestres, balcons i galeries”, dins **VV.AA.**, *Barcelldones*, Ed. de l'Eixample, Barcelona, pp.159-187.

ROIG, Montserrat (1992), *El temps de les cireres*, Cercle de Lectors, Barcelona.

ROIG, Montserrat, (1991), *Digues que m'estimes encara que sigui mentida*, Ed. 62, 4ta. edició, Barcelona.

ROIG, Montserrat & MISERACHS, Xavier (1987), *Barcelona a vol d'ocell*, Ed. 62, Barcelona.

ROVIRA, José Carlos & NAVARRO, José (1994), “Literatura y espacio urbano”, dins **ROVIRA, José Carlos & NAVARRO, José (eds.)**, *Literatura y espacio urbano*, Actas del 1er.Coloquio Internacional (1993), Fundación Cultural CAM, Alicante, pp.13-19.

SIMMEL, Georg (1998), “Las grandes urbes y la vida del espíritu”, dins *El individuo y la libertad. Ensayos de crítica de la cultura*, Ed. Península, Col. Historia, Ciencia y Sociedad, nº 198, Barcelona, 2ªed.

SIMÓ, Isabel-Clara (1999), “Pròleg”, dins **WOOLF, Virginia**, *Dones i literatura. Assaigs de crítica literària*, Ed. Columna, Col. Biblioteca d'Idees literàries, nº3, Traducció de Jordi Ainaud, Barcelona, pp. 9-23.

STURM-TRIGONAKIS, Elke (1996), *Barcelona. La novel.la urbana (1944-1988)*, Edition Reichenberger-Estudis Catalans, Kassel.

VERNET, Maria Teresa (1986), *Les Algues Roges*, Ed. LaSal, Ed. de les dones, Col. Clàssiques Catalanes, nº 12, Barcelona.

VV.AA. (1998), *El malestar urbano en la gran ciudad*, Ed. Talasa-Fundación Cultural COAM, Madrid.

WEIGEL, Sigrid (1986), “La mirada bizca: sobre la historia de la escritura de las mujeres”, dins **ECKER, Gisela (ed.)**, *Estética feminista*, Ed. Icaria, Col. Antrazyt, nº 44, Barcelona, pp.69-98.

WILSON, Elizabeth (2001), *The Contradictions of Culture. Cities, Culture, Women*, Sage Publications, Thousand Oaks i Nova Delhi, London.

WOOLF, Virginia (1984), *La señora Dalloway*, Ed. Lumen, Col. Palabra en el tiempo, nº 115, Traducció d'Andrés Bosch, 5ªedició, Barcelona.

WOOLF, Virginia (1989), *Una habitación propia*, Ed. Seix Barral, Col.Biblioteca de Bolsillo, 2ª ed., Barcelona.

WOOLF, Virginia (1999), *Dones i literatura. Assaigs de crítica literària*, Ed. Columna, Col. Biblioteca d'Idees literàries, nº3, Traducció de Jordi Ainaud, Pròleg d'Isabel –Clara Simó, Barcelona.

WOOLF, Virginia (2002), “Caminata por las calles: Una aventura londinense”, dins *Viajes y viajeros*, Plaza & Janés Editores, Col. Mitos-Voces, nº 10, Prólogo, selección y traducción de Marta Pesarrodonna, Barcelona, pp.108-123.

Capítol 4. Els aspectes metodològics

4.1.- Introducció

En aquest capítol es pretén reflexionar sobre la metodologia utilitzada en la realització d'aquesta investigació i el procés d'aprenentatge que ha suposat la pròpia recerca. En primer lloc, es descriuen les raons d'haver triat el mètode geograhicohumanístic per estudiar l'experiència i les identitats femenines en els processos de canvi social de l'hàbitat urbà. Seguint la tradició dels estudis de gènere i de la geografia humanística s'ha adoptat la metodologia qualitativa i interactiva sense menysprear la visió quantitativa que ens proporciona la magnitud dels fenòmens estudiats. En aquest sentit, la utilització de mètodes qualitius i quantitius de forma complementària –sempre que les dades ho facilitessin- han possibilitat una contextualització i magnitud més apropiada dels fenòmens estudiats.

A continuació, es descriuen els trets més característics del mètode de treball i les fases en què es pot dividir la investigació, tenint en compte que la metodologia aplicada a l'exploració geogràfica del material literari s'ha realitzat a partir d'un guió de lectura previ que possibilitava la identificació de la informació i explorava el que hi havia d'explícit, implícit i silenciats en la creació literària i, d'aquesta forma, es <<descobria>> millor l'univers mental i la percepció que les escriptores ens transmetien de la seva realitat urbana. En aquest apartat també es destaca l'enfocament interdisciplinari del qual partíem. Tot i que ha suposat un mètode de treball complexa per tal d'aconseguir articular diferents aspectes i temàtiques en la perspectiva del gènere, creiem, però, que aquesta visió ha augmentat els encerts de la interpretació. Un altre aspecte a destacar “en positiu” de la metodologia utilitzada ha estat que l'àmbit d'estudi estigués determinat per dues generacions d'escriptores en cada context històric analitzat, la qual cosa ha facilitat una comprensió global més àmplia de l'experiència femenina i del seu món perceptiu.

En el tercer apartat, s'exposen les dificultats fonamentals que s'han trobat en el procés indagador i que, en síntesi, són les següents: la tria de les novel·les objecte d'anàlisi; la manca d'estudis i d'informació sobre l'experiència vital i literària d'algunes escriptores estudiades; la decisió de modificar i reestructurar el guió de lectura en la fase final de l'anàlisi realitzada; i, finalment, la implicació de la investigadora en relació a les escriptores com a dones que viuen en un context històric determinat i també en relació a la seva producció literària.

Es conclou amb l'apartat de la recapitulació, breu resum general de les idees exposades al llarg del capítol, seguit del llistat de les referències bibliogràfiques que s'han citat quan es descriu la metodologia emprada en el procés investigador.

4.2.- El mètode geogràfic humanístic

En aquesta investigació es va triar una metodologia¹ humanística perquè semblava la més adient als objectius que ens havíem plantejat. Som conscients però, que amb aquest tipus de recerca només hem pogut apropar-nos a una part de la realitat sense arribar a abastar-la per complet.

Les bases filosòficometodològiques de la geografia humanística estan fonamentades en una perspectiva antropocèntrica i en una visió global i integradora -enfocament holístic- de la realitat. En efecte, l'objectiu genèric d'aquest corrent és el de recuperar el lloc de l'ésser humà en la geografia després de l'impacte quantitativista i teorètic en el món acadèmic².

La filosofia fenomenològica³ -eix fonamental que articula el discurs geogràfic humanístic- afirma que tot coneixement és subjectiu, ja que només pot provenir del món de l'experiència humana, personal i quotidiana. L'ésser humà és incorporat a la recerca com a persona que viu la vida quotidianament: percep i sent i, per tant, pensa i actua. I a partir d'aquesta observació, des de la pròpia veu de les persones que actuen, s'obté un coneixement directe de la vida social. El nostre interès per l'enfocament humanístic deriva, doncs, de la importància que concedeix a l'estudi dels éssers humans i la seva concepció de l'espai i l'entorn, a la percepció subjectiva d'aquests, i a l'establiment de lligams emocionals i afectius amb els llocs que integren el seu espai viscut (Campillo, 1992). La realitat que importa, en definitiva, és aquella que els éssers humans perceben com a important (Baylina, 1997).

¹ Entenem per metodologia un enfocament general o una teoria d'anàlisi per a estudiar un tema d'investigació. Quan es refereix al mètode s'està al·ludint a una tècnica específica per a reunir l'evidència, per a recopilar les dades que posteriorment seran analitzades (Baylina, 1997, pp.125).

² Tot i que la major part del món acadèmic continua, obstinadament, parlant d'homes, creiem que a hores d'ara cal superar l'ambigüitat que comporta el concepte d'home tant en el discurs geogràfic com en l'històric. La utilització de la paraula genèrica home sorgeix d'una societat en la qual el baró és la mida de totes les coses i amaga, sovint, la seva accepció restringida (baró-adult-productiu-occidental i heterosexual). Un bon estudi històric al respecte és el de Moreno, A.(1986), *El arquetipo viril protagonista de la historia. Ejercicios de lectura no androcéntrica*, LaSal, Edicions de les dones, Col. Cuadernos inacabados, nº 6, Barcelona.

³ La fenomenologia ha jugat un paper decisiu en la introducció en Geografia de mètodes i tècniques qualitatives. Ha permès també superar la dicotomia entre objectivitat i subjectivitat (García Ballesteros, 1998).

Basant-nos en aquest context teòric, partíem de la base que la ciutat no és solament un fet "objectiu" integrat pel paisatge, les característiques poblacionals i les seves funcions urbanes, sinó que bàsicament és un espai viscut, percebut, sentit i valorat de manera diferent per les persones, reflectint-se en una diversitat de representacions mentals i de percepcions individuals i col·lectives que es tenen, tot i que la diferència bàsica ve determinada pel gènere. Es tractava d'incorporar a la recerca, el paisatge urbà i el món urbà percebut per les dones, és a dir, el resultat d'aquesta percepció un cop filtrat pel seu sistema de valors i els de la societat que les envolta, quan en els ulls de la ment de les escriptores adquireixen una altra personalitat (Nogué, 1983b).

D'altra banda, sabem que l'univers mental que conforma la subjectivitat de les persones condiciona el seu comportament socioespacial. No hi ha, doncs, una concepció uniformitzadora dels comportaments i de les representacions mentals de les persones sinó que les característiques de gènere, classe social, ètnia, opció sexual i etapes del cicle de vida condicionen les experiències humanes, els comportaments i els problemes socioespacials. D'aquesta manera, tenint en compte el mètode de la geografia humanística s'analitza amb el màxim d'objectivitat el món subjectiu -aquell que quotidianament es percep com a real- de les escriptores catalanes i les relacions que elaboren i mantenen amb l'espai, el paisatge i el lloc. L'objectiu principal de la recerca és la identificació existencial del paisatge urbà tal com és viscut i creat en les obres d'aquestes novel·listes catalanes, més que no pas la seva explicació objectiva. Dit d'una altra manera, la finalitat de la nostra recerca és la comprensió interna de l'univers mental d'aquestes autores dins un context històric determinat ja que pretenem –en última instància- aprehendre com les dones defineixen i interpreten el seu propi entorn urbà. Per assolir aquest objectiu ens hem recolzat fonamentalment en l'anàlisi històrica i la crítica literària feminista de cada període estudiat. D'aquesta manera, ens apropem més a la realitat social i ens impliquem d'una manera més global en el context històric de les escriptores -que no és res més que el seu propi marc de referència-, per tal de comprendre-les millor, a elles, i el món que les envoltava⁴.

Cal recordar que en l'exploració de la societat transmesa per la literatura, la investigadora no és una persona aliena a allò que s'investiga, sinó que s'ha de veure com una

<<lectora-crítica>> que interpreta l'anàlisi de les dades des d'un punt de vista ideològic marcat per raons de gènere, ètnia, edat, classe social, opció sexual i experiència de vida (McDowell, 2000). Aquesta ideologia, però, pot canviar a mida que progressa la investigació com, de fet, ha succeït en aquesta tesi. En qualsevol cas, en tot procés de recerca existeixen múltiples mirades i significats que comporten resultats, també, diferents; i la investigadora ha triat les que ha considerat més adients per poder interpretar l'anàlisi textual d'una manera més àmplia, enriquidora i integradora als seus objectius. Això vol dir que investigadores i investigades es relacionen amb el temps dialècticament i s'influeixen mútuament en la concepció de la realitat. En definitiva, s'estableix una relació *intersubjectiva*⁵ que forma part del mateix procés indagador i de l'anàlisi final i, en conseqüència, tal com apunta Prats (1998), la implicació personal de la investigadora acaba per afavorir-ne el seu compromís ètic i polític. El nexa comunicatiu d'aquestes relacions de col·laboració és la mútua exploració tant dels interessos comuns de dones com de les possibles desigualtats de poder (Karsten & Meertens, 1991-1992 pp.189). I convé no oblidar que la finalitat última d'aquesta investigació feminista es comprendre i influir en els processos de canvi social per tal d'erosionar la subordinació de les dones i contribuir, d'aquesta manera, a millorar la seva vida quotidiana i, conseqüentment, la del conjunt de la societat.

En síntesi, el nostre interès de partida a l'entorn del qual calia endegar-se la recerca era el coneixement de la percepció subjectiva que les novel·listes tenien sobre l'espai urbà barceloní al llarg del s.XX i la seva visió interna. En aquesta investigació s'incorpora la tradició geogràfica d'utilitzar tècniques d'anàlisi qualitativa en els documents literaris (Carreras, 1998), ja que la *metodologia qualitativa* o fenomenològica⁶ ofereix un marc de treball còmode, original, i extremadament suggerent, motius pels quals és adoptada.

⁴ Mètode bàsic de la geografia humanística feminista.

⁵ Terme que es refereix a la fusió entre objectivitat i subjectivitat.

⁶ En l'actualitat, la metodologia qualitativa es troba àmpliament desenvolupada en la investigació de les diferents disciplines socials. Pel que fa a la geografia, els seus antecedents més immediats cal situar-los a finals del s.XIX i principis del XX, declinant la seva importància entre els anys 40 i 50 i tornant a reaparèixer en els anys 60 i 70 coincidint amb els canvis socials d'aquella època. Ara bé, no serà fins a les acaballes de la dècada dels anys 80 i principis dels 90 quan ressorgirà, altre cop, amb una empenta molt forta de la mà, bàsicament però no exclusivament, de la nova geografia cultural. És més, a hores d'ara es pot afirmar que la geografia feminista ha contribuït substancialment al desenvolupament teòric i a la generalització actual d'aquest mètode d'investigació (Baylina, 1997). Per un major aprofundiment respecte als orígens, la història i les característiques dels mètodes i tècniques qualitatives en Geografia consulteu García Ballesteros (1998, pp.13-26), Baylina (1997) i Prats (1998).

4.3.- El mètode de treball i les fases de la investigació

El mètode geogràfic d'anàlisi de textos literaris desenvolupat i aplicat a aquesta recerca es recolza fonamentalment en Monk & Hanson (1989), Karsten & Meertens (1991-1992), Campillo (1992), Nogué (1983 a i b; 1985 a i b), Carreras (1985 i 1988), Booth & Darke & Yeandle (1998) i McDowell (2000).

En base a les anàlisis d'aquestes geògrafes i geògrafs i, també, filòlogues i sociòlogues, la investigació consisteix a identificar la informació i explorar el que hi ha explícit i implícit en la creació literària. És a dir, identificar o descobrir la percepció que les escriptores ens transmeten de la seva realitat. En l'acte d'escriure, les autores, com a persones integrades en una societat, vehiculen d'alguna manera la societat a la qual pertanyen. Les concepcions i la ideologia d'un context determinen de forma dialèctica la imatge mental i perceptiva que es té de la realitat. En reproduir la seva societat, l'escriptora ens comunica el seu univers mental d'allò que vol dir d'una manera conscient, però també de manera inconscient, sense adonar-se'n, ens transmet elements que conformen el seu imaginari individual, alhora que col·lectiu. Aquesta darrera informació, implícita en les seves obres, és la que resulta més difícil de descobrir i, per tant, d'analitzar. De fet, com més implícita aparegui la informació més objectiva serà, perquè es trobarà més arrelada al subconscient de l'autora i millor reflectirà la pròpia subjectivitat interna i col·lectiva (Campillo, 1992).

A tot això, cal afegir que sovint la lectura dels textos literaris (pseudobiogràfics i testimonials) escrits per dones ha portat sorpreses i, fins i tot, desenganys perquè s'emmarca en un món intel·lectual i cultural dominat pels homes i els valors masculins, factors que determinen que quan apareix la creació femenina estigui impregnada de claudicació davant dels seus propis valors. I amb la finalitat de desenterrar les percepcions literàries femenines sobre el fet urbà a la Barcelona del s.XX, tal com encertadament apunta la filòloga Anna Caballé, «<< hay que leer entre líneas, restaurar la elocuencia de muchos silencios, reconsiderar el valor de las cosas dichas para comprender las dimensiones reales de una

identidad [históricamente] silenciada y marginal>>>⁷. Al mateix temps, però, cal assenyalar que la posició social de les dones espanyoles i catalanes (i per extensió, occidentals), en l'actualitat, no té res a veure amb l'encotillament físic i psicològic de principis del segle passat.

El caràcter bàsicament qualitatiu de la metodologia emprada determina que no existeixi un esquema d'anàlisi fix sobre el tractament de les fonts literàries sinó que ha de ser de caràcter flexible i adaptable al propi desenvolupament del procés d'investigació. Tot i això, a continuació s'exposa de manera esquemàtica la sèrie de fases que ha suposat. En una primera etapa va ser necessari *identificar* el tema que es volia explorar, submergint-se en ell per tal de precisar-lo i definir-lo dins uns paràmetres espacials, temporals i socials. Després, amb l'objectiu primari d'obtenir una visió interna del món urbà viscut per les dones al llarg del s.XX i havent elaborat prèviament un guió de lectura, es va seleccionar una obra literària i de creació de cada generació adient a les nostres finalitats. En aquesta fase es pretenia *dissenyar la investigació*, plantejant-se el problema de com seleccionar les escriptores i els contextos a estudiar. La recerca es va dividir i realitzar en base a quatre contextos històrics (abans i durant la II República; la postguerra i el “*desarrollismo*” franquista) que responien a quatre generacions de literates catalanes contemporànies. Els dos primers períodes es van investigar en la Memòria de Recerca –constitueixen els capítols 5è i 6è d'aquesta tesi doctoral-, les conclusions de la qual ens van permetre continuar la investigació i considerar que efectivament valia la pena realitzar un treball més extens quant a objectius i període d'anàlisi sobre la percepció femenina de l'espai viscut barceloní. I, per tant, els altres dos contextos són els estudiats en aquesta tesi en els capítols 7è i 8è. D'aquesta manera, s'arribaria a una visió historicogeogràfica de les transformacions generals en la condició social de les dones en la societat catalana al llarg del s.XX i la seva incidència en l'espai urbà.

La metodologia emprada en aquesta segona fase del procés indagador s'iniciava amb una *primera lectura* de novel·les d'escriptores característiques de cada període en la qual es constata que, efectivament, la literatura escrita per dones proporcionava informació sobre el seu sentit d'identitat i de lloc, i els lligams afectius amb els llocs viscuts. Llegir una novel·la, com deia l'escriptora Virgínia Woolf, <<és un art complex i difícil. No solament [s'ha] de

⁷ Caballé (1998, pp.112).

posseir una percepció molt aguda, sinó també una imaginació molt atrevida, si és que [es] vol aprofitar tot el que el [la] novel·lista -el gran artista- us ofereix>>⁸. Aquesta primera lectura no solament permet conèixer i apreciar l'obra sinó que proporciona ja una primera impressió sobre la temàtica a estudiar. En aquesta fase, la intuïció de la investigadora ocupa un lloc important en el procés de recerca i, a poc a poc, s'imposa als nombrosos entrebancs entre els quals destaca la sensació de manca aparent d'informació sobre els lligams afectius amb els llocs viscuts. I és que el caràcter essencialment subjectiu de la literatura exigeix un esforç d'identificació i, sobretot, d'interpretació. Localitzar allò que es busca (sentiments, vivències, comportaments) requereix un cert entrenament i més quan la informació està implícita i no necessàriament explícita.

En una fase posterior, es triaven les obres de ficció considerades més adients als nostres objectius –vessant que s'abordarà més específicament en l'apartat 4 d'aquest capítol- i, paral·lelament a una *segona lectura*, realitzàvem l'anàlisi d'investigacions actuals de la geografia del gènere respecte a l'entorn urbà per tal de no excloure cap aspecte de rellevància per al nostre estudi. Al rellegir les novel·les es tractava de rebre impressions i informació amb la màxima comprensió, al mateix temps que s'havia de captar tant el que el text incorporava com el que l'autora exclouia. I en aquest sentit, era convenient posar l'accent en allò que, en paraules de Said (1996)⁹ diu:

<<Cada producto de la cultura es la visión de un momento y debemos contraponer esa visión a las varias revisiones que luego suscita (...). Además debemos conectar las estructuras de determinada narrativa a las ideas, conceptos y experiencias en las que se basa. >>

En aquesta segona lectura, fou imprescindible l'ús d'un quadern de notes, instrument de treball convenient per a l'emmagatzematge i el tractament de les dades, és a dir, que es podria considerar com un pas intermedi entre la lectura i la sistematització. A més, en aquesta i altres lectures posteriors, com encertadament suggereix Carreres (1998), sempre es comprovarà que alguns elements i detalls, a vegades importants, havien passat desapercebuts o que altres s'havien interpretat de diferent manera. Cal no oblidar que el propi procés de

⁸ Woolf (1999, pp.138).

recerca, l'experiència i l'estat d'ànim de la lectora fan, sovint, de cada lectura una nova lectura.

S'iniciava, així, la tercera fase de la investigació amb la *recollida de dades*. Les notes que es prenen de les lectures, a poc a poc, havien de ser catalogades en funció del guió de lectura. A partir d'aquests moments, començava a produir-se una interacció dialèctica continuada entre els diversos blocs de coneixements de la realitat objecte d'estudi i la nova informació que ens proporcionava la creació literària. En efecte, la segona i tercera lectura de les novel·les es feia paral·lelament a l'anàlisi dels escrits d'opinió i del context històric de cada generació. D'aquesta manera, el *mètode interactiu* permetia el contrast constant i implícit de la informació literària amb el coneixement empíric que obteníem a través de la història i de la crítica literària feminista. Així, s'anava verificant la informació literària i es detectaven les possibles "falsedats", de manera que, lentament, anàvem completant un coneixement global i integrador de la realitat sense que les fonts de documentació entressin en massa contradicció. Convé tenir present que requereix un cert temps avaluar i organitzar la multiplicitat d'impressions de les lectures realitzades en aquesta fase perquè sorgeixen conflictes i interrogants que, si no s'asserenen o responen, cal anar esbrinant segons les circumstàncies.

Després, en una quarta fase de la recerca, a mida que s'anava elaborant l'*anàlisi de les fonts literàries* i es configurava el context històric, el mateix procés dialèctic que comporta tota investigació ens duia la necessitat d'ampliar les fonts d'informació complementàries en dues vessants. D'una banda, calia aprofundir –en un procés dialèctic– en les biografies i l'època que van viure les escriptores per intentar comprendre el seu "jo específic" i donar-li, al mateix temps, un marc social. Es pretenia esbrinar si les vivències urbanes transmeses eren fruit de l'experiència personal o no, i les possibles fonts d'informació utilitzades per escriure les novel·les. De l'altra, l'anàlisi requeria explorar entorn al fet urbà des d'altres perspectives acadèmiques, com l'antropologia, la sociologia i, fins i tot, la planificació urbana. Era una de les maneres de poder enriquir el diàleg entre investigadora i investigades. D'aquesta manera, la interdisciplinarietat es convertia en una eina de treball fonamental de l'anàlisi, tot i que costava habitar-s'hi. En aquesta etapa, la novel·la flueix en la ment de la investigadora com un tot, ja no es té una visió fragmentària. Els detalls comencen a encaixar i, per tant, ja es pot

⁹ Said (1996, pp.122-123).

començar a comparar-la amb altres. Aquesta comparació, però, implica un canvi d'actitud de la persona que realitza la recerca: ara ja no s'és còmplice de l'autora sinó jutge. És el moment de solidificar el judici que ens hem format de l'obra, d'interpretar-la destriant els seus significats, de respondre als interrogants creats per les diverses lectures i, sobretot, de debatre's en una de les qüestions claus: ¿com influeix en la novel·la la vida de l'autora?.

Tal com afirma Yeandle (1998, pp.30), la persona que investiga, no ha de pretendre ser una màquina objectiva en la recollida i anàlisi de dades, però cal admetre que el subjecte de l'estudi, la direcció de la investigació i la interpretació dels resultats són qüestions en que influeixen l'experiència personal i els esdeveniments de la vida. *L'anàlisi de les experiències femenines de l'espai urbà* expressades subjectivament per les autores *han estat traduïdes, reelaborades i interpretades* en un procés d'objectivització acurada, el resultat final del qual ha estat l'obtenció d'informació empírica del període estudiat. Per arribar a aquest objectiu, s'ha requerit de la plasmació cartogràfica dels itineraris urbans realitzats pels personatges principals de cada obra de ficció. L'anàlisi d'aquests mapes ha ajudat a desenvolupar una lectura geogràfica més comprensiva i valorativa d'escenaris, comportaments espacials i persones estudiades, elements tots ells fonamentals per oferir els resultats d'anàlisi global comparatiu de les quatre novel·les estudiades.

Cal assenyalar que l'enfocament interdisciplinari del qual partíem ha suposat un mètode de treball llarg i complex, per tal d'aconseguir articular diferents aspectes i temàtiques en la perspectiva del gènere durant totes les fases del procés d'investigació, fins i tot en les conclusions finals. Tot i això, creiem que la interdisciplinarietat ha augmentat els encerts de la interpretació. Tanmateix, la comparació de la identitat femenina en els quatre contextos de la societat catalana demostra com feminitat i masculinitat són construccions socials, alhora que ens ha permès captar alguns dels diversos elements que la componen, així com les seves ruptures i continuïtats en els continguts del sistema de gèneres i en la manera en què aquestes variacions s'articulen amb el fenomen de la subordinació.

Un altre dels encerts del mètode de treball emprat ha estat que l'àmbit d'estudi estigués determinat per dues generacions d'escriptores en cada context històric estudiat. Això ha suposat una doble visió de la realitat que s'investigava. En el cas de les dues primeres dècades

del segle XX: una era el coneixement holístic de la realitat que assolíem amb l'anàlisi de la primera generació; en l'altra, quan s'investigava la segona generació, ens hem trobat que gaudien d'espais i d'un context creats per les primeres amb les quals els compartien, alhora que la seva visió del món també havia canviat. És a dir, en altres paraules, el món viscut, subjectiu, ha estat transmès per dones adultes (C. Karr, M.T. Vernet), velles (D. Monserdà) i joves (A. Bertrana), elements que han afavorit una comprensió global més àmplia de l'experiència femenina i del seu món perceptiu. La tercera generació, la de C. Laforet i M.A. Capmany, traumatitzada per la guerra, aporten una visió de dones joves en la postguerra i de dones adultes durant el “*desarrollismo*”, mentre que M. Roig ens proporciona pel primer període un enfocament basat en la memòria històrica transmesa oralment¹⁰ i pel segon context, una perspectiva de dona jove, bàsicament, però també adulta.

Finalment, un altre aspecte metodològic que es vol destacar és la combinació de mètodes d'investigació que incorpora el nostre treball. La seva interrelació permet investigar per via qualitativa l'experiència i les identitats femenines en els processos de canvi social de l'hàbitat urbà, sense menysprear la visió quantitativa que ens proporciona la magnitud dels fenòmens estudiats (Karsten & Meertens, 1991-1922). En altres paraules, en la investigació s'ha aplicat, de forma complementària, estratègies quantitatives per aproximar-nos a la realitat, sempre que, el context, l'escala d'anàlisi, les variables a considerar i la temàtica ho permetien. A voltes, s'ha considerat necessària, doncs, la comparació que recollia les dimensions socials, polítiques i econòmiques de les vides de les dones per contextualitzar, corregir –si cal– i interpretar millor les dades extretes de les fonts literàries. I en aquest sentit, la metodologia quantitativa també ens ha ajudat a comprovar els aspectes quantificables de la quotidianitat femenina, i a documentar les desigualtats a nivell espacial i temporal. Així, es podia relacionar la generalització (mètodes quantitius) amb el matís o l'observació particular (mètodes qualitius). Es pot concloure, doncs, que la combinació d'ambdues metodologies ha enriquit l'anàlisi al proporcionar una major validesa i significació a la interpretació de les dades, alhora que des d'un punt de vista conceptual, s'ha convertit en una estratègia que ha erosionat i erosiona progressivament les barreres existents en el propi univers indagador. En síntesi, l'adopció d'una *estratègia de recerca múltiple*, com

¹⁰ Cal advertir que M. Roig també en el seu darrer assaig, *Digues que m'estimes encara que sigui mentida* (1991), incorpora les vivències urbanes d'una noia jove-adolescent durant la postguerra en el barri de la dreta

encertadament afirma Prats (1998, pp.317), <<permet donar respostes que potser haguessin estat menys clares o contundents si s'haguessin basat en un únic mètode>>.

4.4.- Algunes reflexions sobre la metodologia emprada

4.4.1.- Les raons d'una elecció

Les majors dificultats que ha comportat el procés d'investigació d'aquesta tesi han estat de quatre tipus i de categoria diferent. En primer lloc, la selecció de les obres literàries pel context de la postguerra i pel “*desarrollismo*” ha resultat una tasca molt laboriosa i lenta, contràriament al que havia succeït a l'hora d'escollir *La fabricant* i *Les algues roges*. La tria d'aquestes dues novel·les, en efecte, no va suposar cap tipus de dubte, indecisió perquè tant el tema del treball femení com el tractament de la sexualitat, les xarxes socials, el lleure i els condicionaments familiars, socials i educatius de les dones eren tractats de tal manera que, en un primer cop d'ull, literàriament denotaven certes transformacions en la mentalitat social.

Les dificultats a l'hora de triar les dues novel·les posteriors a la Guerra Civil han estat motivades, possiblement, pel fet que a mesura que ens apropàvem a la nostra realitat se'ns feia més complicat trobar un text de creació literària adient als nostres objectius, ja que molts d'ells donaven sovint una visió molt parcial que dificultava l'anàlisi globalitzador de l'època. Cal reconèixer també que es partia de la falsa convicció que les autores contemporànies eren més fàcils d'investigar que no pas les més clàssiques. El procés de recerca seguit permet confirmar, com ja adverteix el sociolingüista Umberto Eco (2002), que en una autora o autor modern existeixen poques trames interpretatives segures perquè les opinions són encara vagues i discordants, i la capacitat crítica de la investigadora es pot veure falsejada per la manca de perspectiva.

No oblidem que una de les condicions bàsiques a l'hora d'escollir les obres de ficció era que la ciutat de Barcelona havia de constituir una part clarament identificable i imprescindible de l'argument i els personatges havien de ser representatius dels habitants d'aquest espai urbà. Una segona premissa era la hipòtesi que a Barcelona existeix una literatura urbana de dones escrita d'aquesta manera en la qual els personatges femenins són les protagonistes fonamentals de l'acció. A més d'acomplir tots aquests requisits, les obres triades havien d'ésser el més representatives possibles del seu entorn històric, reflectir "l'esperit del temps", de l'època en què foren escrites i publicades.

De bon principi, es va llegir l'obra novel·lística que conformen els 3 volums de l'obra completa de M.A.Capmany (1993; 1994 i 1995) per triar-ne una, pensant-nos que era una de les escriptores que millor ens podria transmetre les seves percepcions de la postguerra en l'espai barceloní. No vam trobar el que volíem, tot i que implícitament la major part d'elles tenien com a escenari la ciutat. Les novel·les que s'ambientaven en la immediata postguerra no tenien per escenari Barcelona (*Betúlia* – 1956-; *La riulla del mirall* –1989-) o bé adquiria poca rellevància l'espai urbà barceloní (com el cas de *Lo color més blau*), o bé el context transmès consideràvem que no ens proporcionava gaires dades adients a l'anàlisi que volíem realitzar (*Feliçment sóc una dona* –1969-). Altres novel·les tenien un esquema narratiu -fruit ben segur de la censura franquista- basat en el viatge a un món exòtic per al protagonista a la recerca de la seva identitat (*Ara* -1958-; *Ves-te'n ianqui o, si voleu, traduït de l'americà* – 1959-; *Necessitem morir*-1952-; *Vitrines d'Amsterdam* – 1970- ;*El cap de Sant Jordi* –1988-). I altres responien més al concepte de novel·la històrica com ara *Un lloc entre els morts* (1967), *Quim/Quima* (1971), *El jaqué de la democràcia* (1972) i *El malefici de la reina d'Hongria* (1982). Ara bé, cal reconèixer que la lectura de la narrativa i els escrits d'opinió de l'autora ens han servit a l'hora d'interpretar les novel·les objecte d'anàlisi. Des de la perspectiva de dona-escriptora, catalana i feminista, ha estat una font valuosa a l'hora de suggerir-nos idees i la seva veu s'ha convertit en un contrapunt necessari per tal de configurar una visió més globalitzadora sobre el context cultural barceloní viscut per les escriptores durant el franquisme. Per aquest motiu, no es d'estranyar que a vegades s'expressin opinions impossibles de demostrar quantitativament però que tenen el valor d'explicar la realitat quotidiana d'un sector de dones en l'espai urbà.

Posteriorment, vàrem llegir entre d'altres escriptores Núria Amat (*La intimidació*¹¹), Rosa Regàs (*Luna lunera*¹²), Maruja Torres (*Un calor tan cercano*¹³) i rellegir Mercè Rodoreda (*Plaça del diamant i El carrer de les Camèlies*¹⁴), Maria Barbal (*Mel i metzines i Càmfora*¹⁵), Ana María Matute (*Primera memoria*) i Carmen Laforet (*Nada*). Finalment, es va triar aquesta darrera -entre altres raons- perquè és una de les novel·les més representatives sobre la postguerra barcelonina, i donava moltes possibilitats pel nostre anàlisi geogràfica: la narradora era una noia jove i l'escenari urbà era l'Eixample de Barcelona -barri que cada cop més s'anava configurant com a marc espacial de la nostra investigació i dins el qual sempre ens assabentàvem, indirectament, de la seva evolució històrica. Des d'un punt de vista conceptual, l'inconvenient que podia representar el haver-se escrit en llengua castellana es va transformar, ràpidament, en un avantatge ja que la seva tria podia tenir, d'una banda, el valor simbòlic de la repressió cultural franquista sobre la identitat catalana i de l'altra, s'incorporava a la investigació la dualitat lingüística del món literari barceloní d'aquella època.

Cal reconèixer, però, que tot aquest seguit de lectures realitzades van proporcionar una visió subjectiva pels diferents barris de la ciutat durant la postguerra, circumstància que ajudà a fer-nos una idea més àmplia, global i integradora sobre la percepció femenina de l'espai viscut en aquella època. Val a dir, també, que per endinsar-nos en aquest context històric la investigadora partia ja d'un estudi previ¹⁶, realitzat durant el curs 1990-1991 i citat en el capítol 1, en el qual es van treballar amb fonts orals les vivències de la postguerra d'una part de dones que vivien –a finals del s.XX- a l'esquerra de l'Eixample.

El procés seguit per triar la segona novel·la, la dels anys 60-70, també va ser llarg però menys complicat. De bon principi, però, teníem la idea d'elegir una obra de creació literària que recollís els canvis soferts per la Barcelona dels Jocs Olímpics. Després de llegir entre

¹¹ L'escenari de la novel·la és el barri de Sarrià a finals dels anys 40 i els 80.

¹² L'acció transcorre a Ciutat Vella –en l'actual Barri Gòtic- en la immediata postguerra.

¹³ La novel·la narra la infància de l'autora en el barri del Raval on va viure a finals de la dècada dels 40 i retorna ara en els anys 90 per la mort de la seva mare.

¹⁴ Les accions de les novel·les se situen en el barri de Gràcia durant la II República, la guerra civil i la immediata postguerra.

¹⁵ L'autora reflecteix l'emigració rural del Pallars a França durant els anys 50 en la primera novel·la i l'èxode rural de gent de la comarca a Barcelona –al barri del Poble Sec- en la dècada dels anys 60.

¹⁶ La realització de l'estudi "*De l'oblit al record: les dones prenen la paraula*" va obtenir el Premi "8 de març" (en l'actualitat anomenat "*Maria Aurèlia Capmany*") atorgat per l'Ajuntament de Barcelona el març de 1990.

d'altres escriptores Teresa Pàmies (*Dona de pres*¹⁷), Maria Barbal (*Carrer de Bolívia*¹⁸), Mª Antònia Oliver (*Estudi en lila*¹⁹), Isabel-Clara Simó (*La salvatge, La Nati i Dones*) i rellegir a Montserrat Roig (*Ramona adéu, El temps de les cireres, L'hora violeta i Diques que m'estimes encara que sigui mentida*) es va descartar aquesta idea per impossible, ja que no es trobava cap novel·la amb aquestes característiques i adient per a la nostra anàlisi. Tot i això, vam intentar-ho per un altre camí amb la lectura del llibre *Barcelldones* (1989)²⁰, recull de vivències i experiències urbanes de diverses escriptores catalanes contemporànies²¹ entorn alguns barris de la ciutat de Barcelona. Finalment vam decantar-nos per *El temps de les cireres*. Els motius eren diversos però podem assenyalar-ne els següents: la protagonista era una dona adulta que havia viscut els moviments estudiantils dels anys 60 i tornava un any abans de la mort de Franco, la qual cosa possibilitava la transmissió literària de dos períodes dins d'un context de canvi social, polític i econòmic; després, s'incorporava la memòria col·lectiva d'un poble vençut per la guerra des d'una perspectiva feminista i l'escenari urbà un cop més tornava a ser l'Eixample. Paral·lelament a aquesta elecció, s'anava configurant -a mesura que anava evolucionant la investigació- la utilització dels assajos i la narrativa de Maria Aurèlia Capmany com a escrits d'opinió per als dos contextos -la postguerra i el "desarrollismo" - estudiats. Així, reuníem les dades i alhora contrastàvem les experiències personals que les autores feien dels espais urbans interiors i exteriors, i de la vida social i privada d'alguns barris barcelonins del període estudiat.

En definitiva, *Nada* de C.Laforet i *El temps de les cireres* de M.Roig, les dues novel·les escollides, emmirallaven dos períodes diferents del franquisme: la immediata postguerra i el "desarrollismo" amb els seus moviments socials i d'oposició política al règim franquista. Una ens proporcionava les visions d'una noia jove i l'altra, les d'una dona adulta, i les dues ens descrivien la vida quotidiana de l'espai urbà barceloní interior i exterior d'aquests anys. Tant una com l'altra, però, encarnaven amb els seus matisos un model de personatge rebel i

¹⁷ Relata les angoixes i els sofriments morals i materials que han de suportar les dones que tenen els marits empresonats per motius polítics.

¹⁸ L'acció bàsicament transcorre en el barri del Besòs durant els anys 60-75/76 i per primer cop en la literatura catalana té el paper protagonista l'emigració andalusa -de Linares a la província de Jaén-.

¹⁹ L'escenari urbà és el barri del Raval i el mercat de Sant Antoni a finals dels anys 80.

²⁰ VV.AA. (1989), *Barcelldones*, Ed. de l'Eixample, Espai de dones, Barcelona

²¹ Les autores que hi participen són: María Barbal, Maria Aurèlia Capmany, Felícia Fuster, Maria Mercè Marçal, Anna Murià, Maria Antònia Oliver, Teresa Pàmies, Núria Pompeia, Marta Pesarrodona, Maria

inconformista –l’opció de vida de tan sols una minoria de dones- en el context de l’època que van ser creats i publicats. *Nada* retratava la postguerra (la cartilla de racionament, el pa negre, la mesquinesa ambiental, la manca d’ambició per a canviar, etc.). El seu títol simbolitzava la misèria i l’obscurantisme dels anys de l’estraperlo i la fam. Mentre que *El temps de les cireres* reflectia una societat en transformació en què conviuen les visions retrògrades i els comportaments immobilistes amb els aires de modernitat que, lentament, van anar modificant les formes de pensar i d’actuar de les persones, en especial de les dones. En ambdues narracions l’escenari urbà era el barri de l’Eixample: en la cas de Laforet, l’esquerre i en el de Roig, la dreta. D’aquesta manera, el conjunt de la nostra investigació havia analitzat l’evolució del barri des de la primera fase de la seva consolidació urbanística durant la segona meitat del s.XIX – vivència recreada literàriament per D.Monserdà- fins el procés de lenta decadència en plena postguerra i la seva progressiva terciarització durant els anys 60 i 70 del s.XX, viscut i recreat literàriament per M.Roig. Mentre Monserdà narrava també el procés d’ocupació de l’Eixample per part de la vella burgesia i aristocràcia de Ciutat Vella, Roig ens explicava la fugida d’aquesta burgesia cap als barris de Sarrià i Sant Gervasi i la lenta recuperació residencial del barri per part de professionals i artistes, i la instal·lació de partits i sindicats d’esquerra durant la transició democràtica.

4.4.2.- Sobre les escriptores

Un altre bloc de dificultats ha estat la manca d’estudis i d’informació referents al món vivencial i contextual de les pròpies narradores. Com dèiem en l’apartat 3 d’aquest capítol, en la tercera fase del procés indagador una de les qüestions claus a resoldre era com influïa en la novel·la l’experiència personal de l’autora. Les possibles respostes implicaven endinsar-se més en la trajectòria vital i literària de les pròpies escriptores objecte d’anàlisi, aspectes i temàtiques de les quals encara hi havia pocs estudis de gènere realitzats perquè, en general, han estat i són autores oblitejades per l’autoritat literària patriarcal. Tot i això, des que es va decidir iniciar aquesta tesi, l’estiu de 1997, lentament ha

Mercè Roca, Montserrat Roig, Isabel Clara Simó, Olga Xirinacs i, finalment, l’escriptora uruguaia Cristina Peri Rossi.

anat arrelant i consolidant-se cada cop més la crítica literària feminista en el món universitari i, en conseqüència, darrerament s'han publicat diversos estudis d'àmbit estatal sobre història de la literatura escrita per dones que s'han convertit, a hores d'ara, en eines fonamentals per a l'estudi i el desenvolupament d'aquesta disciplina acadèmica. Tot i que encara resta molt per investigar, la proliferació d'articles, manuals, ponències i conferències han ampliat (de forma fragmentària) el minsa ventall bibliogràfic existent fins aleshores i han possibilitat una millor contextualització de les quatre generacions d'escriptores investigades.

Ara bé, cal reconèixer que els inconvenients s'han centrat més en l'entorn vivencial i existencial de les escriptores que no pas en els trets característics generacionals, tot i que també s'han donat en aquest aspecte. L'Estat espanyol, a diferència de l'anglès, té poca tradició en estudis biogràfics i, per suposat, molt menys, si es tracta d'escriptores (catalanes)²². Per tant, s'han trobat a faltar més estudis biogràfics i literaris solvents per tal de poder contrastar i interpretar enfocaments i aspectes diversos de la identitat de les escriptores, que podien haver enriquit encara més la nostra creativitat a l'hora de realitzar l'anàlisi geogràfica de les novel·les i, al mateix temps, permetre contextualitzar millor el seu univers de ficció. En aquest sentit, potser M.T.Vernet i C.Laforet han estat les dues escriptores de qui s'han trobat menys referències al seu món vital com a persona per tal de comprendre millor la seva posició cultural, econòmica, personal, etc.. Aquesta mancança ha complicat la investigació respecte als significats socials de la seva producció literària, al món social transmès pel seu "jo creador" i a altres possibles formes de veure el món.

Finalitzat l'estudi de les obres de ficció, l'atzar i altres circumstàncies, van fer possible que la periodista i historiadora Inmaculada de la Fuente publicqués *Mujeres de la postguerra. De Carmen Laforet a Rosa Chacel: historia de una generación* (2002). El llibre donava una visió globalitzadora que constituïa un testimoni imprescindible de les dones escriptores de l'època -tant de l'interior de la Península com des de l'exili- i que, en conjunt, totes plegades, formen la consciència i la memòria dels anys 40 i 50. Un cop més, l'aprehensió i la incorporació d'aspectes desconeguts fins llavors a la nostra investigació (biogràfics i generacionals) va ocasionar una reestructuració en l'apartat contextual d'aquesta generació i

²² De les escriptores analitzades només existeix una sola biografia, la de M.A.Capmany, realitzada pel periodista Agustí Pons (2000), i els dos volums de memòries d'Aurora Bertrana (1973 i 1975).

en alguns elements de l'anàlisi de *Nada*. Paral·lelament i, per efecte dominó, també es modificà el marc social en què va viure M.Roig²³ ja que, d'entrada, s'havien realitzat conjuntament perquè ambdues escriptores pertanyien a un mateix període històric (el franquisme), malgrat ubicar-se en distinta fase. Així doncs, la mateixa dinàmica investigadora obria la perspectiva de poder personalitzar i diferenciar cada context cultural, element considerat bàsic pels nostres objectius i que abans no s'havia pogut dur a terme per manca d'informació adient.

Si difícil va resultar trobar fonts d'informació sòlides i solvents sobre C. Laforet, més ho van ser pel cas de M.T.Vernet tant en la seva vessant personal com professional. Encara avui dia convé no oblidar, a grans trets, l'escassetat d'estudis literaris des d'una perspectiva de gènere en la història de la literatura catalana i, en especial, sobre les seves escriptores catalanes (del s.XX).

Mentre s'estava elaborant l'anàlisi comparativa de les novel·les (el capítol 9è) sorgiren una sèrie de qüestions relacionades amb els escenaris urbans reflectits que calia resoldre. ¿Per què M.T. Vernet era l'única de les quatre narradores que situava l'acció a la ciutat comtal fóra del centre històric o de l'entorn més immediat a ell? ¿Com calia interpretar-ho? ¿Quin significat podia tenir que la sexualitat fora del matrimoni s'ubiqués a Vallcarca i no pas, per exemple, al Paral·lel? Les dades que teníem sobre la seva biografia i personalitat eren poques (Charlon, 1990; Campillo, 1986; Murià, 1988) i disperses. En qualsevol cas, eren insuficients per respondre a les qüestions plantejades. Després d'esbrinar diferents camins, tots infructuosos, vàrem saber que la filòloga Neus Real estava acabant una Tesi doctoral -la qual presentava durant la tardor i l'hivern del 2003-, en què s'estudiava les intel·lectuals catalanes (inclosa M.T.Vernet) dels anys 20 i 30 del segle passat. Ens confirmà que no hi havia més dades de l'autora que les consultades per nosaltres, llevat de la publicació de la seva Memòria de Recerca sota el títol *El Club Femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*. Com es podrà observar en el capítol 6è i 9è d'aquesta investigació, la vinculació de M.T.Vernet a aquest *Club Femení* aporta una determinada comprensió d'alguns aspectes de la seva obra literària i una imatge de compromís sociocultural de l'autora que trenca amb el

²³ En aquest context cal recordar que, poc abans, se'ns havia ofert la possibilitat de consultar el Fons documental de Montserrat Roig, circumstància que vam aprofitar.

tradicional desinterès pels problemes extraliteraris de la societat catalana del moment (Real, 1998). Tot i això, el llibre incorporava poques dades per ajudar-nos a respondre les qüestions plantejades.

4.4.3.- La reestructuració del guió de lectura

El tercer factor que ha enrevessat el procés d' investigació ha estat el fet que a mesura que es redactaven les anàlisis de les dues obres de creació literària i, en especial, la de M.Roig, se'ns feia cada cop més evident que el guió de lectura s'havia de reestructurar en alguns dels seus apartats. Hi havia dues variables (la sexualitat i l'educació) que no encaixaven del tot en la manera com s'havien analitzat fins llavors, malgrat que la seva inclusió era del tot imprescindible en l'esquema global. Calia articular-les i integrar-les tal com són presents en la realitat quotidiana de les persones. Diverses raons de pes ens ho indicaven. En primer lloc, sens dubte, no es podia perdre la perspectiva d'anàlisi global entorn al s.XX que pretenia la recerca. I en aquest sentit, no es pot negar que un corrent de pensament característic d'aquest darrer segle ha estat la psicoanàlisi i que l'obra de Freud – malgrat que les seves idees sobre la sexualitat femenina resultaren equivocades- va saber captar que un dels problemes crucials de la vida moderna era la sexualitat (Firestone, 1976). En segon lloc, l'alliberació de les dones de la tirania de la seva biologia reproductiva i el control progressiu sobre la seva pròpia sexualitat constituïa un dels fils conductors del moviment feminista al llarg del s.XX, en especial en la seva segona meitat. Finalment, un tercer aspecte a tenir en compte era que en la novel·la de M.Roig -a l'igual que la de M.T. Vernet- la sexualitat femenina constituïa un dels eixos vertebradors del seu discurs literari i social, mentre que en el cas de C.Laforet calia reflexionar-hi com un dels elements més silenciats i marginals de la identitat femenina proposada com a model. En la dinàmica evolutiva del segle XX, copsàvem en les propostes de les autores –les que viuen en un context legislatiu més progressista- la necessitat d'atorgar un paper primordial a les transformacions en el món afectiu i sexual de les dones. A més, des de la perspectiva de gènere, Laforet i Roig reflectien un canvi també molt important: consideraven l'estructura familiar com una de les fonts essencials de l'opressió psicològica, econòmica i política de les dones.

Paral·lelament, una conversa amb Montserrat Solsona²⁴ va decidir-me a efectuar el canvi en el guió de lectura, tot i que això significava refer l'anàlisi de les quatre novel·les. Com es pot observar en l'annex 2 d'aquesta tesi, el contingut gairebé no varia respecte a l'anterior (annex 1), però els blocs temàtics estructurats d'aquesta manera responen més a la realitat quotidiana plantejada per totes les obres de ficció analitzades del s.XX.

4.4.4.- La interacció i la interdisciplinarietat

La utilització del mètode interactiu en la investigació també ha suposat sovint allargar el procés de recerca. Les tècniques d'estudi emprades sovint comporten la implicació de la investigadora en relació a l'escriptora com a dona que viu en un context històric determinat i en relació a la seva obra literària. En efecte, mentre s'estava analitzant *El temps de les cireres* de M.Roig, se celebrava l'homenatge al 10è. aniversari de la seva mort (novembre de 2001)²⁵ i tot un munt d'actes entranyables la van recordar. En aquestes circumstàncies, se'ns va oferir la possibilitat de consultar el fons documental Montserrat Roig dipositat en l'Arxiu Nacional de Catalunya. S'obria una porta a la recerca que podia, doncs, verificar i consolidar idees i interpretacions sorgides de l'anàlisi de la novel·la i el seu entorn. I, a més, era una altra via per intentar arribar a una major complicitat amb l'autora per tal d'identificar-se més amb ella, com ja havia suggerit V.Woolf (1999) al tractar el tema del lector o lectora de llibres. S'intentava, potser, trobar indicis, signes i insinuacions que ens duguessin a l'ésser humà de l'escriptora o, si més no, "tafanejar" entre part dels seus papers per impregnar-nos-en, d'ella.

La consulta ens proporcionà elements diversos sobre l'obra i la seva experiència personal com a dona i com a escriptora que s'incorporen en el capítol 8è, i ens ajudà a assolir un major coneixement holístic de la realitat urbana viscuda per ella, que sempre s'ha intentat contrastar amb la transmesa per M.A. Capmany. Una altra de les aportacions del fons documental va ser poder observar la metodologia de treball emprada per confeccionar les

²⁴ Professora del Centre d'Estudis Demogràfics i del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona.

seves obres de ficció, articles, conferències, assajos, etc. D'aquesta manera, s'establiren relacions i interconnexions amb la seva obra que es van convertir en una part valuosa del procés indagador i que constituïen una espècie de variant de la metodologia qualitativa.

Una de les eines que més s'ha treballat a l'hora d'analitzar les obres literàries ha estat la interdisciplinarietat, metodologia i perspectiva que sovint ha dificultat la investigació ja que, en certs moments, la bibliografia que es requeria consultar des de diferents àmbits acadèmics (literatura, geografia, història, antropologia, sociologia, etc..) per documentar-se sobre la realitat urbana estudiada imposava, temporalment, ritmes de lectures (més que no pas les lectures pròpiament dites) que no concordaven amb els ritmes de desig i l'estructura mental o psicològica de la investigadora. Hi ha persones que són *monocròniques* i altres *policròniques* (Eco, 2002). Les monocròniques, com era el nostre cas al principi de la recerca, solament treballen bé quan comencen i acaben una sola cosa cada vegada. Les policròniques, en canvi, feinegen simultàniament amb diverses, i si només se centren en un aspecte s'agostegen. Diuen que unes són més metòdiques i les altres més creatives i volubles. Bé, tant se val; el que es pretén remarcar aquí és que la interdisciplinarietat ha suposat en certs moments de la investigació habitar-se a simultaniejar amb diverses lectures i camps d'estudi diferents, peculiaritat que en la pràctica, a voltes, era complicat d'assumir. Entre d'altres motius perquè significava que la investigadora, des d'un punt de vista teòric i metodològic, s'endinsava en universos acadèmics desconeguts i amb paràmetres diversos –els propis de cada disciplina– que no controlava del tot i que tampoc n'eren l'objectiu. En conseqüència, a l'hora de transmetre i escriure sobre el paper les interpretacions i les valoracions d'aquestes lectures s'ha pogut caure, a vegades, en imprecisions i en una manca d'ús de la terminologia més adient a aquestes ciències que han conformat el meu treball d'investigació (literatura, sociologia, sexologia, filosofia...). El meu coneixement d'elles es redueix a nocions pròpies d'una persona profana i no especialista i, per tant, tot i les dificultats, cal puntualitzar que es tracta d'un coneixement divulgatiu no exempt d'intentar buscar sempre tota la màxima informació possible dintre de la meua formació bàsica d'historiadora i geògrafa.

Després, la complexitat d'aquesta metodologia també radicava en el fet que a la pràctica quasi sense adonar-te'n t'endinsaves massa en una disciplina acadèmica sense que les altres

²⁵ No oblidem que també era el desè aniversari de l'altra gran escriptora catalana Maria Aurèlia Capmany.

avancesin al mateix temps i, per tant, el procés d'investigació des d'un punt de vista global es desequilibrava ja que resultava costós trobar el punt just i adient en què havies d'aturar la recerca en els diferents camps d'estudi. En aquest sentit, les consultes a les professionals dels diversos universos acadèmics treballats sovint han servit o bé per facilitar la remodelació del procés recerca, o bé per trobar l'equilibri entre les parts investigades i per re-situar un altre cop els objectius de la investigació. Altres vegades, s'ha resolt avançar en zig-zag alternant els objectius (en una espècie de "desordre") tenint cura, però, d'anar creant fitxers on s'emmagatzemessin en el seu interior el resultat d'aquestes recerques mitjançant una atapeïda xarxa d'observacions personals que, a mig i llarg termini, es podien recuperar.

4.5.- Recapitulació

Si es va adoptar la metodologia humanística és perquè oferia un marc de treball original i extremadament suggerent, tenint en compte que l'objectiu principal de la recerca era la identificació existencial –la percepció subjectiva- de l'espai urbà barceloní al llarg del s.XX tal com es va viure i crear en les obres de les escriptores catalanes analitzades, més que no pas la seva explicació, suposadament, objectiva.

Com ja sabem, el que defineix una investigació feminista no són tant els mètodes de recerca com l'orientació teòrica que determina el seu marc conceptual. Tot i això, i sense voler entrar en el debat al voltant de l'existència o no d'un mètode pròpiament feminista, aquesta anàlisi s'insereix plenament en les característiques de la investigació feminista. S'ha preferit la metodologia i els mètodes qualitius i participatius perquè compartim alguns dels seus postulats principals, destacant entre d'altres, la implicació teòrica i pràctica que té la investigadora en el procés de recerca així com la relació intersubjectiva que s'estableix entre ella i les escriptores; la importància de la validesa humanística respecte de la veracitat de la informació; el fet que no es pretenia tant buscar la “veritat” com l'autenticitat en la ficció, ja que la finalitat ha estat obtenir un coneixement en profunditat de les experiències urbanes de les escriptores en el seu context històric. Com ja s'ha argumentat explícitament i implícitament al llarg del capítol, es va qüestionar l'objectivitat com quelcom possible i desitjable en tota investigació i, en canvi, es va valorar la subjectivitat, l'envolucrament personal, allò inquantificable, complex i únic, i ser conscients del context en el qual té lloc el nostre estudi. Cal ressaltar que com a investigadora l'experiència personal i els esdeveniments de la vida influeixen en el procés de recerca i en la interpretació dels resultats, malgrat que l'anàlisi de les experiències de les dones en l'espai urbà –expressades literàriament- han estat traduïdes, reelaborades i interpretades en un procés d'objectivització acurada. El resultat final ha estat l'obtenció d'informació empírica del període estudiat. Finalment, des d'una perspectiva global es pot considerar que és una investigació feminista perquè treballa en base a un compromís polític clar: la pretensió de contribuir, a curt i a llarg termini, al canvi social i, en conseqüència, amb la voluntat explícita i implícita de col·laborar en la transformació de les

relacions de poder i de les desigualtats - algunes vegades visibles i altres no tant- per raó de gènere.

4.6.- Referències bibliogràfiques

- BAYLINA, Mireia** (1997), “Metodología cualitativa y estudios de geografía y género”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 30, UAB, Bellaterra, pp.123-138.
- BOOTH, Chris & DARKE, Jane & YEANDLE, Susan (coord.)**, *La vida de las mujeres en las ciudades. La ciudad, un espacio para el cambio*, Narcea Ed., Madrid.
- CABALLÉ, Anna** (1998), “Memorias y autobiografías escritas por mujeres (siglos XIX y XX)”, dins **ZAVALA, Iris M. (coord.)**, *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana)*, Vol. V: *La literatura escrita por mujer (del siglo XIX a la actualidad)*, Ed. Anthropos, Col. Cultura y Diferencia, Pensamiento crítico/Pensamiento utópico, nº 101, pp.111-137.
- CAMPILLO, Xavier** (1992), *Geografia i Literatura a l'Alt Pirineu Català*, Quaderns del Departament de Geografia i Història de l'Estudi General de Lleida, Col. Espai/Temps nº10, Univ.Barcelona, Lleida.
- CAMPILLO, Maria** (1986), “Introducció”, dins **VERNET, M. Teresa**, *Les algues roges*, Ed. LaSal, Edicions de les dones, Col. Clàssiques catalanes, nº12, Barcelona, pp.VII-XXXI.
- CAPMANY, Maria Aurèlia** (1993), *Obra Completa*, Vol. 1: *Novel·la*, Ed. Columna, Barcelona.
- CAPMANY, Maria Aurèlia** (1994), *Obra Completa*, Vol. 2: *Novel·la*, Ed. Columna, Barcelona.
- CAPMANY, Maria Aurèlia** (1995), *Obra Completa*, Vol.3: *Novel·la*, Ed. Columna, Barcelona.
- CARRERAS, Carles** (1985), “La ciutat de Barcelona a les novel·les de Joan Marsé”, *Revista Catalana de Geografia*, nº 1, Vol. I, ICC, Barcelona, 46-58.
- CARRERAS, Carles** (1988), “Paisaje urbano y novela”, *Estudios Geográficos*, Tomo XLIX, nº191, abril-junio, CSIC, Madrid, pp.165-187.
- CARRERAS, Carles** (1998), “El uso de los textos literarios en geografía”, dins **GARCÍA BALLESTEROS (coord.)**, *Métodos y técnicas cualitativas en geografía social*, Ed. Oikos-Tau, Barcelona, pp.163-176.
- CHARLON, Anne** (1990), *La condició de la dona en la narrativa femenina catalana (1900-1983)*, Ed. 62, Llibres a l'Abast, nº 256, Barcelona.

- ECO, Umberto** (2002), *Cómo se hace una tesis. Técnicas y procedimientos de estudio, investigación y escritura*, Traducció de Lucía Baranda i Alberto Clavería, Ed. Gedisa, Biblioteca de Educación, Herramientas universitarias, nº7, Barcelona.
- FIRESTONE, Shulamith** (1976), *La dialéctica del sexo*, Ed. Kairós, Barcelona.
- GARCÍA BALLESTEROS, AURORA** (1998), "Métodos y técnicas cualitativas de investigación en geografía social", dins **GARCÍA BALLESTEROS (coord.)**, *Métodos y técnicas cualitativas en geografía social*, Ed. Oikos-Tau, Barcelona, pp.13-26.
- KARSTEN, Lia & MEERTENS, Donny** (1991-1992), "La geografía del género: sobre visibilidad, identidad y relaciones de poder", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 19-20, UAB, Bellaterra, pp.181-193.
- McDOWELL, Linda** (2000), *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*, Ed. Cátedra, Col. Feminismos, nº 60, Universitat de València-Instituto de la Mujer, Madrid.
- REAL, Neus** (1998), *El Club femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*, Ed. Publicacions de l'Abadía de Montserrat, Biblioteca Serra d'Or, Barcelona.
- MONK, Janice & HANSON, Susan** (1989), "Temas de Geografía feminista contemporánea", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 14, UAB, Bellaterra, pp.31-50.
- MURIÀ, ANNA** (1988), "El temps i les escriptores de la II República", dins **VV.AA.** *Literatura de dones: una visió del món*, Ed. LaSal, Edicions de les dones, Barcelona, pp.41-53.
- NOGUÉ, Joan** (1983a), "De com la literatura pot ser útil a la Geografia: Reflexions arran de la lectura d'un llibre", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº3, UAB, Bellaterra, pp.201-206.
- NOGUÉ, Joan** (1983b), "El bosc, element clau d'un paisatge i d'una comunitat", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 2, UAB, Bellaterra, pp.23-67.
- NOGUÉ, Joan** (1985a), "Un assaig de lectura humanista del paisatge tradicional de la Garrotxa a través de la literatura", *Revista Catalana de Geografia*, 1, pp.9-25.
- NOGUÉ, Joan** (1985b), "Un mètode de treball humanista", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 6, UAB, Bellaterra, pp.67-80.
- PRATS, Maria** (1998), "Geografía feminista i metodologia: reflexió sobre un procés d'aprenentatge paral·lel", *Cuadernos de Geografía*, nº 64, València, pp.313-323.
- SAID, Edward W.** (1996), *Cultura e imperialismo*, Traducció de Nora Catelli, Ed. Anagrama, Col. Argumentos, nº 187, Barcelona.

VV.AA. (1989), *Barcelldones*, Ed. de l'Eixample, Espai de dones, Barcelona.

WOOLF, Virginia (1999), *Dones i literatura*, Traducció de Jordi Ainaud, Ed. Columna, Biblioteca d'idees literàries, Barcelona.

YEANDLE, Susan (1998), "Mujeres, feminismo y métodos", dins **BOOTH, Chris & DARKE, Jane & YEANDLE, Susan** (coord.), *La vida de las mujeres en las ciudades. La ciudad, un espacio para el cambio*, Narcea Ed., Madrid, pp.17-32.

Capítol 5. Les narradores de principis del s.XX i *La fabricant* de Dolors Monserdà

Aspiro, señores, a que reconozcáis que la mujer tiene destino propio; que sus primeros deberes naturales son para consigo misma, no relativos y dependientes de la entidad moral de la familia que en su día podrá constituir o no constituir; pero su felicidad y dignidad personal tiene que ser el fin esencial de su cultura.

Pardo Bazán, Emilia (1892), *Conclusiones al Congreso Pedagógico*.

5.1.- Introducció

A partir del marc conceptual de la geografia del gènere i la literatura de dones (exposats en els capítols 2 i 3) i un cop mostrada la metodologia emprada en aquesta investigació, els següents quatre capítols analitzen el tercer gran bloc temàtic: el sentiment d' identitat femenina d'algunes escriptores catalanes del s.XX, i la manera com perceben, viuen i senten, pensen i utilitzen i, finalment, projecten l'espai barceloní a través dels seus personatges i obres de ficció.

En aquest capítol 5è, abans d'analitzar la novel·la de D.Monserdà, dediquem un apartat a donar una visió panoràmica del marc socio-cultural i econòmic que va viure l'escriptora catalana i la seva generació, amb l'objectiu d'endinsar-nos i entendre millor els probables condicionaments -col·lectius i individuals- a l'hora de crear literàriament escenaris, personatges i experiències urbanes. No es pretén donar una visió exhaustiva del context històric, sinó caracteritzar aquells aspectes de la realitat urbana de l'època que creiem que poden ser més significatius a l'hora d'estudiar i interpretar la novel·la. De fet,

aquesta visió sintètica i parcial, només es veurà completada en part quan s'analitzi pròpiament l'obra de ficció, a partir del guió de lectura prèviament elaborat i ja esmentat.

Dues raons, sobretot, expliquen per què el context social d'aquesta primera generació d'escriptores serà més ampli que no pas el que conformaran les altres tres generacions del s.XX. D'entrada, calia donar un punt de referència, un retrat del model cultural de dona vigent en la societat de l'època, per tal d'interpretar millor l'univers de ficció de les narradores. Amb aquesta finalitat s'ha elaborat una visió global de la condició femenina catalana en el darrer quart del s.XIX i així, a mida que avançava el segle XX i empeníem l'estudi de les altres generacions de narradores, solament hem anat emfasitzant aquells aspectes contextuals que creiem s'havien modificat a causa de les transformacions socials i de l'evolució i dinàmica generades pel propi capitalisme i la identitat femenina. El marc social pretén també facilitar alguns instruments a la lectora o lector per aconseguir, més fàcilment, discernir entre realitat social i ficció, d'una banda; i, de l'altra, copsar el discurs i els missatges socials subjacents en cada obra literària. En aquest sentit, les dades estadístiques integrades al context obeeixen a la voluntat d'ubicar millor la realitat urbana que viuen i/o transmeten les escriptores, com a dones i com a professionals.

Pel que fa a l'apartat de la recapitulació, voldríem advertir que sols es recullen les idees fonamentals del context de les escriptores i no pas les corresponents a l'anàlisi de *La fabricant*, les quals s'inclouran en el capítol 9è, apartat on es compararan les quatre novel·les estudiades al llarg del s. XX. Per raons metodològiques i didàctiques, es creu més convenient crear tot un capítol amb aquesta finalitat i, així, evitar en la mesura del possible la reiteració d'idees i temàtiques.

Per acabar, en el darrer apartat es recullen les referències bibliogràfiques citades en el transcurs del capítol.

5.2.- El marc social de la primera generació d'escriptores: Dolors Monserdà i Carme Karr

La Catalunya de finals del s.XIX i principis del s.XX es caracteritza per la consolidació d'un règim polític liberal, la industrialització i, conseqüentment, el creixement econòmic i urbà. El context social que viu la primera generació d'escriptores catalanes contemporànies està marcat per la desigualtat política i educacional, per la subordinació femenina basada en el dret i la seva oberta discriminació en l'àmbit laboral¹ (Nash, 1988).

Durant la major part de l'època contemporània l'activitat de les dones ha estat condicionada per una ideologia que marcava clarament tant el seu àmbit d'activitat com el seu paper social i que, alhora, definia el sistema de valors, els costums i les normes de conducta socials apropiats a cada sexe. Aquest sistema de gèneres delimitava els papers adequats per a dones i homes tot basant-se, no en les característiques biològiques, sinó en una sèrie de funcions socials que la societat els atribuïa. Aquest model cultural vigent, agreujat arran de la industrialització del s.XIX, definia el model de dona burgesa com la dedicada exclusivament a la família i la llar. Així, es va anar consolidant l'anomenada divisió d'esferes, segons la qual es reservava als homes l'esfera pública, és a dir, la producció, la cultura i la política, i a les dones se les relegava a l'esfera domèstica-privada, a la llar i a la família, ja que la seva funció principal era la de ser mare i esposa. D'aquesta manera, la domesticitat, el matrimoni i el culte a la maternitat es van convertir en els horitzons màxims d'activitat i expressió femenina, i la funció reproductora va esdevenir la principal identitat personal i social de les dones (Nash, 1988). En aquest context, la trajectòria social de les catalanes, a l'igual que les de la resta de l'Estat espanyol, quedarà subordinada a aquesta ideologia de la domesticitat².

¹ Fins el 1931, el dret i la legislació vigents discriminaven les dones en impedir l'exercici dels seus drets polítics i en subordinar-les a llurs marits o pares. Per una major informació consulteu Scanlon (1986, pp.123-157), Nielfa (1991), Nash (1993) i Ramos (1993).

² Cal recordar que aquesta ideologia profundament burgesa és conseqüència del concepte de dona en la doctrina cristiana i en les teories científiques de l'època. Certament, Església i Ciència actuaran com dos fonts d'autoritat per a desenvolupar l'antifeminisme i vulnerar els drets de les dones en aquella època. Per això, la campanya a favor del dret al treball de les dones trobà una hostilitat molt més gran que la campanya en pro de la seva millor

En aquesta situació, en el darrer terç del s.XIX la **qüestió femenina** començà a adquirir força en la societat espanyola i catalana. Van sorgir dones i homes que van criticar -des de posicions liberals i progressistes de forta influència krausista - la relegació social del col·lectiu femení i la defensa del seu dret a l'educació. Van constatar i difondre en tots els àmbits de la vida pública i privada que les dones tenien les mateixes capacitats³ que els homes i que, per tant, no podien limitar-se només a la funció reproductiva i a tenir cura de la llar. En aquesta línia discursiva es manifesten *D. Monserdà*⁴ i *C. Karr* -entre d'altres escriptores de la seva generació-, quan van defensar, especialment la primera, al començament del s.XX, l'ampliació de les opcions que s'oferien a les dones i les estimulà a formar-se culturalment i professionalment, independentment de la classe social a la qual pertanyien. També la sindicalista *Teresa Claramunt* va denunciar la subordinació i va defensar l'emancipació de les dones, des d'una visió obrerista, és a dir, prioritzant la lluita de classes. Dues visions que, al llarg del s.XX, conformaran dos feminismes, un progressiu i l'altre conservador, però ambdues tendències, recolzades pels sectors més progressistes de la societat catalana i també espanyola, propugnaràn <<regenerar>> la situació de les dones mitjançant una transformació no solament de les seves condicions educatives sinó també jurídiques, polítiques, econòmiques, socials, domèstiques i, fins i tot, sentimentals com assenyala Hurtado (1998, pp.140). Així, doncs, a mida que avança el segle, augmenten progressivament les opinions que reivindiquen la incorporació de les dones en l'esfera pública de la política, el treball i la cultura, com una exigència més del progrés i de la modernització de l'Estat espanyol. I en aquest corrent, cal emmarcar també a la resta d'autores objecte de la nostra tesi doctoral (*M.T.Vernet, A.Bertrana, C.Laforet, M.A.Capmany i M.Roig*).

La primera generació d'escriptores catalanes que publiquen novel·les i contes en el primer quart del segle XX està formada, segons Charlon (1990), per: *Dolors Monserdà* (1845-1919), la més gran de totes elles i coetània d' Emília Pardo Bazán; *Palmira Ventós*

educació, ja que constituïa una amenaça més greu per a l'ideal femení tradicional. Una ampliació d'aquesta temàtica la trobareu a Scanlon (1986), pp.157-187.

³ A principis del s.XX, encara eren molts i moltes els qui creien en la menor capacitat intel·lectual de les dones i defensaven la imatge cultural de la dona com un ésser inferior a l'home, fet que justificava atribuir a cadascun dels sexes una determinada funció social.

⁴ Amb l'objectiu de donar unes breus pinzellades sobre les biografies d'aquestes dues escriptores vegeu l'annex 3 i 4.

(1858-1916) que publica amb el pseudònim de Felip Palma; *Carme Karr* (1865-1943); *Caterina Albert* (1869-1966), que publica amb el pseudònim de Víctor Català i *Maria Domènech* (1877-1955). Són novel·listes que viuen i escriuen en un context social marcat per una forta **misogínia**⁵, factor determinant ja que en aquella època ser una dona de lletres significava arriscar-se i, alhora, afirmar-se en contra de la norma establerta i, a més, servir d'exemple (Charlon,1990). Aquest és el motiu pel qual dues d'elles (Caterina Albert i Palmira Ventós) amaguen la seva identitat femenina sota un *pseudònim masculí*⁶. La dona artista, escriptora o intel·lectual en aquells anys ocupava un territori ambigu: o no tenia identitat sexual o reunia ambdues (Freixas, 2000). Per això, moltes d'elles se les qualificava de “virils”, d'aplicar un “*estil vigorós*” a la prosa com en el cas d'Emília Pardo Bazán i, més tard, la de la pròpia *Víctor Català* (Caterina Albert)⁷. D'altres, se les titllava de “*literates*” amb una forta connotació despectiva. En realitat, de les escriptores del s.XIX, les que viuen a cavall entre la tradició i la modernitat, solament Pardo Bazán va ser designada per l'*autoritat literària patriarcal* amb el nom d'escriptora. Hi havia, doncs, prejudicis sobre la literatura escrita per dones com il·lustra una carta de Caterina Albert que va escriure a Roser Matheu el mes d'abril de 1949:

<< Parlant de Dª Dolors [Dolors Monserdà de Macià] (q.a.c.s.) amb el mestre Narcís Oller, dient-li jo que dita escriptora valia molt més de lo que se li havia reconegut, el senyor Oller, amb una rialleta benèvolament irònica, solia contestar-me: “No m'enganyarà pas, no m'enganyarà pas...”, confessant que no l'havia llegida (...) Però quan Dª Dolors va morir, un dia vingué expressament a casa Don Narcís i emocionadíssim i amb els ulls humits va dir-me que tenia remordiment de lo que havia fet; de les terribles injustícies que cometen els homes per lleugeresa, per inadvertència, per peresa, per lo que fos. Que havia llegit el darrer llibre que li havia dedicat D^aDolors i estava absolutament d'acord amb mi; que aquella amiga valia més, molt més, de lo que s'havia cregut ell sempre, de lo que es creia tothom>>⁸

⁵ Una, l'heretada de la tradició -molt arrelada popularment-, originada a la cultura oriental, la romana i la jueva-cristiana. L'altra, contemporània, influïda pels corrents filosòfics, els representants més destacats dels quals són Schopenhauer (1788-1860), Kierkegaard (1813-1855) i Nietzsche (1844-1900), que van tenir una forta influència sobre els escriptors i la intel·lectualitat espanyola d'abans de la Guerra Civil (Ena, 1989).

⁶ Segons Freixas (2000, pp. 136), recorre al pseudònim masculí quan es tracta d'un fenomen propi d'un determinat grup, és <<síntoma de malestar o desorientació respecte a la pròpia identitat i estatus. Manifesta la dificultat de l'autora de veure's a si mateixa, quan escriu i publica, com a dona: ser humà femení.>>. Duplaáa (2000, pp.23) identifica l'ús del pseudònim amb la manca d'autoritat del nom femení i l'existència d'un *chador* occidental. Alvarado (1988), en canvi, interpreta que és una manera d'escapolir-se a la pressió social.

⁷ Malgrat utilitzar el pseudònim, Caterina Albert va arribar a ser la primera dona membre de la <<Reial Acadèmia de Bones Lletres>>.

⁸ Citat per I.Segura (1986, pp.252).

Existeixen múltiples manifestacions més, tant en la tradició literària catalana com en la castellana, que reflecteixen l'hostilitat contra les dones que escriuen, llegeixen, pretenen ser cultes o, senzillament, parlen (Freixas, 2000, pp.195). Són una generació d'escriptores, en definitiva, amb una clara consciència de gènere, que mantenen relacions entre elles, es llegeixen, s'escriuen i es comuniquen i es defensen respecte als escriptors masculins.

Les narradores que publiquen amb el seu nom propi, és a dir, aquelles que gosen afrontar l'hostilitat social i el masclisme del món de les Lletres Catalanes de principis del s.XX, són com bé assenyala Charlon (1990), les militants feministes. Tant per a unes com per a les altres, però, la seva identitat de dones passa per la voluntat d'escriure; senten la necessitat de comunicar el seu pensament, la seva subjectivitat. I en aquest context, *el sol fet d'escriure significava un compromís, un acte de rebel·lia, una transgressió* contra aquella societat que les assignava un espai limitat, la llar, i unes ocupacions concretes, el treball domèstic i l'educació de les criatures. Són conscients del moment clau en què viuen i van tenir el valor de lliurar la batalla del dret a escriure per les dones. Van contribuir amb la seva obra, les seves activitats i la seva actitud davant la vida i la societat a obrir un camí -un àmbit d'actuació en l'espai públic-, no sense dificultats, per a les escriptores del s.XX (Segura, 1988). Així, doncs, el seu àmbit temàtic fonamental girarà al voltant de l'espai domèstic, precisament perquè és el marc on van quedar recloses la majoria de dones d'aquell temps. El seu camp espacial, per tant, estarà molt centrat en l'habitatge i el seu entorn més immediat.

Un altre dels trets característics que comparteixen les escriptores d'aquesta generació és que provenen de sectors burgesos, amb uns bons recursos econòmics i ambientació cultural, la qual cosa afavoreix dos elements bàsics per al conreu de la creativitat: una cambra pròpia – com afirmava V. Woolf (1989)- i la possibilitat de viure <<per la ploma>> sense dependre econòmicament <<de la ploma>>, com apunta Alvarado (1988, pp.30). Com veurem més endavant, aquest darrer element diferenciarà les escriptores –si exceptuem a A.Bertrana- d'abans de la Guerra Civil amb les del franquisme.

Les dificultats socials i culturals que van haver d'afrontar en aquesta època, poden explicar per què comencen a publicar tan tard, quan ja eren dones casades i tenien a l'entorn

de quaranta anys, malgrat iniciar-se en l'escriptura prematurament. Monserdà, per exemple, publicà als 48 anys, Karr als 41, Ventós als 46, Víctor Català als 35, Domènech als 37⁹. Aquesta maduresa en la producció narrativa és una característica que es fa extensiva a les escriptores castelleses de l'època com Pardo Bazán (28 anys)¹⁰ i com havia succeït anteriorment a Fernán Caballero (40 anys). Alvarado (1988) ho atribueix a dos motius: a una certa <<por a volar>> abans d'assolir una maduresa creativa o, en segon lloc, al fet d'exercir l'escriptura després d'haver acomplert les funcions socials (esposa i mare) de dona.

Val a dir, finalment, com a punt de referència que com a novel·listes contemporànies seves i representatives de la narrativa en altres llengües podríem citar, entre d'altres, la nord-americana Edith Wharton (1862-1937), la francesa Colette (1873-1954) i l'anglesa Virgínia Woolf (1882-1941).

5.2.1.- El projecte nacionalista català i el feminisme de les escriptores

A principis del s.XX, la Lliga Regionalista, la principal força política conservadora catalana, posa en marxa un projecte reformista per a la reconstrucció de Catalunya a través de la Mancomunitat. El *catalanisme polític* i el *catolicisme social*¹¹ seran els dos elements més singulars d'aquesta societat reformista¹², els dos eixos que articularan el projecte de promoció de la dona (en els vessants associatiu, educatiu i cultural) i, per tant, l'anomenat **feminisme conservador català** de principis del s.XX, al qual pertanyen D.Monserdà¹³, C.Karr i M. Domènech.

⁹ Idea suggerida per Alvarado (1988, pp.33) tot i que les dades no coincideixen amb les de Charlon (1990, pp.19). Nosaltres ens hem decantat per les d'aquesta darrera autora.

¹⁰ I altres escriptores com Concha Espina (40), Sofia Casanova (32), Carmen de Burgos (40) i María Lejárraga (26) entre d'altres. Per una major profundització en aquest aspecte, vegeu Hurtado (1998, pp.146).

¹¹ El catolicisme social pretenia difondre un concepte espiritualista de la vida i impulsar una acció social que mitigués la pèssima condició social de la classe treballadora.

¹² El **projecte nacionalista català** representa, entre d'altres coses, una projecció cap al futur de millora d'aquella burgesia industrial i classe mitjana catalana a qui no interessava la política del govern de Madrid dirigida per una oligarquia latifundista i financera, la qual era contrària als interessos proteccionistes per als tèxtils catalans (Dupláa, 1988, pp.188-189).

¹³ La ideologia nacionalista i catòlica és un tret comú entre D.Monserdà i E.Pardo Bazán (Bieder, 1998).

Aquest procés de modernització de la societat catalana de les primeres dècades del s.XX afavorirà el naixement d'un nou model cultural i discurs ideològic sobre les dones. El projecte cultural nacionalista oferirà un model de dona burgesa (en el sentit de classe social nascuda del capitalisme) a partir de l'obra literària la "*Ben Plantada*" (1912) d'*Eugeni d'Ors*¹⁴, que es convertirà en el capdavanter a nivell de l'Estat espanyol¹⁵. A través de la "*Ben Plantada*" es proposa una imatge per a les dones de la classe mitjana i petita burgesia catalana que s'articula amb la política nacionalista que des de 1898 hegemonitzava la societat. I a l'igual que passa en la política però, el sector obrer resta al marge de la proposta.

El nou prototipus de dona catalana¹⁶ havia de ser culta i instruïda, educada en els valors tradicionals de la cultura catalana i capaç de transmetre'ls a les futures generacions. Tot i que no és un model identificable amb la *new woman* americana a causa de l'endarreriment econòmic del país i de la pervivència d'estructures socials i familiars "tradicionals", sí que es pot parlar d'una dona nova que, dins un marc molt més conservador i nacionalista, va intentar obrir nous horitzons per a les dones catalanes (Gatell, 1993).

En la difusió d'aquest nou tipus de dona ocuparan un paper rellevant la primera generació d'escriptores de la nostra recerca (D.Monserdà i C.Karr), com veurem seguidament. En aquestes circumstàncies, elles faran possible que la presència de les dones en l'àmbit públic assoleixi unes noves característiques determinades per l'eixamplament del ventall de possibilitats d'accés a la cultura i la instrucció i d'inserció en el món del treball, intentant redefinir un espai dins les relacions de gènere i, per tant, intentant crear noves pautes de comportament social¹⁷. El nou model de dona adquireix noves formes de vestir, accedeix a l'esport i utilitza una estètica innovadora¹⁸. El pol contrari d'aquesta nova imatge seria la marginació social femenina: la prostitució i la difusió de les malalties venèries.

¹⁴ Existeix edició actualitzada en D'Ors, Eugeni (1982), *La Ben Plantada. Gualba la de mil veus*, Ed. 62 i "La Caixa", Col. Les millors obres de la literatura catalana, nº 34, Barcelona.

¹⁵ Només el liberalisme, ben entrat el s.XX, ho va fer des de posicions molt més laiques que el nacionalisme català.

¹⁶ És un model femení però que refusava els intents de secularització i emancipació defensats per les feministes europees o americanes.

¹⁷ Fruit d'aquest nou context i dels canvis legislatius republicans sorgirà la segona generació de literates catalanes contemporànies, entre les quals cal destacar M.T.Vernet i A. Bertrana.

¹⁸ Segons Nash (1990), la introducció dels pantalons en la indumentària fou considerat com a representació de les idees feministes.

La posada en marxa del projecte reformista per a la reconstrucció de Catalunya, doncs, possibilita un marc d'actuació per a les dones de la burgesia catalanista. El <<feminisme conservador català>> sorgí a les primeres dècades del s.XX de la mà d'una cohesionada elit femenina burgesa il·lustrada (en la qual destacaven D.Monserdà i C. Karr), que volia tirar endavant un projecte de promoció i il·lustració de la dona catalana (Luna & Macià, 1988).

Aquest projecte, sense sortir-se de les premisses marcades pel conservadorisme moderat català i amb forta influència del reformisme catòlic, tenia una visió bastant tradicional del problema femení en no assumir els criteris mínims d'igualtat amb els drets i els deures dels homes, sinó que limitaran els seus objectius a *mitigar l'explotació de les obreres per tal de neutralitzar la seva consciència de classe*, a obrir nous horitzons professionals i, en general, afavorir una renovació dels mitjans a l'abast de les dones a fi d'aconseguir un millor compliment del seus papers tradicionals. L'excepció però, la representa la figura de Carme Karr que era una fervent defensora dels drets polítics de les dones¹⁹.

Tot i això cal valorar el *protagonisme* d'aquestes dones burgeses com una experiència històrica col·lectiva del nostre passat més recent. Elles, apartades de les decisions polítiques i econòmiques i subordinades com a dones en el seu propi món, varen saber aprofitar el context històric d'aquells anys per tal de millorar les condicions de treball de les obreres catalanes; els seus camps d'actuació van tenir una gran ressonància a favor d'una millor preparació cultural i professional de les dones. A través de diverses vies (*el moviment associatiu, l'àmbit educatiu i cultural*) van posar en marxa un conjunt d'experiències col·lectives femenines que tenien una idea fonamental que les articulava: el millorament de la condició de les dones. Tot això es va palesar en la incorporació i participació d'un nombre més gran de dones de la petita burgesia en la vida laboral i cultural del país.

¹⁹ A escala europea, cal recordar que a principis del s. XX s'està produint la polèmica sobre els drets polítics, educacionals i intel·lectuals de les dones, debat feminista que arribarà més tard i de forma matisada a l'Estat espanyol.

En línies generals podem afirmar que l'esclat de l'associacionisme femení a Catalunya²⁰ es produí a partir de 1910, juntament amb el sorgiment del feminisme català. Fou un moviment dirigit per dones burgeses que realitzà un feminisme més social que no pas polític, amb l'objectiu de promocionar les dones. El seu eix reivindicatiu no era el sufragisme femení sinó l'accés de les dones a l'educació, a la cultura i a la formació professional. Això explica la creació d'innombrables organismes i associacions de dones durant aquest període de signe molt divers. Els sectors catòlics agruparan però, de forma majoritària, l'associacionisme femení d'aquests anys. La seva importància radica en el fet que van saber actuar sobre les necessitats sentides per les dones i van canalitzar-ho enfortint el lligam entre el món femení i la pràctica religiosa. D'aquesta forma, van assegurar-se la transmissió, per part de les dones, de la tradició social i cultural del catolicisme.

L'acció a favor de la dona es va orientar cap a la protecció de l'obrer i va fer de la pràctica de la beneficència un deure de la dona burgesa. En aquesta línia, les dones catalanistes van crear espais per a dones com patronats, germandats, associacions i sindicats professionals, sovint d'inspiració catòlica, que acollien les obreres de les fàbriques, el servei domèstic, les treballadores a domicili i la dependència mercantil (Luna & Macià, 1988) per tal de neutralitzar la consciència de classe de les treballadores. Aquests són els casos, per exemple, del *Patronat d'Obreres de l'Agulla* (1910), creat per Dolors Monserdà per ajudar les treballadores a domicili, facilitant-los treball i organitzant les vendes dels seus productes; la *Lliga de Compradores* (1912)²¹ que pretenia sensibilitzar les dones perquè boicoteassin els <<productes d'explotació>> i forçar d'aquesta manera els productors a millorar els salaris de les obreres; el *Sindicat Barceloní de l'Agulla* (1911), la *Federació Sindical d'Obreres* (1912), la *Unió Catòlica d'Oficinistes* (1935), etc.

²⁰ L'associacionisme femení espanyol va ser un fenomen més tardà que el català i europeu. La data inicial que tenim és la de 1926, quan es va crear a Madrid el *Lyceum Club Femenino*, la primera organització espanyola cultural i laica exclusivament integrada per dones. Una iniciativa tardana que no sobreviurà la Guerra Civil. L'absència d'associacionisme és un factor important per a l'anàlisi de gènere, pel que suposa per a les dones artistes i intel·lectuals de desconexió entre elles en un entorn hostil. No oblidem que són espais on es reuneixen dones amb inquietuds culturals, escriptores, artistes i intel·lectuals per intercanviar opinions, idees i experiències que els permet descobrir que molts dels seus problemes no eren individuals sinó de gènere.

²¹ Aquesta entitat elaborà una llista blanca de botiguers que respectaven el descans dominical i que pagaven un jornal mínim de 10 rals diraris a les treballadores.

Un altre camp d'actuació d'aquestes dones catalanistes va ser la preparació i promoció cultural de la dona, cosa que es va dur a terme a partir de l'*Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona*, fundat l'any 1909 per *Francesca Bonnemaison*²². L'Institut tenia un caràcter conservador i el seu ideari de feminitat exaltava la dona com a mare i esposa. La seva tasca s'adreçava a la dona burgesa i era un centre amb una voluntat formativa integral, d'instrucció, d'ocupació del temps lliure i de relació social. S'hi ensenyava cultura general domèstica i també un conjunt de matèries de caràcter professional (arts i oficis, idiomes i comerç).

La forta tradició associativa catalana es va convertir en una via perfecta per a la difusió de la pràctica i l'espectacle esportiu. Durant el primer terç del s.XX són molt poques les dones que practiquen l'esport, tot i que els homes esportistes també són minoria. De manera lenta però, el nombre d'esportistes s'anirà ampliant i les dones aniran eixamplant la seva participació, en part gràcies a l'activitat del *Club Femení i d'Esports* que defensava el ple dret a la seva educació física²³. Les activitats esportives considerades més adients per a les dones van ser el tennis, el golf, el ciclisme i la natació.

El Club Femení i d'Esports neix de la necessitat femenina de participar del fet esportiu en entitats pròpiament de dones. Es va crear el 1928 però el 1930 canvià de nom, afegint una <<i>>, la qual cosa significava que era un espai que s'utilitzava com a vehicle de formació integral de les dones. Tot i que la seva proposta de model femení sempre estava en funció de les tasques "naturals" de les dones com a mares i esposes, cal valorar positivament el paper que l'entitat va tenir en la seva època, tant per la seva important acció col·lectiva femenina com per la possibilitat que va oferir a les noies joves i solteres de gaudir del seu propi lleure en l'àmbit públic de la societat catalana.

²² Noranta anys després, en el I Congrés de les Dones de Barcelona del 15 i 16 de gener de 1999, el moviment social de dones barceloní reivindicà la recuperació d'aquest espai per a les dones de Barcelona (VV.AA., 1999), aspecte que en part s'ha aconseguit durant l'any 2003.

²³ Les teories eugenèsiques defensaven la pràctica generalitzada de l'esport femení amb la finalitat d'aconseguir un millorament de la "raça" i, per tant, era considerat beneficiós per a les dones sempre que practiquessin disciplines basades en l'habilitat i no en la força, i es mantinguessin al marge de totes aquelles activitats que suposessin un contacte físic (atletisme, futbol...), que al capdavant podien qüestionar el seu paper tradicional.

A banda d'aquests espais culturals i socials creats per aquesta generació d'escriptores, també van participar en la creació de les seves pròpies revistes. Com apunta Segura (2000, pp.77), entre 1846 i 1936, a la ciutat de Barcelona es publicaren més d'un centenar de revistes escrites per o per a dones²⁴. En una d'elles, *Feminal*, publicada en aquesta ciutat entre 1907 i 1917, apareix una nova estètica i ètica en les revistes de dones. C. Karr, la seva directora, la va concebre «com a vehicle de comunicació de masses des del qual informar, conformar i legitimar a la dona moderna»²⁵ i ho va fer amb tots els recursos humans i tècnics.

La creació de tots aquests espais de dones i per a dones en la vida ciutadana barcelonina de l'època va tenir una incidència directa, doncs, en la societat al possibilitar no solament la incorporació d'un major nombre de dones a l'àmbit públic sinó l'obertura a la visibilitat d'un grup social en situació de mutisme sòcio-cultural, tal com afirma Del Valle (1997, pp.245). I, per tant, actuen com a espais-pont, en el sentit ja explicat en l'apartat 2.2.1.3 d'aquesta tesi, com ocupacions temporals d'espais que són poderoses, com formes noves de socialitzacions per al canvi social. En aquest sentit, es pot afirmar que aquesta generació de dones escriptores va exercir un paper d'*agent de canvi social* que es reflectirà en el nou marc social creat per la Segona República.

D.Monserdà assentà les bases del feminisme i de la narrativa de dones a Catalunya. El seu feminisme i el de C.Karr, segons Charlon, es fonamenta en tres postulats: «la situació de la dona en la seva època no és satisfactòria, cal canviar-la i fer evolucionar les mentalitats i els comportaments, i la literatura és el millor mitjà per aconseguir-ho.»²⁶. D.Monserdà (1909) ens exposa la seva visió sobre el tema, que consisteix en: «treballar pel millorament de la dona, per la defensa dels seus drets, per protestar de les vexacions y de les injustícies de que se la fa objecte; y, en fi, pel perfeccionament de la seva missió a la família y a la societat.»²⁷ Tot i això, convé no oblidar que el feminisme d'ambdues novel·listes és moderat i catòlic, comparable amb el de les anomenades «feministes socials» de la història estadounidenca: dones no interessades primordialment en la igualtat de drets però sí actives en moviments de

²⁴ Segura & Selva (1984), *Revistes de dones 1846-1935*, Ed. Edhasa, Barcelona. Citat a Segura (2000, pp.77).

²⁵ Op.cit., pp.78.

²⁶ Charlon (1990, pp.23).

²⁷ Monserdà (1909), *Estudi feminista. Orientacions pera la dòna catalana*, Ed. Lluís Gili Barcelona pp.3-4. Citat en la introducció de Teresa Pàmies a l'edició de 1991 de *La fabricanta*, pp.23

reforma social²⁸. El seu discurs feminista –en el sentit de ser escrit per una dona i en pro de les dones (Bieder, 1998)-, es filtra per tot el que escriuen. D’una manera o altra, posen l’accent en la necessitat de trencar el motlle de l’educació femenina encaminada al matrimoni o al convent (Karr, 1916) i en la seva defensa del dret de les dones a escriure, al control del seu propi cos i, per extensió, a exercir professions. Malgrat assumir aquesta ideologia feminista reivindicativa no deixen d’inscriure’s en el discurs hegemònic de les classes dominants i dels seus valors burgesos, com tant encertadament opinava M.Aurèlia Capmany en el seu estudi sobre *El feminisme a Catalunya*²⁹.

5.2.2.- L'àmbit domèstic: matrimoni, família i sexualitat

Fins a èpoques molt recents del s.XX, el matrimoni ha representat l’única opció de realització personal i social per a les dones. Diversos factors expliquen la resignació de moltes dones davant d’aquesta única via. En primer lloc, la religió catòlica, que defensava la família com a nucli primordial de la convivència cívica i la considerava com una institució sagrada i permanent. En segon lloc, el fet que el matrimoni era l’únic mitjà que tenia la dona per assegurar-se el benestar econòmic, ja que l’entorn social no veia bé el treball assalariat femení i el tolerava només com a últim recurs, per fer front a la penúria econòmica. (Gatell, 1993, pp.12)

En aquest marc, doncs, no ens ha de sorprendre que una bona part dels matrimonis fossin de conveniència³⁰, una pràctica habitual generalitzable a totes les classes socials a principis del s.XX. Cal tenir en compte també que la por a la solteria menava les dones a acceptar qualsevol espòs. De fet, no va ser fins a la *tercera dècada del s.XX quan començà a palesar-se un canvi d’actitud de les dones joves davant del matrimoni*, transformació que cal

²⁸ Enríquez (2000, pp.72).

²⁹ Ed. Nova Terra, Barcelona, 1973

³⁰ Els matrimonis de conveniència són els matrimonis concertats entre les famílies, sense tenir en compte el parer dels nuvis. Cal assenyalar que durant la primera dècada del s.XX aquests tipus de matrimonis, especialment entre la classe burgesa barcelonina, foren objecte de fortes crítiques per part de C. Karr i D. Monserdà.

relacionar amb el seu accés a l'ensenyament i, en definitiva, al sorgiment de noves generacions de dones amb més possibilitats d'aconseguir llocs de treball remunerat. D'aquesta manera, va aparèixer un nou tipus de dona més independent, que ja no veia el matrimoni com l'única manera d'assegurar-se un futur i, en conseqüència, els matrimonis de conveniència van anar disminuint. Aquest canvi de mentalitat afectà, però, un nombre molt reduït de dones; la majoria van continuar lligades als rols tradicionals.

En aquella època, la legislació relegava la dona casada a ser ciutadana de segon ordre, ja que estipulava que, en casar-se, havia de renunciar a la seva autonomia i sotmetre's al marit. La supeditació de la dona casada estava reglamentada en el *Codi Civil* de l'any 1889, segons el qual la dona necessitava l'autorització del marit per a qualsevol acte legal i, fins i tot, per administrar els seus propis béns. A Catalunya, però, les dones gaudien d'una situació diferent a conseqüència de la vigència d'una part de l'antic <<dret civil català>>: el règim de separació de béns entre el marit i l'esposa atorgava a la dona independència econòmica dins el matrimoni. Ara bé, tot i que gaudien d'independència per protegir els seus béns davant d'un tribunal, no podien defensar la seva pròpia persona. Per a això els feia falta, com a la resta de les dones espanyoles, la llicència del marit.

D'altra banda, al llarg del s.XIX i bona part del s.XX, la prostitució va ser considerada com una institució social que actuava de vàlvula de seguretat del matrimoni. La societat d'aquella època acceptava la *dobla moral sexual* del matrimoni segons la qual l'home podia tenir relacions sexuals amb d'altres dones, però a l'esposa se li exigia virginitat abans de casar-se i se li prohibia tenir relacions sexuals fora del matrimoni amb l'objectiu de garantir la paternitat de les criatures³¹. Els prejudicis al voltant de la sexualitat i el fet que la doctrina catòlica considerés com a pecat les relacions sexuals si no anaven orientades vers la procreació van dificultar l'expressió de la sexualitat femenina, que sempre ha estat menystinguda en relació amb la de l'home. En aquest sentit, *La fabricant* és un bon exemple, com veurem, d'aquest tipus d'identitat sexual de les dones.

³¹ El Codi Penal de 1870, que no es va reformar fins 1928, penalitzava l'adulteri femení de diferent manera al masculí.

Durant aquest període, la legislació sobre la prostitució responia bàsicament a l'intent de controlar les malalties venèries més que no pas a una preocupació real per les dones prostitutes. Però no va ser fins l'any 1908 quan es va crear una legislació estatal uniforme per a tot el territori espanyol. Els pocs intents de rehabilitació de les prostitutes van ser un fracàs. Solament durant la Guerra Civil es van crear els anomenats *Liberatoris de la Prostitució* amb la finalitat de realitzar un programa de rehabilitació social, de formació cultural i de capacitació professional de la dona prostituta que li permetés desenvolupar un altre mode de vida (Gatell, 1993). Convé tenir present, però, com afirma Nielfa (1991, pp.627), que l'exercici de la prostitució és un tema inseparable de la situació de les dones en el mercat de treball, de la doble moral sexual, i de les característiques de l'educació femenina.

5.2.3.- L'àmbit laboral: el treball fora i dins de casa

La ideologia de la domesticitat condicionava que les activitats fonamentals de les dones fossin tenir cura de la llar i de les criatures. Per aquest motiu, a principis del s.XX la majoria de dones assalariades treballaven per estricta necessitat. La situació laboral femenina a la Catalunya de l'època, com apunta Nash (1988), reflecteix una baixa taxa d'activitat, una contínua segregació ocupacional que les conduïa cap als llocs menys qualificats i pitjors remunerats, una manca de formació professional per capacitar-les per a l'exercici d'un treball qualificat, una subvaloració de la dona treballadora i la inhibició del moviment obrer per les seves reivindicacions específiques. Aspectes que, en alguns casos, la pròpia literatura de ficció (*La fabricant*) o els escrits d'opinió de les autores de l'època (Karr, 1910; VV.AA., 1916) ens han transmès.

La concepció cultural que la societat tenia sobre les dones va crear un estat d'opinió generalitzada de *rebuig al treball extradomèstic femení*, ja que impedia el desenvolupament "correcte" de la funció maternal i familiar. A començaments del s.XX, només s'admetia -fins i tot en els sectors obrers- el treball assalariat femení en la situació de manca absoluta de mitjans econòmics i, en aquest cas, es considerava que les dones solament podien ocupar un

lloc de treball de forma transitòria. La deshonra d'haver de treballar era encara més gran si la dona estava casada, ja que, no solament s'humiliava ella, sinó també el seu marit (Scanlon,1986).

El treball femení fora de casa va ser considerat, tant pel pensament conservador com pels àmbits obrers i populars, com una amenaça a la jerarquia i al poder del marit en el nucli familiar. Així, en la pràctica quotidiana de la classe obrera, també hi va haver una hostilitat³² constant envers la dona treballadora, que era acusada de treure llocs de treball a caps de família -barons- que en necessitaven. No hi havia hostilitat, en canvi, davant d'una altra realitat: la doble jornada laboral de les dones treballadores, a la fàbrica i a casa, ja que ben pocs eren els marits que compartien les tasques domèstiques.

5.2.3.1.- Legislació laboral i activitat econòmica

A cavall entre el s.XIX i XX s'inicià a l'Estat espanyol la intervenció de l'estat en matèria de legislació laboral, tot i que el treball de les dones a les fàbriques havia estat permès anteriorment. En general, les condicions de treball de les obreres foren similars a les dels obrers. Una llei de 1902 fixà la jornada laboral en onze hores com a màxim. Una altra, de 1912, va prohibir el treball nocturn de les dones als tallers i a les fàbriques, llei que no va entrar en vigor fins el 1914 a causa de l'oposició de la patronal, que obtenia grans beneficis dels seus salaris baixos. Dins l'apartat de millores de les condicions laborals de les dones destaca l'anomenada <<Llei de la cadira>>, promulgada el 1912, per la qual s'obligava als patrons a facilitar un seient a totes les treballadores dels comerços i magatzems, ateses les nefastes conseqüències que per a la seva salut podien derivar-se d'haver d'estar dretes tota la jornada laboral.

³² Tot i això, alguns sectors obreristes com, per exemple, el moviment anarquista, majoritari dins l'obrerisme català, en el Congrés de Saragossa de 1872 acordà el reconeixement del dret de les dones al treball extradomèstic. I el 1910, el congrés fundacional de la CNT (Confederació Nacional del Treball), el sindicat anarcosindicalista, va exposar un programa de millora de la situació laboral de les dones plantejant la qüestió del treball femení en termes d'independència i de llibertat. En general, però, en opinió de Nielfa (1991), la trajectòria del moviment

D'altra banda, el 1900 es va promulgar la *lleí Dato*, que tenia com a objectiu la *protecció del treball dels menors i de l'obrerera-mare*. La llei establí el descans obligatori de l'obrerera durant quatre setmanes, ampliables a sis, després del part, amb l'obligació de conservar-li el lloc de treball. Aquesta legislació però no és va portar a la pràctica per manca de recursos. Caldrà esperar a l'any 1931, poc després de la proclamació de la Segona República, perquè s'estableixi de manera efectiva el subsidi obligatori de maternitat.

Malgrat la pressió ideològica contrària al treball extradomèstic femení i les traves imposades, la presència de les dones en el treball assalariat augmentà a partir de la segona meitat del s.XIX i, especialment, en el s.XX, i la seva contribució al desenvolupament industrial de Catalunya és un fet inqüestionable, sobretot en el sector tèxtil, el pes del qual era predominant a l'economia catalana del s.XIX. Ara bé, Nash (1988) considera que aquesta incorporació progressiva de les dones de classe obrera al mercat laboral no pot atribuir-se a una opció reivindicativa del seu dret al treball sinó més aviat a la necessitat econòmica imperiosa de contribuir a l'economia familiar. Una incorporació realitzada amb la divisió d'esferes com a teló de fons i partint de la idea que les feines que podien desenvolupar eren les que estaven més properes als treballs domèstics: teixit, confecció i servei domèstic. A més, la seva manca de formació cultural i professional, fruit d'un accés molt restringit a l'ensenyament, les orientava cap a les feines menys qualificades i les possibilitats de promoció laboral eren escasses.

El treball assalariat femení, en conseqüència, va ser considerat com a *accessori, transitori i complementari del treball masculí*, fet que va servir per justificar unes condicions laborals molt precàries i una gran discriminació salarial. Les estadístiques confirmen que les branques de la producció exercides majoritàriament per dones³³ eren les més mal remunerades. Durant tot el s.XIX i bona part del XX, el salari de les dones va ser entre un

obrer estarà marcada per la contradicció entre uns pressupostos teòrics igualitaris i el fet que molts treballadors marxistes i anarquistes veien el treball remunerat femení com una competència al seu propi treball.

³³ Els sectors productius que van incorporar un nombre més gran de dones al llarg del s.XIX i durant bona part del s.XX van ser el tèxtil, la confecció de vestits i roba blanca, i la indústria paperera (Gatell, 1993, pp.26).

50% i un 60% inferior al dels homes. Fins i tot la legislació de la II República, més favorable a les dones en d'altres aspectes, va mantenir aquesta discriminació.

Durant les primeres dècades del s.XX, el desenvolupament econòmic i social i les transformacions en les estructures demogràfiques (major esperança de vida de les dones, descens en la taxa de nupcialitat i ascens en l'edat en casar-se) donaran lloc a uns canvis que afectaran la configuració de l'activitat laboral femenina i la seva composició. En general, un dels aspectes més destacats fou l'ampliació de la mà d'obra femenina gràcies a **la incorporació al mercat laboral de dones de la petita i mitjana burgesia**, fruit de l'augment del nombre de dones soles amb necessitat d'uns ingressos econòmics. No obstant això, cal recordar que a principis del s.XX, el *treball a domicili és l'opció laboral preferent* de les dones ja que permetia compaginar la doble jornada laboral, tot i que era la feina més mal pagada del mercat laboral en estar exclosa de la legislació laboral vigent fins al 1926, la qual cosa significava una jornada de treball molt més llarga que les vuit hores reglamentades oficialment a partir de 1919, encara que en la pràctica a Catalunya no fou implantada fins molt més tard (Nash,1988)³⁴. Les raons que motivaren l'explotació salvatge de les obreres domiciliàries (jornades laborals de quinze hores, en habitacions fosques, poc ventilades i mancades d'higiene) fou l'abundant mà d'obra i la competència que feien les institucions de caritat i religioses, on es treballava amb salaris encara més baixos.

La taula 4 ens mostra l'augment en termes absoluts de la població activa femenina a la província de Barcelona durant les tres primeres dècades d'aquest segle. El fort creixement de la mà d'obra assalariada femenina en la dècada de 1920 s'explica per la conjuntura de creixement econòmic a tot l'Estat espanyol motivada per la Primera Guerra Mundial. Contràriament, en termes relatius, s'observa un petit descens durant la dècada de 1930 que cal atribuir a la crisi motivada arran de la fi del conflicte bèl·lic, la qual cosa va suposar per a la classe treballadora un període d'enormes dificultats econòmiques, un increment del cost de la vida, salaris baixos i una forta inflació.

³⁴ Els sectors industrials més susceptibles de produir ocupació a domicili van ser la confecció de vestits, de roba blanca, de guants i de sabates. Tot i que no hi ha estadístiques vàlides sobre la importància del treball a domicili, es calcula que a començaments del s.XX ocupava el 50,79% de les dones actives en el sector secundari a Catalunya.

TAULA 4.- POBLACIÓ ACTIVA FEMENINA A LA PROVÍNCIA DE BARCELONA (1900-1930)

ANY	TOTAL	% SOBRE POBLACIO ACTIVA	% SOBRE TOTALITAT DEL SEXE
1900	103,438	23,25	19,06
1910	97,802	20,18	16,37
1920	213,644	32,48	30,46
1930	251,504	30,57	26

FONT: Capel Martínez, R.M. (1986, pp.71-72).

TAULA 5.- POBLACIÓ ACTIVA FEMENINA PER SECTORS I BRANQUES ECONÒMIQUES A LA PROVÍNCIA DE BARCELONA (1900-1930)

SECTOR I BRANCA	1900		1930	
	TOTAL	%	TOTAL	%
PRIMARI				
Agricultura	19.558	18,91	442	0,17
SECUNDARI				
Indústries	48.922	47,29	164.050	65,23
TERCIARI	34.958	33,6	56.943	34,57
Comerç	4.909	4,7	4.642	1,8
Clergat	5.183	5	6.327	2,5
Professions liberals	1.826	1,7	6.969	2,8
Servei domèstic	21.842	21	37.609	15
Correus i telègrafs	-----	-----	567	0,2
Administració Pública	-----	-----	727	0,3

FONT: Capel Martínez, R.M. (1986, pp. 74).

En la taula 5 l'evolució de l'estructura de la població femenina durant aquest període reflecteix el caràcter industrial de Catalunya. A la vegada, es ratifica la important presència del treball assalariat de les dones en el sector secundari del treball industrial, mantenint la seva

llarga tradició en el sector tèxtil tot i que, segons afirma Nash (1988), la mà d'obra del sector secundari s'insereix en indústries noves com la indústria química. El 1900 representava el 47,29 % i el 1930 el 65,23% de la població activa femenina.

Cal assenyalar, també, que el canvi més significatiu en l'estructura de la població activa femenina al llarg del període fou la gran reducció de la mà d'obra femenina en el sector primari, la qual cosa s'explica a partir de certs reajustaments dels censos i, sobretot, per la minva d'aquest sector així com pel fenomen migratori i l'expansió urbana.

Pel que fa a l'evolució del sector terciari també es perceben unes transformacions que apunten un determinat grau de modernització del sector. Si seguim el quadre observem una reducció del comerç, el clergat i, particularment, el servei domèstic³⁵. Tot i això, al llarg d'aquest període es manté el pes important del servei domèstic en la configuració del treball femení del sector terciari, el qual no es reduirà de forma considerable fins als anys 30. El contingent més important de dones que es dedicaven al servei domèstic ho feien com a minyones i mainaderes. Ara bé, durant aquests anys s'inicia una professionalització de treballs relacionats amb les tasques domèstiques i moltes dones treballaven com a bugaderes, planxadores o cuineres, feines molt dures i feixugues perquè la tecnologia domèstica estava encara poc desenvolupada. Pel que fa a la venda ambulat i, posteriorment, el comerç³⁶ foren altres àmbits laborals femenins tradicionals. La feminització del sector va representar la gradual substitució dels homes com a dependents del comerç.

Tot i la dèbil presència de les dones a l'administració pública i el petit increment en el nombre de dones que exerceixen les professions liberals en la configuració de la població activa, durant aquest període **es crearan noves professions femenines** (mecnògrafa, telefonista, bibliotecària, infermera, ensenyants)³⁷ ja que sorgeix un nou model professional

³⁵ No obstant, el servei domèstic continua ocupant la majoria de les treballadores assalariades d'aquest sector. La pervivència significativa d'aquest sector tradicional s'explica per les serioses dificultats que tenen les dones per accedir a una formació professional -treball qualificat- i per l'evolució de la pròpia economia catalana.

³⁶ Exercir el comerç era una altra de les activitats econòmiques per a les quals una dona casada necessitava permís del seu marit tal com apareix recollit en el Codi de Comerç de 1885.

³⁷ Malgrat tractar-se d'unes professions una mica més qualificades que les industrials, els sous femenins eren inferiors als dels homes i les diferències salarials s'accentuaven més com menor era la categoria laboral. Cal assenyalar també, que en aquestes noves professions es continuaran reproduint les característiques del treball

per a les dones, vinculat al sector terciari i orientat cap a les noves ocupacions en expansió (oficines, ensenyament, sanitat, hostaleria, transport, comunicacions i administració pública)³⁸. Segons Scanlon (1986) però, l'ingrés de les dones en les professions liberals no segueix el mateix ritme que el seu accés a l'educació superior, ja que es considerava "normal" que una noia estudiés una carrera i després no l'exercís mai.

5.2.4.- L'educació de les dones

Al llarg del s.XIX i durant bona part del s.XX, l'educació de les dones va ser considerada com un element accessori i poc transcendent, ja que més que instruir-les o preparar-les professionalment, calia formar-les per a realitzar les seves funcions tradicionals: la llar i educar les seves criatures. A començaments del segle passat, l'escolarització de les nenes³⁹ i la renovació pedagògica foren els objectius bàsics del moviment de promoció de les dones, encara que els dos temes més discutits foren les qüestions plantejades en el *Congrés Pedagògic de 1892*: l'educació superior o professional i la coeducació (Scanlon, 1986). En aquest Congrés s'alçaren veus, com la de les escriptores Concepció Arenal⁴⁰ i Emília Pardo Bazán, per defensar la necessitat de considerar les dones per si mateixes i no en funció de rols imposats socialment. En el Congrés s'accepta, entre d'altres coses, el dret de les dones a

femení d'etapes anteriors: auxiliarietat, manca de poder i subordinació als llocs masculins (Gatell, 1993).

³⁸ Durant aquesta època, es van aixecar les prohibicions que fins aquells moments havien impedit l'entrada de les dones en determinats oficis: l'any 1884, el servei de Telèfonica va començar a admetre dones solteres i, l'any 1918, l'estatut de funcionaris públics va acceptar l'entrada de les dones en les categories baixes.

A remolc d'aquest accés de les dones a llocs de treball que requerien una certa preparació, van aparèixer escoles i centres específics que s'orientaven vers la seva formació professional. L'any 1893 es van crear a Barcelona l'*Escola d'Institutrius* i d'altres centres educatius per a les dones on es donaven estudis de comerç, magisteri, correus, telègrafs, telèfon, etc. En aquesta línia, la Mancomunitat de Catalunya va desenvolupar un projecte educatiu per a capacitar les dones de cara a les noves professions, i va crear, l'any 1915, l'*Escola de Bibliotecàries* i, l'any 1919, l'*Escola d'Infermeres* (Gatell, 1993).

³⁹ El 1860, l'índex d'analfabetisme femení era molt elevat (el 85,9%), fet que palesa que fins a la segona meitat del s.XIX el nombre de nenes escolaritzades va ser insignificant. *La Llei Moyano de 1857 establí l'ensenyament primari obligatori per als dos sexes entre els 6 i 9 anys*, a partir de la qual comença a evidenciar-se un progressiu augment dels índexs d'escolarització primària femenina, encara que l'anivellament amb els nens no es va produir fins ben entrat el s.XX (Gatell, 1993). Tot i això, l'absentisme de les nenes a l'escola era molt elevat ja que sovint faltaven per ajudar la mare en les tasques domèstiques o per tenir cura dels germans més petits.

⁴⁰ Aquesta advocada penalista necessità disfressar-se d'home per assistir a les classes de la Facultat de Dret de la Universitat (Nielfa, 1991, pp.629).

realitzar tot tipus d'estudis, la qual cosa entrava en contradicció amb la dificultat real d'exercir les professions per a les quals aquests estudis capacitaven.

Durant tot el s.XIX i bona part del XX, en els estudis primaris va predominar l'ensenyament separat per sexes, que proposava dos models educatius diferents, ja que homes i dones havien de complir funcions socials diferents. La legislació escolar insistia en el predomini de les labors i la doctrina cristiana en els programes femenins, mentre que les disciplines intel·lectuals bàsiques (llegir, escriure i comptar) eren tractats de forma superficial.

Els principis fonamentals de la coeducació partien de la voluntat d'oferir el mateix ensenyament a nens i a nenes, amb la qual cosa havien de desaparèixer les assignatures especials i les escoles ja no havien de ser segregades, sinó mixtes. Doncs bé, en tot l'Estat espanyol, les experiències basades en principis coeducatius –com els centres promoguts per *La Institución Libre de Enseñanza*- van ser dificultades perquè es consideraven immorals (Nielfa, 1991). A Catalunya, la primera experiència d'escolarització mixta es va dur a terme a l'*Escola Moderna* de Ferrer i Guàrdia –de tendència anarquista- entre els anys 1901 i 1906 a Barcelona. Tot i que el debat coeducatiu continuà a Catalunya a la segona dècada del s.XX, no es pot parlar de la seva àmplia difusió fins després de la II República.

D'altra banda, cap al 1920 es va perfilar un corrent que, sense qüestionar-se el paper tradicional de les dones com a mestresses de casa, volia dignificar els estudis que aquestes rebien. Els seus plantejaments cal emmarcar-los a nivell internacional amb el moviment a favor de l'ensenyament domèstic que s'estava desenvolupant a Estats Units i a Europa occidental des de finals del s.XIX i, a nivell local, amb l'anomenat feminisme conservador català. *Rosa Sensat* va ser la impulsora a Catalunya d'aquest nou corrent de millora de l'educació femenina en l'escola primària. Les seves tesis propugnaven la incorporació als programes escolars d'una sòlida formació domèstica de caràcter científic, així com un perfeccionament de la seva formació general que pogués proporcionar a les dones una independència econòmica. Malgrat la millora respecte a períodes anteriors, aquest model educatiu implicava encara una segregació en el terreny escolar que tenia com a conseqüència un nivell educatiu de les dones inferior al dels homes.

Durant tot el s.XIX i la primera dècada del s.XX, les dones van viure excloses del món universitari⁴¹, la qual cosa significa -si exceptuem el magisteri o des de 1878, el comerç- que la major part d'escriptores d'aquesta primera generació no van poder accedir a estudis universitaris. L'evolució del problema pedagògic femení a l'ensenyament superior i universitari radica en la manca de reconeixement d'igualtat d'oportunitats entre els homes i les dones i, també, en la no acceptació de l'autonomia de la dona per si mateixa. L'accés de les dones a estudis universitaris a l'Estat espanyol es va produir a partir de *la Llei de 1910* del govern liberal de Canalejas, la qual va suprimir algun dels obstacles legals⁴² perquè poguessin ingressar-hi. L'aportació fonamental fou la d'obrir i legalitzar la participació de la població femenina qualificada en el món laboral.

Com es pot observar a la taula 6, la invisibilitat de l'alumnat femení en el districte universitari català és ben evident fins ben entrat el s.XX, si ho comparem amb el masculí. Durant el primer terç del s.XX el percentatge de dones matriculades a la Universitat de Barcelona no va mai a superar el 10% del total de l'alumnat universitari. Per entendre el perquè de l'escàs accés de les dones a la Universitat, cal tenir present el seu elevat índex d'analfabetisme i la baixa qualitat de l'ensenyament secundari femení, fet que, a la pràctica, els negava la preparació necessària per poder accedir a l'ensenyament superior. Un altre factor a destacar, entre d'altres, seria la pervivència de la mentalitat tradicional, que orientava la dona cap a la recerca d'un marit perquè era la millor manera d'assegurar-se un futur.

⁴¹ La incorporació femenina a l'ensenyament superior a l'Estat espanyol és més tardana que no pas a la resta d'Europa occidental.

⁴² A partir d'aquesta llei, les dones ja no necessiten un permís per a matricular-se a la Universitat

TAULA 6.- MATRICULACIÓ A LA UNIVERSITAT DE BARCELONA (1916-1935)

CURS	NOIS	NOIES	% NOIS	% NOIES
1916-1917	3.421	225	93,8	6,2
1924-1925	3.474	528	86,8	13,2
1934-1935	584	53	91,6	8,4

FONT: Cortada & Sebastià (1988, pp.219).

La formació universitària de les dones durant el primer terç del s.XX estava dirigida cap a la formació cultural de les dones i no pas orientada a la formació professional qualitativa, perquè altrament perillaven els valors tradicionals establerts. Així, les dones solien encaminar els seus estudis cap a la formació humanística més que no pas cap a la tècnica, i van començar a consolidar-se una sèrie de carreres considerades socialment més adients per a les dones (bibliotecàries, infermeres, mestres, llevadores, practicants, etc.), en les quals el percentatge de noies matriculades i titulades augmentava progressivament.

5.3.- Anàlisi de la novel·la *La fabricant* de Dolors Monserdà⁴³

5.3.1.- Localització, argument i tema

*La fabricant*⁴⁴ és una novel·la urbana ubicada bàsicament al barri barceloní de Ciutat Vella –l'actual barri de la Ribera-, entre els anys 1860-1875, com es pot observar en el mapa 1 de la pàgina següent. L'acció bàsicament es desenvolupa en els límits espacials d'aquest barri: els carrers d'Isern -avui desaparegut amb motiu de la reforma de la Via Laietana- i el de Sant Pere, espais on l'autora va viure una bona part de la seva vida. Monserdà retrata l'ambient industrial –de fabricació i comerç tèxtil- del barri i alguns dels canvis que afecten la ciutat durant aquells anys arran de la industrialització, quan es produeix la primera fase de la consolidació urbanística de l'Eixample i apareixen la burgesia i el proletariat com a forces socials ascendents.

L'aportació fonamental de l'obra és la creació del personatge literari de la <<Fabricanta>>, una dona emprenedora que a partir de dos telers del seu pare i mare arribà a muntar una fàbrica. La protagonista tant en la seva condició de menestrala com en la posterior de fabricant té el seu camp espacial pel barri de la Ribera tot i que gaudirà, al final de l'obra, d'una casa en herència a l'Eixample⁴⁵, on es traslladarà a viure la burgesia barcelonina quan es produeixi l'expansió de la ciutat. En el transcurs d'aquesta evolució, l'Antonieta Coromines, la protagonista, que tants esforços ha realitzat per sobreviure, ha estat relegada a viure, com una dona burgesa típica d'aquella època: <<com a planta paràsita entre

⁴³ La interpretació de la novel·la es realitza sobre la base del guió de lectura ja esmentat (veure annex 2).

⁴⁴ Obra de ficció publicada el 1904 i reeditada en moltes ocasions. Segons la poeta Roser Matheu en la introducció a l'edició de 1972 de *La fabricant*, per disseny de l'autora la novel·la se subtitula originàriament “costums dels anys 1860-1875, la història de la creixença industrial de Catalunya” (Monserdà, 1991, pp.8).

⁴⁵ Carreras (1993) cita McDonogh (1988) per explicar com els canvis de domicili de la pròpia Dolors Monserdà, al llarg de la seva vida, mostren la gran mobilitat de la burgesia dins d'un espai urbà que s'amplia extraordinàriament en el darrer terç del s.XIX. Quan es casà en 1865 encara vivia al barri de Sant Cugat del Rec; a mitjans de la dècada dels 1870 es traslladà ja a l'Eixample, però al sector més proper a la Ciutat Vella, al passeig de Sant Joan; cap als anys 1880 es traslladà novament al passeig de Gràcia, mentre la seva segona residència alternava entre Argenton i el Pirineu; finalment, a tombants de segle, la família es desplaça a Sarrià, mentre ella mantenia un gabinet cap a l'Esquerra de l'Eixample on escriví les seves novel·les.

els velluts i tapisseries>> perquè al seu marit <<ja no li sembla bé que la seva dona continués treballant a la vista del públic; i, protestant de que ja tenia dret al descans, la privà d'exercir los seus càrrecs>>⁴⁶. En el fons, D.Monserdà, en aquesta obra, a l'igual que en la resta de la seva producció literària, utilitza la literatura per denunciar la situació de submissió en què es trobaven les dones de la seva època: creu, com a feminista, que *la felicitat de la dona arriba amb l'autonomia i l'exercici d'una activitat productiva* (Charlon, 1990).

La fabricant és una novel·la que defensa el treball femení, el dret de les dones a una activitat creativa que les valori socialment. S'emmarca en un context en el que s'està produint el debat sobre la conveniència o no del treball extradomèstic de les dones, especialment de les casades, quan les primeres transformacions tècniques i econòmiques anaven introduint progressivament la separació espacial (i, per tant, l'especialització) entre l'espai domèstic - àmbit de la reproducció- i l'espai extradomèstic -àmbit de la producció-.

A la novel·la aquesta defensa del treball remunerat femení només ho és en la mida que la feina es porta a terme majoritàriament en el mateix espai domèstic. És a dir, quan no es produeix la separació espacial entre la llar i el lloc de treball, la qual cosa significa no deixar la casa i "sortir a treballar". S'ha de pensar que els efectes de treballar a la llar són diferents: la treballadora està confinada a l'espai domèstic i aïllada de la resta de la població treballadora; pot combinar els dos tipus de treball -el domèstic i el remunerat- sense cap alteració social; no suposa una via lliure per entrar a la vida pública -una vida no definida per la família i el marit. Per tant, la societat d'aquella època no rebutjava aquest tipus de treball a domicili (que coincidia amb "l'esfera natural" de les dones), ans al contrari fins i tot es fomentava aquests tipus de treballs, tot i que les condicions laborals -higièniques i de retribució- eren totalment desfavorables. En canvi, sí que hi havia una actitud d'animadversió total de la societat de l'època al treball remunerat que implicava treballar fora de l'àmbit de la llar com, per exemple, era el cas de les treballadores tèxtils. Per tant, podem afirmar que D. Monserdà ofereix un *model de treball femení*, un tipus de relació assalariada, *que no transgredeix l'ordre patriarcal establert d'aquells moments* (Massey & McDowell, 1984; Nielfa, 1991).

⁴⁶ Monserdà (1991, pp. 206.)

La novel·la està construïda a partir de l'oposició de dos personatges femenins, l'Antonieta i la Florentina. La Florentina representa el tipus de dona creada a partir dels somnis dels homes: és l'antimodel per a les lectores. La seva vida no és envejable, perquè es basa només en l'aparença, en els plaers superficials i espera l'home -«el Príncep Encantat»- que ha d'omplir la seva existència: la seva vida estarà condicionada per una eterna insatisfacció. En canvi, l'Antonieta representa la dona oposada al model tradicional: intel·ligent, activa, treballadora, posseïdora de béns i poder, decideix sobre la seva vida. Exerceix el poder en la seva parella: és ella qui elegeix en Pere-Joan (el seu futur marit), qui organitza una trobada amb ell i qui li demana relacions. És ella també la que l'impulsa a crear un negoci propi; ell accepta a condició que administri i dirigeixi el negoci ella. D'aquesta forma, tot funciona.

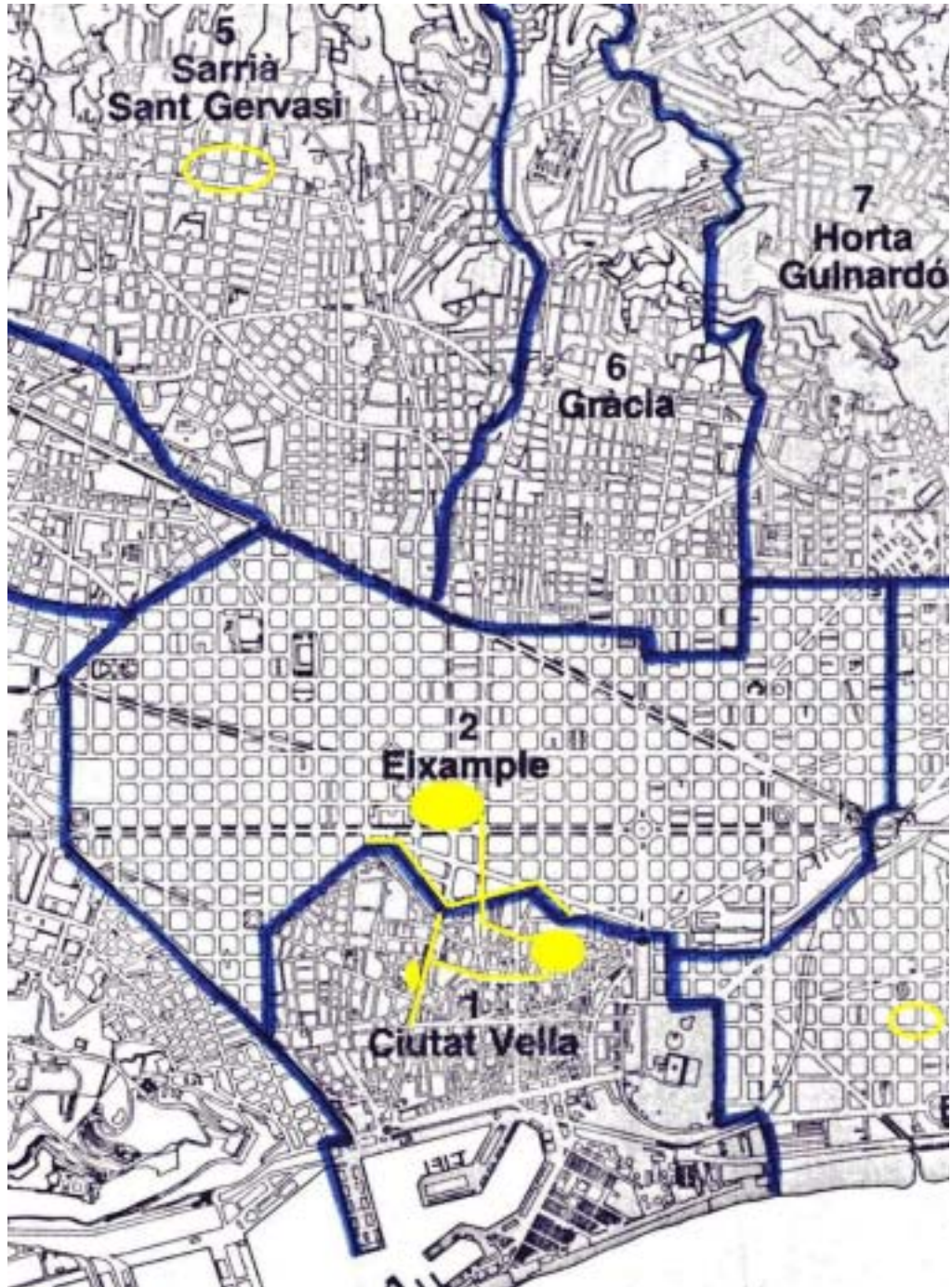
Per tant, el model de dona ideal que proposa la D.Monserdà és l'Antonieta quan és *adulta i casada*: treballadora, responsable, tenaç i generosa en els sentiments. És l'heroïna positiva, catòlica practicant, mentre que el personatge negatiu, la Florentina, no té un sentiment religiós pur. I és que *el centre de valors de la D.Monserdà és la fe cristiana*, l'única que pot donar sentit a la vida (Charlon, 1990), com ens ho transmet la seva protagonista:

<<...Déu i el temps donen solucions que nosaltres no les trobem mai...entretant pregar a Nostre Senyor que et doni la solució que ara no trobes, ¡i estigues ben segur de que Ell te la donarà!...>>⁴⁷

Val a dir també que els personatges masculins no són el prototipus d'home fort, sinó més aviat són homes dòcils, influïbles, febles i inconscients (Charlon, 1990).

⁴⁷ Monserdà (1991). A partir d'ara, totes les cites que es corresponguin a fragments de la novel·la de l'autora només les indicarem amb les pàgines.

Mapa 1. Itinerari urbà de *La fabricanta*

Esc. aprox. 1: 3207

5.3.1.- Sobre la percepció de l'espai urbà viscut i la visió interna de la societat urbana

5.3.2.1.- L'espai domèstic

L'Antonietta considera la casa com l'espai més proper del paisatge urbà. En tot el seu cicle vital, l'àmbit que més freqüentarà serà l'interior de la llar: quan és soltera ho fa per costum i era el que estava establert; quan està casada perquè ha de treballar per "aixecar" la indústria i el comerç de casa seva.

Quan encara resta soltera, dins la casa, l'espai més íntim, és a dir, el que expressa millor el seu sentit personal de lloc i d'identitat, serà el balcó (*símbol de llibertat*). En canvi, un cop casada i assolit el benestar econòmic, aquest espai més personal serà l'oratori (*símbol de reclosament*). La decoració d'aquest microcosmos -l'oratori- expressa l'ideal dels valors cristians que a la vegada són personals i compartits per la comunitat. Reflecteix el seu "jo" alhora que crea un ambient que s'adequa a una tradició comunitària molt arrelada en la burgesia catalana de l'època (Monk & Hanson, 1989), a la qual pertany l'autora.

<<...anà a tancar-se a l'oratori... Reclosa en aquell reduït espai tan sols il·luminat per un dels ciris de l'altar, encès per a llegir en lo devocionari, l'Antonietta féu lo exàmen; (...) Li era impossible girar la vista a son entorn sens que deixés d'aparèixer a la seva imaginació lo miraculosament que Nostre Senyor l'havia duta, acompanyada del seu Pere-Joan, des del pis del carrer Mitjà fins a aquell luxós oratori amb parets entapissades de domàs carmesí i amb son hermós altar adornat amb costosos canelobres de plata...>> (239).

Només hi ha un moment que percep l'àmbit de l'esfera domèstica com a opressor i poc agradable: quan el seu marit l'obliga a retirar-se del negoci, convertint-la en la típica dona burgesa.

<<...malgrat lo seu pis gran i luxosament amoblat, no sapigué pas *resignar-se a viure com a planta paràsita* entre els velluts i tapisseries que la voltaven. Passada tota la seva existència en l'activitat del

treball, *desconeixia per complert l'atractiu que les altres dones de sa nova posició sentien per visites i passeigs*, ja que a quaranta anys difícilment se troba gust en costums noves. A més a més, lo pensament de que la seva intervenció ja no era necessària per a la progressiva marxa de la casa la ferí tan vivament i li despertà tan fondes susceptibilitats, que pot ben assegurar-se que aquest clau fou lo primer corc que li rossegà l'alegria d'assolir lo lloc al que havia consagrat los esforços de tota la seva vida. Lo jubilament (...) li feia l'efecte d'una *abdicació forçada*, ja que aquella passivitat la duia a una contínua enyorança d'aquells anys de treball i de privacions de tota mena, però en los que la seva veu i el seu vot hi eren sempre imprescindibles...>> (206)⁴⁸.

5.3.2.2.- L'espai extradomèstic

L'espai exterior del paisatge urbà que considera més proper i, per tant, més segur és el seu carrer i després el seu barri. Tot i que D.Monserdà ens descriu el carrer de l'Antonieta (Mitjà de Sant Pere) com a rònec, estret i amb poca llum, la protagonista el viu de manera plaentera. És més, no hi ha cap indicatiu en la novel·la que suggereixi un sentiment de por o d'inseguretat quan utilitza aquests espais, fet que demostra la importància dels lligams afectius que les persones tenen amb els espais on viuen.

<< Mes l'Antonieta, que havia nascut en la casa que habitava, la que el seu avi comprà amb sols dos pisos i el seu pare havia pujat d'un altre i de les dues quadres a on hi tenien los telers, si el carrer Mitjà no li pareixia lo més hermós de Barcelona, trobava que, per a viure-hi ella, no n'hi agradava cap altre. ¡Era tan quiet...! ¡Hi havia tan bon veïnat...! ¡Era tan alegre amb los vols dels coloms ...! I si bé era cert que, a l'hivern, sols per l'indret dels pisos alts hi passava una llepadeta de sol, a l'estiu..., ¡oh, a l'estiu!: no sols baixava als primers pisos i als llindars de les botigues, sinó que, com una catifa d'or, s'estenia per les rústegues llambordes de l'empedrat.>> (54-55).

Tota la seva existència està lligada al barri: el seu carrer serà l'escenari per on copsarà la presència del Pere-Joan i brollarà el seu amor per ell; un cop casada se'n va a la llar d' ell, dos carrers més enllà (carrer Més Baix), i, per tant, resta en el barri. No obstant això, al final de la novel·la podria permetre's econòmicament anar-se'n a una altra casa més adient a la seva nova condició de burgesa - en posseir-ne una a l'Eixample- , però elegeix restar en el barri que l'havia vista néixer i convertir-se en una fabricant.

Per tant, el *camp espacial de les seves activitats és el barri i el seu carrer*. És essencialment aquest espai viscut i utilitzat durant la seva vida amb el qual s'identifica. Ella

sola, casada o no, el fa servir per desplaçar-se cap a altres espais interiors o exteriors de la ciutat (anar a visitar parents o realitzar els seus deures religiosos). Fins i tot en situacions que, cal dir-ho, en aquella època podrien semblar agosarades com és el cas de l'assistència a l'església de Sant Pere a hores intempestives, també hi va sola:

<<... tocaven dos quarts de cinc del matí, quan la noia Corominas,... pujava per les escales de la seva parròquia... Poques iglésies hi ha a Barcelona, i en particular aleshores, en què no s'havia ni tan sols pensat en fer l'actual restauració, com l'antiquíssima de Sant Pere, per a recloure l'esperit davall d'aquella aclaparadora nau de pedra llisa i negra, i molt més en aquella hora matinal en què els temples, sense funcions i sense moviment de la concurrència que més tard hi acudeix, se presenten amb tota sa austera severitat. (...) l'Antonieta obrí la porta, prengué l'aigua beneïta i es troba completament a les fosques. La naixenta claror del sol no arribava pas a trencar la boirosa negror d'aquella iglésia sense finestrals...>> (69-70).

Així, tot i que la seva foscor, austeritat i poca concurrència de gent podria suscitar en l'Antonieta certa temença i por, ella considera l'església com un lloc segur i molt proper. Podríem fins i tot aventurar-nos a afirmar que l'*espai església* és el que considera més íntim de tots els llocs exteriors del paisatge urbà.

Una absència curiosa en les activitats que realitza la protagonista i altres dones és la de desplaçar-se per anar a comprar aliments o en el seu defecte la descripció de l'espai mercat, la qual cosa suposa que aquesta activitat la realitzaven les treballadores domèstiques o les mestresses de casa de classe social baixa. Caldria incloure, també, entre els possibles motius d'aquest silenci, que la pròpia autora -dona burgesa de l'època - no freqüentés aquest espai urbà.

<<Res, que diu que ja té criada... Però, de tots modos, val més aixís que no pas avergonyir-nos, anant-se'n a comprar ella mateixa, com ho ha fet fins ara i...>> (149).

Quant als *espais públics d'esbarjo* (oberts o tancats) que ofereix la ciutat sempre ho ha de fer acompanyada d'alguna persona parenta o coneguda. El mateix succeeix a la seva cosina, la Florentina, que hi va amb la seva mare. A *la nit* aquests espais es converteixen en *llocs insegurs* per a les dones:

⁴⁸ La cursiva és nostra. En aquest paràgraf, també cal destacar el tó crític de l'autora vers els costums de les dones burgeses.

<<...i lo que ara hem de fer és veure si es troba al teu ditxós germà, que ens ha fet una passada aquest vespre... Mira que haver-nos-en d'anar totes soles, amb aquesta fosca, ¡i tan lluny!...¡Però això és lo que té el refiar-se de ningú!...-afegí l'enutjada senyora, sortint definitivament dels jardins de l'Euterpe per a emprendre la baixada a la ciutat pel desert i fosc passeig de Gràcia, ja que la migrada llum dels fanals, en lloc de reflectir-se com avui en les parets de les cases, lliscant pel dessorre de la llarga filera de pedrissos i rosers que s'aixecaven a banda i banda de la via, anava a perdre's per entre les tenebres d'immensos camps de conreu >> (50).

Un cop casada, el camp espacial de les activitats de la protagonista continua sent el barri i el seu carrer però, ara, *l'espai urbà viscut* està clarament determinat pel treball remunerat i les tasques que comporten l'àmbit de l'esfera domèstica. El poc temps de lleure que té solament el dedica a passejar amb el seu marit i a complir amb les seves obligacions religioses.

Pel que fa a la Florentina adquireix els hàbits i costums de la típica dona burgesa. Abans de maridar-se, cultivava molt més que l'Antonieta les relacions socials: vivia l'espai urbà públic d'esbarjo com un lloc per exhibir la seva persona i relacionar-se amb els nois que li interessaven. Quan es casa, el seu comportament canvia i l'espai viscut serà majorment l'espai domèstic. I quan surt sempre ho farà acompanyada del seu marit. No hi ha cap moment en la novel·la en què ella utilitzi l'espai urbà de la ciutat sola (ni abans ni després del matrimoni). En aquest sentit, també es contraposa a l'Antonieta.

<<...no conreuava les relacions socials. S'havia volgut aïslar, i el món l'havia aïslada.>> (234).

La Florentina, a diferència de la protagonista, té una percepció més àmplia del món exterior de Barcelona. Per un cantó, va anar a París durant la lluna de mel; per un altre, té la torre d'estiueig prop del poble de Sant Gervasi a una hora de camí de Barcelona. En canvi, l'Antonieta i en Pere-Joan havien projectat anar per la lluna de mel a Badalona, a Pedralbes... tot i que no es realitzà per tal de poder engegar el seu negoci. Aquest és un indicatiu que demostra que *la variable classe social determina l'espai viscut per les persones*: la classe social més baixa té una percepció de l'espai urbà més reduït -basada fonamentalment en el seu barri - que no pas els de classe social més alta (burgèsia). Cal recordar que les dues

personatges femenines tenen una procedència social diferent i això provoca un cert menyspreu classista de la Florentina (burgèsia) vers l'Antonieta (petita burgesia).

5.3.2.3.- Els canvis urbanístics a la ciutat

La novel·la reflecteix l'ampliació de la superfície urbana de la ciutat de Barcelona a través del model urbà dissenyat per Ildefons Cerdà per tal d'adequar els vells espais de la ciutat feudal-gremial a les necessitats de la indústria i a l'increment constant de la població, tal com analitza Miralles (1997). La implantació del nou pla d'urbanització de l'Eixample per connectar els pobles del Pla amb la ciutat històrica en la seva fase inicial de 1860 és l'escenari de fons que utilitza l'autora per fer-nos constatar els canvis urbanístics soferts per la ciutat. En aquella època, el cor de l'actual Eixample s'estava construint i les edificacions alternaven amb els camps de conreu, com ens ho fan saber les dues protagonistes quan esperen el germà perquè les acompanyarà fins al centre de la ciutat ja que la il·luminació d'aquests carrers era precària i a la nit se sentien, entre altres coses, insegures en transitar-los.

En l'evolució del temps narratiu de la novel·la (1860-1875) es poden constatar indicis d'altres transformacions que a finals de segle s'aniran consolidant com, per exemple, el trasllat d'una part de la indústria tèxtil de Ciutat Vella al poble de Sants i, posteriorment, a Sant Martí de Provençals, sense tanta població i amb uns preus del sòl més barats per la classe empresarial. En aquest sentit, la fàbrica del marit de l'Antonieta segueix a grans trets el mateix itinerari on s'anirà ubicant part de la indústria tèxtil barcelonina en el darrer terç del s.XIX. El paisatge sonor característic d'aquesta ciutat industrial i, en concret, del barri de la Ribera és el derivat del brunzir dels telers, tal com ens emfasitza la pròpia autora el divendres sant, quan els telers i les fàbriques deixen de funcionar.

La novel·la, finalment, també emmiralla els canvis de residència de les velles i noves èlits dirigents de la ciutat a mida que l'espai urbà s'anava ampliant (Carreras, 1993). En el

camp temporal de la narració la família de l'Antonieta emigrarà de Ciutat Vella a l'Eixample. Ara bé, encara no s'havien annexionat els pobles del Pla de Barcelona a la ciutat, com reflecteix la segona residència de la Florentina en el barri de Sarrià.

5.3.2.4.- Sobre els costums i les maneres de pensar en la vida urbana de la Barcelona dels anys 1860-1875

L'autora exposa, en paraules de l'Antonieta, el que pensa sobre les relacions afectives i, en concret, sobre el *matrimoni i la vida conjugal*.

<<-Mira, noi, jo crec que a la barca del matrimoni, quan a l'un li falta esma o aptitud per a manejar los remes, precisa que s'hi posi l'altre, sia el que sia, perquè a la fi a la barca hi van tots dos; i quan s'enfonsa, si bé és veritat que la muller s'ofega, el marit tampoc no se'n revé mai més, de la remullada... I vosaltres, los homes, hi viviu massa creguts de que tot se us deu..., de que, per la vostra part, amb guanyar lo pa i deixar-vos estimar ja feu prou...;I a vegades les dones serien felices amb tan poca cosa!... Una atenció davant de la gent..., una paraula carinyosa...I tu, Pep, com lo meu mateix home, ets un bon tros eixut, sec, esquerp..., i, si bé les obres proven les estimacions, les bones paraules són lo foc que les embelleix i les alimenta.;Ah, no em miris amb aquestos ulls admirats! ¿Te fa estrany que jo, essent de la teva banda, et parli aixís?... És que hi ha espines que a tots nos punxen per igual, per més que cada u les suporti de la seva manera; i perquè també crec que, en consciència, dec dir-te la veritat, per a què, vegent la teva part de culpa, li sàpigues perdonar la seva.;Cosetes, defectes, diferències de parer!... Però aquestes petiteses ¿què volen dir per a una cosa tan grossa i tan trascendental com és una separació?... I, quan hi ha criatures, ¡quin horror!... Per lo tant, crec que, de moment, lo que has de fer és quedar-te a viure amb nosaltres, seguint a Barcelona la teva vida normal com si res hagués succeït; amb lo que ningú s'enterarà d'aquesta qüestió i donaràs temps a la teva dona per a què, repensant-se, pugui tornar enrera de la seva bogeria...>> (222 a 224).

En aquest paràgraf se'ns explica que en la relació amorosa els homes no senten ni busquen el mateix que les dones. Les dones són les que tenen uns sentiments perdurables i els homes només volen la sensualitat i la superficialitat en els sentiments. Per tant, no és possible l'enteniment entre homes i dones. I de fet, les dues protagonistes pateixen aquest conflicte en la seva vida matrimonial. Alhora es reflecteix la *moral burgesa*, molt arrelada encara en aquella època: la por al què dirà la gent sobre la separació i a l'ensorrament de l'ideal de matrimoni. Per tant, tot i que el *divorci* és un fenomen minoritari des de la perspectiva actual, en aquella època també era una realitat constatable.

Les dues personatges viuen de diferent manera la seva boda ja que un matrimoni és reconegut i l'altre es rebutjat per la família, a causa de la no submissió a les lleis patriarcals vigents. En aquest sentit, un costum molt arrelat entre la burgesia catalana d'aquells anys era el d'ensenyar les robes i els regals pel casament de les noies, acte que denota la importància del matrimoni i l'ostentació que se'n fa alhora que reflecteix la diferent procedència social de les protagonistes.

<<Amb motiu del pròxim casament de la Florentina, s'havien exposat les robes i els regals; i la seva mare, plena de satisfacció, ensenyava a les amigues i conegudes les dotzenes de camises, armilles, enagos i demés peces de roba blanca, que, guarnides amb puntes i brodats, estaven arreglades a cada part d'una llarga taula col·locada al centre de la sala principal, mentres que, arran de les parets i dessorre de cadires i maniquins, s'hi veien los trajos, los abrics i demés vestuari d'ús extern, fet a la rigorosa moda de l'època >> (145).

La problemàtica sobre les *dones solteres* era una altra realitat vigent en la societat catalana d'aquella època, especialment a principis del s.XX, quan l'autora escriu la novel·la⁴⁹. Eren mal vistes socialment per bé que la disminució de matrimonis era un fet constatable.

<<... ben convençut de que, una volta que en Josep Corominas tirava avant lo seu matrimoni amb la Florentina, a tots los agradaria prou de treure's a la germana soltera del davant; i, encara que mossèn Vicenç comprenia que en Pere-Joan Grau no era lo que se'n diu un partit per a entusiasmar a una família acomodada, trobava que era una coseta bastant regular, donat les seves prendres morals i el bon jornal que guanyava; qualitats més de tenir en compte, ja que l'Antonieta, ni pels seus anys ni pel seu físic, semblava que pogués aspirar a cosa de més empenta.>> (119).

En aquest sentit, l'autora proposa, en boca de la protagonista, la seva pròpia visió: assumir la solitud voluntària si el matrimoni no li convé, però mai com a "tieta".

⁴⁹ En una conferència realitzada a l'Ateneu Barcelonés l'any 1916, l'escriptora Carme Karr parla de la tendència a augmentar el nombre de dones solteres, a les quals xifra en més de 600.000 en tot l'Estat espanyol. Per tal de defensar una millora i modernització de l'ensenyament de les dones, creu que cal trencar motllos. I amb aquesta finalitat es pregunta: «¿No es profundamente doloroso que en España exista aún quien pueda creer que la solución al problema femenino está únicamente en el convento cuando falla el matrimonio?» (VV. AA., 1916, pp. 33). Per tant, a l'igual que D. Monserdà defensen públicament l'ampliació educacional de les dones perquè puguin viure amb dignitat si no es volen casar o entrar en un convent. I en aquest mateix sentit, aquestes escriptores i altres conferenciants com Leonor Serrano i Rosa Sensat, entre d'altres, també reivindiquen el dret al treball lliure i retribuït de les dones fora de la llar.

<<... només és llastima per tu, que hauràs d'estar al domini d'una cunyada que, com a pubilla, me sembla que és un bon tros soberana... Oi, i la cunyada i la tia, perquè la senyora Madrona no deixarà pas a la seva noia..., i si et tens d'estar amb totes dues, ¡ai, filla, ja et planyo!...

-Sí, sí...¿Que es pensa que no ho conec, que ara faré nosa a tothom...? ¡I cregui que és ben trist de pensar que una hi és de massa, a casa seva! -exclamà l'Antonieta tot espurnejant-li els ulls.

-¡Veus com jo t'ho deia, lo que et passa, quan fa dos anys lo senyor Ramon te va fer parlar per mossèn Vicenç per a casar-se amb tu? Ara fores a casa teva ben acomodada i te'n podries ben riure... i...

-¡Ai, no, no! D'això sí que no me n'arrepentiré mai -saltà resoltament l'Antonieta-. La mare, que Déu l'hagi perdonada, deia sempre que el casar-se amb un viudo amb fills era anar a fer víctimes o a ser-ne...No, no: casar-se per casar-se no ha sigut mai la meva aspiració. I, en quant els diners, tampoc fan la felicitat. (...) ¡a mi més m'estimaria un jove que m'agradés, encara que fos un senzill treballador!>> (96-98).

D. Monserdà no demostra cap interès per la funció reproductora o el plaer de la maternitat, tot i que no entén la sexualitat d'una altra manera. És més, no reflecteix en cap de les protagonistes els problemes - o en el seu defecte el sentiment d'inseguretat- que comporten el part i el postpart en el context de la novel·la, ja que eren factors específics de mortalitat entre les dones. De fet, li interessa molt més emmirallar el que considera la *tasca fonamental*, irrenunciable, *de les dones-mares*: transmetre els valors bàsics i, per tant, *assumir les funcions educadores*. En aquest sentit, es comporta la protagonista però no la Florentina que deixa la tasca socialitzadora en mans de la institutriu, costum propi de la burgesia. Ara bé, sí que ens descriu el que suposa -de despeses addicionals- el naixement d'una criatura per a una família menestrala, tenint en compte que en aquella època no estava institucionalitzada la Seguretat Social.

<<Podria ésser que jo no anés tan bé com nos pensem...; tu podries estar malalt..., passar dies sense cobrar; i els telers i la casa fan gasto, i s'ha de pagar lo lloguer i el fadrí i la criada...Ara lo que s'ha de veure és los [diners] que hi ha verdadera necessitat de gastar. La senyora Tuies m'ha dit que, anant bé, entre caldos i llevadora i demés coses que són imprescindibles, quasi hauríem de menester de divuit a vint duros; és preferible posar-hi dos de més, i fan vint...>> (167-168).

Finalment, cal assenyalar que la religió catòlica era una part molt important de la cultura i l'imaginari col·lectiu popular, malgrat la llarga tradició d'anticlericalisme popular a Catalunya (Nash, 1988, pp.168). Certament, els *costums i els sentiments religiosos* estaven molt arrelats en la societat i l'autora ens transmet, per convicció, la importància de la moral cristiana per aconseguir la pau interior durant la vida. Entre d'altres indicis que hi ha a la novel·la podem citar: la descripció de la diada de "Divendres Sant", el director espiritual de la

protagonista -mossèn Jaume-, el costum de confessar-se de la majoria de la població, el munt d'esglésies que hi havia al barri, els espais dins la casa decorats amb imatgeria religiosa, etc.⁵⁰:

<<...Aquest jubileu és una gràcia alcançada a prec de sant Francesc, per a què els cristians, amb sols una bona confessió i comunió, puguem treure als nostres difunts de les penes del purgatori... ¡Ja veus si hi poden haver uns <<bons dies>> més hermosos que els de lliurar a la teva mare de la pena que li haguí estat imposada pels seus pecats!>> (108).

5.3.3- La identificació amb els espais

5.3.3.1.- L'espai casa

Mentre l'habitatge de la Florentina sempre es reconeix com l'espai reproductiu, la casa de la protagonista s'identifica com l'*espai reproductiu i "productiu"*, tant de soltera com de casada.

<<En Pere-Joan se deixà portar; i, guiat per ella, (...) dirigint-se envers la part del darrera, se detingueren davant d'una porta tancada. Allí fou la núvia la que a son torn se tragué una clau de la butxaca per a obrir un quarto d'uns vint pams en quadro, amb una sola finestra que donava a un celobert i per la que amb tota sa força hi entrava, (...), un reig de l'esplèndid sol del mes d'abril que (...) mostrava als admirats ulls d'en Grau l'estrany mobiliari d'aquella habitació; puix que, ajaguts per terra, s'hi veien grossos muntants de fusta, calques, ballestes, pintes, volants, llançadores, pues, claus, martells i corretges, un cove ple de bitlles i rodets, i al fons, (...) un cep aguantant unes velles debanadores plenes de troques de seda blanca...

Tot això que semblen desferres són los dos telers amb què el meu pare començà a treballar. Jo m'hi he criat, entremig d'ells;... Això vol dir que des de criatura he vist com de dos telers se'n posaven quatre, i com d'aquells quatre se n'omplia tota una quadra, que és lo que, amb l'ajuda de Déu farem nosaltres... Lo favor que et vull demanar és que desisteixis del teu programa de festes. Amb aquestos tres dies muntarem los telers i arreglarem l'ordit, i el dilluns, en lloc d'anar a treballar a casa l'Escudé, tindràs los telers a punt per a teixir a casa nostra >> (141-142).

D'aquesta manera, un cop casada, l'Antonietta incorpora a la seva nova llar eines de treball i mobles -dues calaixeres- familiars per a crear nous espais que segueixin la tradició

⁵⁰ Una descripció literària de la forta influència i poder de l'Església en el s.XIX en una ciutat espanyola de tipus mitjà la trobem a *La Regenta*, de Clarín.

comunitària. Per tant, hereta gustos sobre decoració interior i formes de treball de la família (Monk & Hanson, 1989, pp.36).

El matrimoni (Antonieta i Pere-Joan) confeccionarà mocadors de pita i després de diverses ampliacions del negoci dins el mateix àmbit domèstic faran el pas vers la separació entre l'espai domèstic i l'espai extradomèstic: l'Antonieta treballarà a l'espai domèstic que, malgrat l'adquisició de noves fàbriques, continuarà conservant les seves funcions productives dirigides i administrades per ella mateixa; contràriament, el seu marit, en Pere-Joan, es dedicarà a treballar en l'àmbit extradomèstic, en les noves possessions. Per tant, aquí s'expressa clarament la *tradicional divisió del treball per gèneres* en restar l'home associat al món de la producció, en què predominen les relacions professionals i públiques, i la dona a l'àmbit domèstic, on predominen les relacions personals. Tot i que l'autora valora el treball de la protagonista en l'àmbit domèstic, cal recordar que en aquella època s'estima com a inferior i , en canvi, les activitats vinculades a l'espai extradomèstic seran considerades més importants.

<<I la dona que amb dos telers vells i algunes lliures de seda comprada a fiar havia començat lo negoci de la casa, fent passar al seu marit de treballador a amo, s'enginyà per a comprar-ne de mecànics, llogà una quadra a Sants i, fent pactes amb lo propietari de la casa que continuaven habitant en lo carrer de Sant Pere Més Baix, per a què de les dues botiguetes los fes un magatzem, amb lo fi de traslladar-hi amb més amplitud lo despatx que tenien en l'entresol, animà al seu marit per a començar la segona etapa del seu treball, que, amb sa intel.ligència, sa activitat i no escassejant les privacions de tota mena, en pocs anys los donà per resultat fer-los amos d'una gran fàbrica a Sant Martí de Provençals i de la que compraren a en Corominas, quan aquest se féu bolsista, i de tres o quatre cases a Barcelona, entre les que s'hi comptava la que vivien, que engrandiren amb la del costat per a fer-ne de dues una, ja que ambdós tenien la il.lusió de viure i morir a on s'havien casat, a on havia nascut lo seu fill i a on se feren los començaments de la seva fortuna. >> (205).

A l'igual que s'amplia el negoci i les propietats immobiliàries, les condicions econòmiques possibiliten que s'engrandeixi la casa com a espai reproductiu i adquireixi unes característiques diferents, amb fortes connotacions religioses:

<<En Corominas ... li semblà que aquell pis gran en lo que hi regnava la quietud i uniformitat d'un convent, amb ses cambres endomassades i guarnides amb la simetria dels altars d'iglésia de monges, l'aplanava, li queia a sobre, li estrenyia el cor... (...) Ara aquell pis tan solitari devia semblar un cementiri...>> (227-228).

Malgrat tot l'esmentat, se'ns identifica clarament els olors i sorolls de l'espai casa solament en la seva funció productiva i, a la vegada, se'ns clarifica que aquest espai està diferenciat per sexes.

<<...les ordidores i la rodetera que treballaven a la quadra del tercer pis de casa en Grau s'apressaven a donar los últims tocs a la feina que tenien entre mans. La llum de les darreres hores de la tarda, ... banyava amb sa grisa melangia aquell espai de parets emblanquinades a on vertiginosament rodaven les altes gàbies de fusta, mig cobertes per les madeixes de la groguenca seda. Malgrat lo brogit que, semblant al d'un esbart d'abelles, produïa el moviment dels rodets al passar los fils per la guiadora i d'aquesta a l'ordidor, i dels enraonaments de les dones, per entre el gruix dels rajols que separava un pis de l'altre se sentia clarament lo tic-tac dels telers que funcionaven a la quadra del pis de dalt, a on treballaven los teixidors >> (208).

El barri i, més concretament, el carrer de l'Antonieta és un *espai de pluriactivitat*, típic d'un barri menestral, on la gent treballava de portes enfora i on les botigues i els petits comerços també hi són presents.

<<... quina remor de passos quedava ofegada pels colps de mall del manyà i el cruixir del ribot del fuster, que quasi tot l'any se veien obligats a treballar al marxapeu de la porta per a gaudir un xic de la llum que migradament deixava arribar fins a ells l'estreta llenca del cel que s'obirava de banda a banda dels ennegrts terrats.>> (54).

5.3.3.2.- Els espais urbans en l'àmbit públic

El comportament espacial de les protagonistes en l'àmbit públic està determinat per les restriccions per raó de gènere i estat civil. L'espai extradomèstic era l'àmbit propi dels homes i, per tant, les dones –especialment les joves i solteres- que l'utilitzaven amb objectius diferents als determinats per les tasques domèstiques eren “mal vistes” socialment. La normativa social i patriarcal “obligava” les noies joves i solteres a anar acompanyades d'algun parent quan sortia al carrer, mentre que un cop casades si el motiu de la seva mobilitat espacial no eren les tasques reproductives acostumaven a sortir acompanyades del seu marit.

S'ha pogut observar també, una major mobilitat en l'espai urbà per raons d'esbarjo en les noies i dones burgeses que no pas en les de classe popular. En general, però, cal tenir en compte que en la societat d'aquella època el món femení vivia molt reclòs en l'espai domèstic

i, per tant, hi havia una percepció molt restringida dels espais urbans públics, característica que recull la novel·la.

Les protagonistes estableixen un mapa mental de la ciutat en què els límits de Ciutat Vella, en especial la Ronda de Sant Pere, s'identifiquen com la frontera que divideix la ciutat entre la part alta i el casc antic. Una part alta, encara no urbanitzada del tot però en què ja comença a viure un sector important de la burgesia catalana i a localitzar-se alguns espais de lleure per a la ciutadania, funció bàsica que en aquella època tenia el centre de l'Eixample. I un nucli històric subdividit -"mentalment"- entre el que és avui dia el barri de la Ribera i el barri Gòtic, dos barris amb funcions diferents: el primer menestral i el segon, més administratiu i de serveis, on el carrer Ferran i les Rambles es converteixen en espais de comerços i esbarjo. Més enllà de les Rambles, en l'actual barri del Raval, conviuen terres de conreu i horts amb noves fàbriques i petits comerços on la menestralia i el proletariat són els protagonistes. Per tant, no està del tot edificat, especialment la part propera a les Drassanes, com es pot observar en els diferents plans de la ciutat de Barcelona de l'època (Galera & Roca & Tarrago, 1972 i 1982)

5.3.3.3.- La mobilitat espacial en la ciutat

Pel que fa a la mobilitat espacial cap al treball hi ha poques referències explícites, tot i que implícitament podem afirmar que majorment la gent, homes i dones, circulen *a peu*. En aquest sentit, val a dir però, que l'acció de la novel·la en centrar-se bàsicament en el barri de la Ribera facilita aquest tipus de desplaçament. Fins i tot quan es parla d'esquitllada de *l'emigració rural femenina* cap a Barcelona -font de mà d'obra per a les fàbriques tèxtils o per al servei domèstic- no hi ha cap referència al tipus de transport que s'utilitza, suposem però que era o bé amb el cotxe de cavalls (carruatge), o bé amb el ferrocarril, si les distàncies eren molt llargues; o bé a peu si eren relativament properes.

Quant a la mobilitat espacial determinada per les tasques reproductives (trobar roba per a casar-se o per a la criatura, preparatius per a la primera comunió del fill, etc.) la forma de desplaçar-se també és a peu. Les dues característiques fonamentals que cal destacar són: la multiplicitat d'activitats a realitzar en un mateix desplaçament i l'exclusiva responsabilitat

femenina en la seva planificació i execució. A diferència de la Florentina, la protagonista no solament va acompanyada de parentes, veïnes o marit, sinó que també sovint hi va sola.

<<...al sortir de Sant Pere has de venir [Pere-Joan] amb mi al carrer de la Boqueria per a veure una cosa molt bonica que hi tinc emparaulada i que se'ns emportarà molta estona, ¡molta! (...). I d'allí hem d'anar al carrer de l'Hospital per a triar-ne un altre... I, además, que jo vull que tu m'ho ajudis a triar... ¡Sembla que no et fa alegria de comprar coses pel nostre fillet!...Doncs, com te deia, has de sapiguer que lo que tinc fet són bolquers, faixes, gorretes..., en fi, tot lo de diari; però el barnús, lo vestit i el bressol, això ja són coses de més importància i no ho he volgut comprar sense que tu ho vegessis >> (163-164).

5.3.4.- L'espai domèstic: la casa

5.3.4.1.- Les dimensions de les llars

Les dimensions de l'espai domèstic reflecteixen la classe social a la qual pertanyen les protagonistes. En general, podem afirmar que la Florentina viu sempre en espais amplis i ben acomodats, fàcilment identificables amb la seva condició de burgesa benestant. En canvi, la llar de l'Antonieta evolucionarà a mesura que el seu estatus socioeconòmic (de menestrala a fabricant) també canvia. A tall d'exemple, observem a on habitava quan era soltera:

<<...al primer pis d'una rònega casa situada en lo carrer Mitjà de Sant Pere... en lo menjador, tan sols orejat per l'esquifida finestra del celobert... en l'esquifit balcó de la sala del davant...>> (51-53).

5.3.4.2.- La tipologia de les llars

El nombre de membres per llar no és massa elevat: en general podem dir que n'hi ha *dos*. En efecte, la convivència de dos germans i la mare vídua i la filla o fill (família monomarental) són les dues formes més freqüents en la novel·la. Cal assenyalar que només

hem constatat un cas de llar unipersonal: la del Pere-Joan. I no n'hi ha cap amb dos o més nuclis.

Tot i que Catalunya s'estava convertint en la zona econòmica industrial més important de l'Estat espanyol, en el context històric de l'obra (1860-1875) encara predominava una alta mortalitat catastròfica per causes econòmiques, mentre que les condicions higièniques i sanitàries afavorien l'expansió de les epidèmies (Nielfa, 1991, pp. 622). *L'orfandat i la viduitat* -dos fenòmens bastant estesos en aquella època- i altres característiques com l'*elevada natalitat* per motius de *gran mortalitat de criatures i adolescents*, poden justificar el reduït nombre de membres en les llars.

<<...però la senyora Madrona, que des de jove havia quedat viuda amb cinc fills, dels que sols li arribà a gran la Florentina...>> (55).

Quan es casen, la composició de la llar de la Florentina és significativa de l'època: tipus d'habitatge d'un nucli on conviuen altres membres que són ascendents del cap de família o de la seva esposa (la mare). Després cadascuna ampliarà el nucli familiar amb una criatura -com és el cas de l'Antonieta- o dues (la "parelleta") - com ho és el de la Florentina. Cal tenir en compte que en les llars també hi havia la presència de les treballadores domèstiques encara que no hi hem trobat cap referència explícita en l'obra.

5.3.4.3.- El cap de família

El paper de cap de família es atribuït als homes en totes les situacions d'aparellament. Solament en la llar de la tia Madrona i la Florentina, quan encara resta soltera, la persona principal és una dona i respon a la seva condició de vídua. En l'obra aquest paper de <<cap de família>> comporta uns *drets* i unes *obligacions* com és el cas de mossèn Vicenç amb l'Angeleta quan han de convertir-se en intermediaris pel matrimoni de l'Antonieta. Així mateix es reflecteix en la relació entre l'Antonieta i en Pep Corominas, tot i que ella *es rebel·la contra la injustícia de les lleis patriarcales* i defensa el dret d'escollir l'home per al seu

matrimoni en contra de l'opinió del seu germà. Un dels paràgrafs més clars de la incidència de les lleis patriarcal sobre les dones en aquella època es quan la protagonista, en reclamar les dues mil lliures de *dot*⁵¹ que li pertocaven, en Josep Coromines <<revestint-se de sa autoritat d'hereu,...>> li diu:

<<- Lo casament o el disbarat que no has volgut desfer per la teva plana voluntat, lo desfarà el teu promès quan sàpiga que tu ¡no en tens cap, de dot! Que sens dubte deu ésser per lo que et vol... no tinc cap obligació de donar-te res, ¡ni la roba que portes al damunt!

-¡No ho vas pas dir-ho aixís quan va morir lo pare! -protestà l'Antonieta, desfent-se en un desconsolat plor.

-Sí, és molt cert que, a l'encarregar-me de la casa, vaig dir a mossèn Vicenç, al davant teu, que jo em veia amb ànims de guanyar lo que havíem perdut i que, relativament al teu dot, compliria la voluntat del pare; però això era casant-se a gust meu i de la família, i no ara que t'empenyes en fer un disbarat a disgust de tothom...

Lo que en Coromines acabava de dir era l'exactíssima veritat, l'Antonieta ho sabia tan bé com ell; lo que ignorava era que aquelles circumstàncies, afavorides per les lleis, poguessen desposseir-la de lo que sempre havia cregut seu. (...) en Coromines ... havia sentit l'agulló del seu amor propi revoltant-se en contra d'aquella germana que, pacienta i humil, no havia gosat mai a contradir-lo en res, i ara no sols per primera volta s'oposava obertament a la seva voluntat, sinó que, amb motiu de sa mateixa rebel·lió, tenia l'atreviment de reclamar-li el seu dot >> (128-130).

5.3.4.4.- La mestressa de casa i el treball domèstic

Quant a la figura de la mestressa de casa, totes les personatges més rellevants de la novel·la ho són. L'excepció la representa la Florentina quan encara no està casada, ja que la seva mare exerceix aquest rol i el de cap de família alhora. *El model dominant, doncs, és el tradicional de les dones relegades en l'àmbit domèstic*, dedicades a les tasques de la llar i tenir cura de la família, mentre que els homes, els caps de família, són els protagonistes de l'esfera pública, és a dir, en l'àmbit del treball "productiu". Així, per exemple, els homes, com en Pep, se'ls educava a <<treballar tota la vida>>.

Per tant, *les protagonistes indiscutibles del treball reproductiu són les dones*. L'autora ens descriu la vigència de la divisió social del treball en funció del gènere, segons la qual les

⁵¹ Cal recordar que el dot era imprescindible perquè qualsevol noia es pogués casar: era l'aportació de la dona per ajudar a les càrregues del matrimoni i, a la vegada, era una assegurança de viduetat, l'única cosa que legalment li quedava a la vídua catalana. Una noia per casar-se, a més del dot, necessitava també del permís patern o, en el seu defecte, del seu tutor.

dones es dediquen fonamentalment al treball reproductiu i els homes al treball "productiu". L'excepció la constitueix l'Antonieta que compagina ambdós tipus de treball en el mateix espai de la llar, tot i que sovint el seu "treball" no és reconegut socialment i passa a ser considerat com una "ajuda familiar". Per tant, tots els personatges femenins de certa rellevància, menys l'Antonieta, segueixen tenint el paper tradicional de mestresses de casa i no estan presents en el treball extradomèstic. I aquí radica la importància del personatge de l'Antonieta ja que representa el model de dona que cal tenir en compte per l'autora, doncs constitueix la inversió de la situació tradicional de les dones. Val a dir, però, que la D.Monserdà, tot i que no emfasitza en cap moment el treball domèstic, *evidencia la càrrega mental* (Coutras,1988) que suposa per a les dones i el costum -patriarcal- *dels homes de no assumir* -fins i tot en situació de maternitat femenina- *cap tipus de feina derivada del treball reproductiu*.

<<-¿I jo també haig d'anar?...¿Que no ho veus, que els homes no hi entenem res, amb aquestes coses?...>> (163).

Les feines que comporten el treball reproductiu presents en la novel·la són: cosir, fer la bugada, gestió i administració de la casa (servei domèstic), administració dels diners de la llar, la maternitat, l'educació de les criatures i l'atenció a la salut física i psíquica dels membres de la llar. Totes les llars de les famílies novel·lades siguin de condició socio-econòmica alta, baixa o mitjana tenen una dona *treballadora domèstica*⁵². Hem d'entendre el servei domèstic en la seva accepció tradicional, és a dir, de noies generalment joves - emigrants rurals- incorporades a la llar i constantment disponibles per a qualsevol de les tasques domèstiques. Solament la llar burgesa de la Florentina i en Pep tenen a més a més cambrera, criat i institutriu per a l'educació de les criatures, la qual cosa és objecte d'ironia per part de l'autora ja que no aconsegueix l'obligació fonamental de tota mare: educar les seves criatures.

<<... la senyora [La Florentina] preguntà al criat que l'havia oberta:
- ¿I els nens? ¿Estan bé? ¿A on són?

⁵² La major part del servei domèstic femení provenia de famílies pageses d'àrees rurals, on les escasses possibilitats d'ocupació en l'agricultura i els minsos recursos que se'n treien conduïen les filles cap al convent o a <<servir>> a la capital (Gatell, 1993).

- Los senyorets no tenen novetat. Mentres hi ha tocat lo sol han jugat al jardí, i després a la galeria de cristalls. Ara dinen amb la *demoiselle*.

La muller d'en Corominas, ja satisfeta sa maternal ansietat, s'encaminà al seu quarto vestidor, a on, ajudada de la cambrera, se despullà del trajo de passeig...>> (185).

<< Mira, Treseta, ara ja t'ho deixo aconduït, i aixís, quan jo treballo a l'ordidor, no em tindràs de destorbar per a què t'ho doni...¿Veus?, amb un ratet de feina, una mica d'aquí, una mica d'allà, la vianda que es compra per sis dies se fa arribar fins a set. Los fideus no els toco perquè, ja ho saps, quan los tinguis de fer sols, nou rotllanes; quan los facis amb arròs, quatre... Compta-ho bé, perquè, si et descomptaves sols d'una, al dissabte te faria falta i la racció s'escurçaria. Del safrà, també tres brins; ten cuidado amb tot, pensant que lo que ara aprens d'estalviar pels amos, després te servirà de profit per tu, quan seràs a casa teva...Lo fogó, també recorda't de colgar-lo amb una palada de cendra, aixís que l'olla et bulli... Lo caldo surt més bó si no va tan rabent, i a lo menos s'estalvia una tercera part del carbó... Fixa't amb tot lo que t'ensenyó, perquè quan tinga d'estar al llit pel nen o la nena que ens portaran del cel, hi pugua estar tranquil.la, pensant que tu no em fas malbé res a la cuina... Bueno..., ara agafa els pans que ens han portat aquest dematí i amb un eixugamà net posa'ls al balcó de la saleta, que jo ja et faré llum...

A l'ésser al menjador, en Pere-Joan, que, assegut al costat de la taula, s'entretenia caragolant un cigarret de paper...>> (160-161).

Com podem observar en el darrer paràgraf, en qualsevol època, l'estalvi familiar recau sobre les dones ja que s'aconsegueix gràcies a un major augment del control i de les tasques domèstiques, com ens ho afirma Carrasco (1999).

Finalment, cal dir que la protagonista és l'únic personatge femení que combinarà el treball domèstic amb el treball extradomèstic i, per tant, realitzarà la *doble jornada laboral*.

<<...l'Antoneta, en los començaments del seu matrimoni, en una sala que els servia de quadra, i al poc temps darrera d'un taulell situat en l'entresol, despatxant los gèneros de sa producció i portant alhora minuciosament lo compte d'ingressos i sortides, amb son esperit treballador i mercantil i una economia duta al darrer extrem havia constituït la base de la prosperitat de sa casa. I... en Grau, que després de quatre o cinc anys de matrimoni la veia treballar cada dia amb més profit pel seu negoci, ... i que els vespres, una volta tancat lo despatx, la veia cosir fins a avançades hores de la nit per a fer dels pantalons vells uns que semblaven nous per al seu únic fill...>> (203-204).

5.3.4.5.- La sexualitat

En la novel·la hi ha una *voluntat claríssima de silenciar absolutament el tema de la sexualitat*, opció derivada possiblement dels principis de la moral catòlica defensats per l'autora. Aquesta absència total és significativa, més que res per les connotacions que comporta. Tant les protagonistes com els protagonistes no tenen cap tipus de pulsio sexual, hi

ha un refús absolut al tema de les relacions sexuals. Tampoc no s'ha trobat cap espai que s'identifiqui amb la sexualitat ni s'al·ludeix a la doble moral sexual masculina, tan típica de l'època. Tot i que la *infidelitat* masculina no és tractada, la femenina ho és implícitament si es considera que els deliris romàntics de la Florentina en són una mostra.. En aquest sentit, es comparteix l'opinió de Charlton (1990) segons la qual, D.Monserdà pensa que les dones poden ocupar-se de coses més interessants que no pas la sexualitat i que amb l'amistat, alguns lligams purament afectuosos i una bona dosi de moral cristiana una dona troba la felicitat.

Com ja s'ha comentat en l'apartat 5.3.2.4., la sexualitat tant en la seva funció reproductora com en la seva accepció de plaer no són objecte d'anàlisi per l'autora. Sí que ho és, en canvi, com a mitjà per arribar a l'educació de les criatures, tasca fonamental de les dones en la societat.

La violència vers les dones en la llar és un altre tema absent en la narració de D.Monserdà. Possiblement el seu posicionament ideològic impedeix valorar certes realitats familiars com a tals i, per tant, incloure-les en el seu món de ficció. Sospitem, però, que existia en alguna de les seves modalitats, en especial quan pensem en l'existència tan estesa, a les llars de l'època, de servei domèstic.

En definitiva, la identitat sexual de les protagonistes només s'entén en la seva accepció d'esposa i mare. Per tant, està condicionada a la submissió i obediència a la jerarquia patriarcal familiar, base de l'organització familiar de l'època. Tot i això, cal remarcar la transgressió a la normativa vigent que suposa el comportament de l'Antonieta al rebel·lar-se a l'hora de triar promès i perdre, en conseqüència, el dot a l'hora de casar-se.

5.3.4.5.1.- La imatge i la valoració del cos

La imatge, representació i valoració del cos de les dues protagonistes principals són oposades. Mentre l'Antonieta no és atractiva a la mirada dels homes, malgrat tenir altres qualitats per seduir, la Florentina és una noia burgesa a la moda, atractiva i elegant, que

serveix com a signe exterior de riquesa i, per això, el seu marit l'exhibeix per mostrar el seu èxit social. D.Monserdà critica a la burgesia catalana el costum de considerar les seves *filles* com *objectes d'intercanvi en un mercat*, la qual cosa porta a valorar excessivament la bellesa i l'aspecte físic - úniques qualitats apreciades en aquest tipus de mercat- per tal d'aconseguir casar-les amb aquell que més ofereixi (Charlon,1990). Cal assenyalar que els dos personatges són conscients d'aquesta valoració del seu cos, fruit de les relacions de gènere dominants en la societat.

<<...aprofitaren aquella ocasió per a abocar a les orelles de la Florentina tot lo manosejat repertori de lloances amb què alguns homes, i en particular si són fills de Castella, solen celebrar los encants de les belleses femenines >> (182).

Tot i això, per a l'autora la sensualitat del cos femení sembla que passa per les continuades referències precises del *vestuari* de les barcelonines de l'època tant de les classes altes i mitjanes com de les humils. Ens fa saber els colors i les formes dels vestits en situacions totalment diverses, com ara actes públics, festes, per anar a casar-se, per anar a l'església, en la diada del divendres sant, etc. Fins i tot, al final de l'obra recrimina a l'Antonieta que no tingui cura de la seva vestimenta. S'insisteix en el costum de l'època que les noies i dones de classe mitjana de Barcelona duguessin mantellina alternant-se amb el capell. A tall d'exemple, valgui la descripció de la vestimenta de posada de llarg de la Florentina en arribar als 14 anys, segons pràctiques tradicionals burgeses:

<<Desarrollada de mena, quan, seguint la costum de l'època, als catorze anys escassos la posaren de llarg, la senyora Madrona, plena de satisfacció, la duqué de casa en casa per a ensenyar lo goig que feia la seva noia amb un vestit de llana de color blau turquí amb dos pams de ròssec a la faldilla. I quan a l'hora de dinar, perquè tota la família la pogués veure, arribaren mare i filla a casa en Corominas i aquest, amb la brusa que duia per a treballar a les quadres, se la vegé entrar al menjador vestida amb un nou aire de roba que mostrava amb tot son esclat l'esveltesa de sa figura i l'hermosor de sa fesomia, una estranya rancúnia quasi ratllant amb la ira s'emparà del seu esperit, amb lo que, sense dir-li un sol mot, s'atansà a la taula i es posà a menjar febrosament lo plat d'escudella que tenia al davant seu.
-¡Però, home -féu la Florentina caminant amunt i avall amb lo cap tombat envers lo ròssec de son trajo nou-, mira'm i digues lo que et semblo!... ¡Caramba..., ara venim de casa la senyora Treseta, i en *Ramoncín*, com és molt fi, m'ha dit una pila de coses...!>> (122).

L'altre toc de sensualitat que utilitza l'autora el dóna en dues ocasions i referint-se sempre al *cabell*:

<<... s'encertà a passar pel davant del mirallet en què es pentinava i, veient lo seu cap reflectit a la lluna, s'adonà de que duia el cabell tot esbullat. ¡Valga'ns Déu! ¡Casualment lo cabell! ¡La sola cosa que tenia bonica!... I l'Antonieta, agafant lo raspallet sucad amb bandolina, s'allisà cuidadosament lo pentinat; i, com ja hi era posada, també s'estirà un xic les arrugues del seu cos d'indiana i es posà ben bé al mig del coll la creueta d'or de la Mare de Déu de Montserrat, que l'hi duia lligada amb un vellutet negre; i, amb una espolsada al davantal, se'n tornà al balcó >> (66).

Finalment, remarcar que l'ús que l'Antonieta fa del seu cos es solament per a treballar; en canvi, la Florentina com a objecte de decoració i desitjable.

5.3.5.- L'espai extradomèstic

5.3.5.1.- L'educació

Segons es desprèn de l'obra *l'educació rebuda per les dones tenia una finalitat: casar-se i tenir criatures*. L'estat "normal" de la dona era el matrimoni, tot i que hi havia un gruix relativament important de població femenina soltera i, especialment, vídua. Cal dir però, que en tots els sectors socials predominava una mena d'obsessió pel matrimoni de les noies, característica segurament adquirida en el procés de socialització que, en aquella època, estava en mans fonamentalment de l'Església la qual controlava la vida pública i l'educació de la societat. Si bé l'autora reflecteix aquesta realitat educativa, també és cert que en boca de la protagonista, com ja hem explicat en l'apartat 5.3.2.4., proposa com a solució assumir la *solitud voluntària* si el matrimoni no convé, encara que mai en l'accepció de "tieta".

<<...més quan, passant los anys, la Florentina en complí dinou i la seva mare s'adonà de que, amb tot i ésser pubilla, no li sortia ningú de prou condicions per a casar-se, pensant que la vida retirada que duien no era la més a propòsit per a què fos vista, se decidí a portar-la a festes i diversions...>> (57).

<<¡Ai, no, no! D'això sí que no me n'arrepentiré mai -saltà resoltament l'Antonieta-. (...) No, no:casar-me no ha sigut mai la meva aspiració.>> (97).

Evidentment, les característiques socials i familiars condicionen els nivells educatius assolits per les persones en aquella època i especialment les dones. En general, en l'obra *tots els personatges tenen un nivell educatiu baix*. Només tenim notícies explícites de l'educació de les dues protagonistes fonamentals i de la resta podem imaginar que voreja amb l'analfabetisme.

La pobresa d'instrucció femenina és una realitat vigent durant el s.XIX que l'autora reflecteix -amb un to certament irònic- en la seva protagonista principal.

<< ... la filla de casa en Coromines era una noia de lo més modestet d'aquest món. Educada de franc per les monges de l'ensenyança quan aquestes tenien encara el seu convent en lo centre de la ciutat antiga, dels poquíssims llibres que es cursaven en aquella època en los col·legis de noies, en lo cervell de l'Antonieta sols hi havien quedat impresos amb complerta claredat los preceptes de la doctrina cristiana i les bones màximes de la *Urbanidad* i d'*El libro de las niñas*; restant-hi en una grossa confusió los noms d'Abraham, David i Moisès barrejats amb los de Viriato, Pelaio, Alfonsos i Ramiros, sens que positivament de la història sagrada i de la profana ne sapigués altra cosa sinó que Nostre Senyor havia creat als nostres primers pares, los quins s'anomenaven Adam i Eva, i que a Espanya, després dels fenicis, cartaginesos i romans i una rastellera de reis que ja li havia fugit de la memòria, hi regnava una reina que es deia donya Isabel segona. I amb això i haver retingut, de tot un embull de preceptes de gramàtica, unes poquetes regles d'ortografia per a escriure amb lletra clara una carta quan ne tenia necessitat, junt amb un seguit de premis guanyats a la secció d'aritmètica, per quina ciència havia mostrat sempre felices disposicions, s'enclòia tota la instrucció de l'Antonieta, la que, ajudada de sa natural vivesa, donava per resultat que, per a aclarir lo seu judici, no li fessin gran falta lo devessall d'estudis amb què les modernes corrents s'empenyen en marejar la intel·ligència de les dones en los temps actuals.>> (89-90).

Segons Charlon (1990, pp. 57-58), D.Monserdà en els seus textos teòrics defensa els drets de les dones a la instrucció i critica la pobresa educacional que reben. En aquesta obra, però, l'autora advoca més per l'educació basada essencialment en l'adquisició de valors cristians que no pas per la instrucció; fins i tot sembla hostil al fet que les noies adquireixin un cert nivell de coneixements. Si bé es veritat que no defensa l'analfabetisme femení, sí que es *partidària d'un ensenyament pràctic i rudimentari i d'una educació basada en valors cristians*⁵³. Sembla ser però que, en aquest sentit, les protagonistes de les seves obres literàries

⁵³ Cal precisar dos fets per tal d'entendre la mentalitat de D.Monserdà quant a l'educació de les dones. En primer lloc, Catalunya pertany a un estat on la influència de l'Església catòlica és molt forta. Les monges educaran la majoria de les nenes fins al s.XX, quan gran part de nens eren educats per l'Estat. Les monges inculcaven a les nenes les virtuts tradicionals de l'obediència, la deferència, la modèstia i l'abnegació. Fruit d'aquestes circumstàncies, la major part de les catòliques continuaven sent practicants quan la participació dels homes en l'església declinà dràsticament. En segon lloc, no oblidem que els dos eixos fonamentals del feminisme conservador de D.Monserdà són el catalanisme polític i el catolicisme social, elements que configuren el

posteriors evolucionaran i necessitaran d'un nivell d'estudis més elevat. L'escriptora adopta una postura de crítica aferrissada contra l'educació rebuda per la Florentina, model que representa les noies burgeses barcelonines i objecte de crítica per part del feminisme conservador català de principis del s.XX. En efecte, cal recordar que és el mateix tipus de condemna acarnissada que sis anys després, en 1910, fa C.Karr sobre les noies "casadores" barcelonines en les seves conferències sobre *Cultura femenina* a l'Ateneu Barcelonès. Aquesta coincidència no és casual sinó que va més enllà. Quan els dos personatges femenins tenen criatures cadascuna adopta les opcions educatives contraposades que cita la C.Karr. L'antimodel és el de la Florentina: el fill i la filla les educa, en francès, una *demoiselle* i no van en règim d'inter-nat. En canvi, el fill de l'Antonieta va als Pares Escolapis en règim de mitja pensió, escola model que cita C. Karr com a exemple de la millor educació dels nois sobre les noies, i sense anar més lluny on porta el seu propi fill. Per tant, la crítica a la instrucció rebuda per les noies de famílies burgeses és un criteri ideològic -un objectiu a combatre-, que configura la mentalitat no solament de D.Monserdà sinó, com hem vist, també del feminisme conservador de principis del s.XX.

<<...La seva tia, amb lo natural desig de que, si ella no sabia de *res*, la seva filla sapigués *de tot*, l'havia portada al col·legi de les germanes Andrións -lo que aleshores estava conceptuat com un dels millors de Barcelona-, a on la Florentina contragué una d'aquelles amistats que solen exercir gran influència en la vida de determinades persones. La inspiradora d'aquest afecte fou una atractiva noia anomenada Sofia Fremoire, filla d'una rica senyora cubana i d'un comerciant francès; tan viva d'imaginació i tan aficionada a llegir novel·les que, quan no les podia treure de la llibreria de sa casa, com la seva mare no li escassejava els diners ni li contrariava els gustos, se les comprava ella mateixa en les botigues de llibres que li sortien al pas per a anar al col·legi, a on, d'amagat de les mestres, trobava sempre un moment o altre per a explicar-les i llegir-ne trossos a la seva amiga; la que, molt promptament contagiada de les mateixes aficions, ja no tingué més afany que el de llegir les obres que la Sofia li deixava o comentar-les amb ella.(...) Amb aquestos gustos i amistats, quasi no cal consignar que, de l'ensenyança del col·legi, la noia Batlle sols n'aprengué lo més superficial, i que la companyia de l'Antonieta no fou mai sol·licitada per ella>> (56-57).

En concret, D. Monserdà recrimina l'educació de les noies burgeses (la majoria filles de menestrals enriquits) per manca de modals; perquè és una educació que té com a únic objectiu el matrimoni i tenir criatures; per la seva fal·lera juvenil a les lectures romàntiques com *La indiana*, *La flor de un día*, *La dama de las Camelias*, *Los misterios de París*, *El collar de la reina*, o d'autors i autores romàntiques com *Fernández y González*; *Jorge Sand*, *Dumas*, *Sue*,

projecte nacionalista reformador català de principis del s.XX.

Víctor Hugo que les delectaven amb les seves aventures passionals; per les seves lectures naturalistes durant la maduresa, quan ja no estava de moda la novel·la romàntica, perquè les obres de *Balzac*, *Zola* i altres la transportaven a un món extraordinari i això a la llarga va provocar que es trobés *déplacée*⁵⁴ de l'entorn en el qual vivia, motiu essencial de la insatisfacció personal -segons l'autora- de la Florentina. En definitiva, és aquella tipologia de dones que quan va a l'estranger tornen menyspreant tot el que les envolta.

<<... al retornar a Barcelona [després del viatge de noces a París], la ideal núvia se sentís com estranyada de l'efecte de disgust que li produí la seva modesta casa de la plaça de Jonqueres, enfarfegada amb tot un mobiliari comprat als ebenistes del carrer dels Banys... Les antigues relacions, quasi totes de menestrals acomodats, li semblaren ordinàries, i més desitjosa de passar lo temps llegint que enraonant amb aquella bona gent que li parlava de coses que en res la interessaven...>> (194).

No hi ha cap referència que relacioni educació i accés als llocs de treball més ben remunerats. Solament existeix un lligam entre educació i món del treball en el seu sentit més pràctic (cas de l'Antonieta amb els telers vells o amb la treballadora domèstica).

En resum, de tot el que hem dit es desprèn que l'origen socioeconòmic i l'herència cultural determinen, com sempre, el nivell d'estudis assolits per les protagonistes. I que l'educació de les criatures la decideixen més les mares que no pas els pares.

5.3.5.2.- El treball remunerat

La novel·la té com a escenari Barcelona i les seves transformacions arran del procés industrialitzador. A partir de l'evolució de la família Grau-Coromines es descriu el procés de formació de la burgesia industrial barcelonina quan transforma els telers manuals en telers mecànics i com d'aquí sorgeixen les grans fàbriques. No obstant això, l'objectiu fonamental de la novel·la és la *defensa del treball remunerat femení*, és a dir, el dret de les dones a poder exercir una activitat productiva, en un context social desfavorable. Val a dir que, en aquella època, dominava un estat d'opinió generalitzada de rebuig al treball extradomèstic femení,

⁵⁴ Terme utilitzat per la pròpia C.Karr (1910) en les seves conferències.

considerat com una desvirtuació de la missió fonamental com a mare i esposa. D. Monserdà però, com ja s'ha explicat en l'apartat 5.1., ens *ofereix un model de treball femení que no transgredeix les relacions de gènere* que estructuraven el món laboral i el nucli familiar de l'època.

Amb aquesta finalitat, l'autora ens mostra com l'activitat laboral de la protagonista evoluciona al llarg del seu cicle vital. Abans del matrimoni treballarà "*ajudant*" en el negoci *del seu germà* i, per tant, serà una feina gratuïta i no reconeguda socialment. Un cop casada - amb un obrer de la tèxtil- inicia l'activitat productiva com a menestrala a partir dels vells telers amb els quals el seu pare i la seva mare varen fer fortuna i, d'aquesta forma, crearan la seva pròpia empresa. Per pròpia decisió de la protagonista el negoci tirarà endavant i serà objecte de successives ampliacions dins el mateix espai domèstic convertint-se, aleshores, en *fabricanta*.

<<Mira, jo, per lo que pogués ésser, quan vàrem pagar l'últim lloguer ja ho vaig dir als amos, que si mai se'ls desllogava l'entresuelo, que val quatre duros i mig, nos ho diguessen, perquè una mica arregladot, amb quatre prestatges i un taulell, que el senyor Eudald nos ho faria per sis quartos...>> (166).

Com ja hem vist en l'apartat del treball domèstic però, en el treball remunerat també es produirà una *divisió del treball en base al gènere*, la qual queda reflectida en la protagonista en la realització d'una sèrie de feines menys valorades socialment i sempre combinades amb els treballs domèstics -responsabilitat de les dones- vinculats a la reproducció familiar, mentre el seu marit es dedicarà exclusivament al treball remunerat i a les relacions públiques que s'hi relacionin (Cànoves, 1995).

<<...ben convençut de ses dots de comerç i d'estalvi, la confirmà en son càrrec d'administradora i tesorera, amb lo que ell, lliure de tota preocupació que no fos lo seu treball, pogué dedicar-hi tota la seva intel·ligència, obrint-se pas entre los més avançats en aquell ram,...>> (203-204).

Al cap de deu anys però, quan l'Antonieta en tenia 40 i l'empresa es convertí en una de les més importants de Barcelona, el seu marit la va cessar de la direcció del negoci, relegant-la a l'espai domèstic com socialment correspon a una dona burgesa típica, justificant-ho amb arguments que la pròpia autora ironitza.

<<...[el marit] que feia rotllo entre els primers fabricants de Barcelona, que perteneixia a la Junta de Comerç i a la Junta del Foment i a la Junta de Propietaris i a un sens fi de juntes de tota mena, (...), *ja no li semblà bé que la seva dona continués treballant a la vista del públic*; i, protestant de que ja tenia dret al descans, la privà d'exercir los seus càrrecs >> (205-206)⁵⁵.

<<...portat per aquest esperit d'orgull, gelosia o afany de superioritat propi en l'home espòs... convençut de que amb sols haver-dit: <<Descansa i disfruta de lo que t'has guanyat>> quedava liquidada de sobres la gratitud de què es féu mereixedora...>> (249).

L'esperit treballador i mercantil de l'Antonieta es rebel·la a la jubilació i la porta a crear novament, sota la seva direcció i dins l'espai domèstic, un petit taller de teles fines (domassos i tapisseries) -que en el magatzem ja no es feien-, *amb el consentiment del seu marit ja que no és de cara al públic*, amb els millors treballadors i amb l'instrumental dels telers manuals del seu pare i mare. Tot i això, també realitza *feines no reconegudes* que suposen hores de treball que impliquen un dispendi d'energia com és ara: la supervisió de la casa en la seva funció d'espai productiu, dels teixits i de la seva neteja quan els treballadors i treballadores han plegat, a més de controlar l'economia domèstica i extradomèstica en els seus detalls més mínims:

<<Una estona després, la mestressa de la casa, acompanyada d'una cambrereta de pocs anys que portava a la mà un cabasset d'espert, se'n pujaven escales amunt i, tornant a obrir les portes, se ficaven en lo tercer pis, a on, mentre la serventa recollia los papers i demás menudències que hi havia per terra, la senyora Grau inspeccionava les sedes dels orridors, les troques plegades, les debanadores i els rodets. Enllestida aquesta quadra, ambdues pujaren a la de dalt, emprenent-hi la mateixa feina; (...) >> (212-213).

En aquest sentit, doncs, al final de l'obra es destaca la *infravaloració social i econòmica que té el treball de la protagonista* - malgrat el seu esperit empenedor-, mentre que socialment només es considera "treball real" el que és retribuït econòmicament, i en el cas de la novel·la la producció de mercaderies i serveis amb destí a l'exterior (Cànoves, 1995). Val a dir però, que a la fi de la novel·la el marit li concedirà altre cop la planificació i direcció del negoci.

⁵⁵ La cursiva és nostra.

D'altra banda, la protagonista viu el treball remunerat com <<un dels majors plaers de la seva vida>>; de fet, *personifica l'ètica del treball sorgida arran de la industrialització*. Per exemple, aturem-nos a analitzar com descriu el retorn a la feina:

<<...una volta acabada la tasca del dia, a l'arribar al vespre, quan ell era fora i els magatzems tancats, amb una palmatòria encesa i una llibreta d'apuntacions s'escorria com una ombra per l'escala de caragol que des del primer pis comunicava amb los baixos, i, una volta allí, amb los ulls brillants, animat lo rostre... repassava el gènere nou que durant lo dia havien portat de les fàbriques, examinava les classes dels teixits, mirava per tots indrets l'efecte dels dibuixos i, quan ses mans havien ja fruit prou estona amb lo goig que li produïa el tacte de les peces, se ficava a l'escriptori i, traient lo llibre de caixa, anotava rigorosament en lo que ella duia les entrades i sortides del dia, tornava a comprovar les sumes anteriors...>> (207-208).

Com encertadament afirma Charlon (1990, pp.54) cal subratllar la <<sensualitat del vocabulari utilitzat>>. *És una exaltació del dret de la dona al treball com a factor de joia, de plaer; del dret a l'explotació dels propis talents i capacitats; i del dret a l'èxit i al poder*. I encara més, per a l'autora conservar els telers familiars té un valor positiu perquè significa preservar la casa, arreglar, refer, poder construir una nova feina. En definitiva, es converteix en una *activitat portadora de vida*. Tot i això, la protagonista mai no voldrà sacrificar la vida familiar a la vida professional⁵⁶:

<<... s'estava en los magatzems fins que per dessobre de l'empedrat del carrer Més Baix, amb la quietud de la nit, ja de lluny hi sentia la remor d'uns passos que en ses orelles hi ressonaven de diferenta manera que els altres, per ésser los d'en Pere-Joan, que retornava a sa casa; i allavors, a corre-cuita, per la mateixa escala pujava al pis per a ésser la primera persona que s'aparegués als ulls del seu marit quan aquest atravesés lo marxapeu de sa porta...>> (208).

Resumint, la protagonista *personifica la supervivència del treball "productiu" en l'espai casa*. És a dir, representa les formes tradicionals de l'organització de treball en el darrer terç del segle XIX a Barcelona.

⁵⁶ Aspecte que també es pot estendre a la vida personal de l'autora.

5.3.5.2.1.- Les situacions professionals

Les situacions professionals de les dones es concentren entorn a tres tipus de feina: la que treballa pel seu compte, siguin empresàries o autònomes, amb o sense personal assalariat (l'Antonieta; la mestressa de la botiga de plats i olles i la planxadora del seu mateix carrer) i les que tenen una categoria baixa, que són obreres de les fàbriques tèxtils (ordidores) i treballadores domèstiques.

Els oficis més característics de l'època que s'han trobat són el d'*ordidora i la de puntaire* (la mare d'en Pere-Joan), les condicions socials de les quals eren molt precàries. Implícitament creiem que eren treballs a domicili malgrat no trobar cap dada explícita en aquest sentit. A més, també sabem que les empreses en les quals treballaven les dones en aquella època eren petites i privades, empreses on la capacitat de negociació era molt feble (Nash, 1988)

Ara bé, tenim notícies d'altres tipus de treballs remunerats en aquella època, que són més aviat oficis "tradicionals" i exercits pels homes : mariners, pilots de barques, velers de seda, fusters, manyàs, calcinaires, cadiraires, barbers, amos de fondes. Considerem que aquesta constatació és indicadora de la *menor presència de les dones en el mercat laboral*. Tanmateix, es parlen d'altres *treballs que corresponen més a una societat amb noves formes de produir*: els borsistes - el propi Pep Corominas-, empresaris industrials i les obreres i obrers de les fàbriques tèxtils⁵⁷. L'existència d'aquests nous tipus de treball significarà l'inici d'una nova organització social i econòmica de l'espai: la separació física entre l'espai de la producció i el de la reproducció, tot i que encara perviuen les formes tradicionals. Així, per exemple, en la novel·la tenim que les dues llars de les protagonistes evolucionaran cap a aquests nous espais "productius" que comporta l'inici de la societat industrialitzada del darrer terç del segle XIX: és el cas de l'Antonieta quan compra una fàbrica a Sant Martí de Provençals amb la maquinària més nova existent.

⁵⁷ En aquest sentit, cal assenyalar que D.Monserdà aprofita l'ocasió per criticar la "febre d'or" protagonitzada per la nova burgesia barcelonina en els anys 70 del s.XIX, en considerar <<...que això de voler guanyar los diners sense treballar, de tant en tant dóna xascos que podrien servir de grans exemples a la gent.>> (pp.241).

5.3.5.2.2.- Les condicions socials del treball remunerat

L'autora en assumir i identificar-se amb la visió burgesa de la societat, rebutja i menysprea qualsevol forma de lluita relacionada amb el moviment obrer. Per aquest motiu, les condicions socials del treball sorgides arran de la industrialització no són objecte del seu interès; tampoc ho és la conflictiva situació laboral i l'existència del moviment obrer, tot i que en un moment determinat planteja l'existència del moviment *ludita*.

<<¡Ho vols sapiguer pel teu govern, com l'entenc, jo, aquest garbuix que voleu arreglar en aquestos *Centros* que vos malmenen los quartos i l'enteniment? Donques, si jo manava, lo primer que faria fóra voltar a Barcelona d'unes muralles molt més altes que les que varen treure a l'any cinquanta-quatre i a cada portal hi posaria un regiment de llancers per a què no hi deixessen entrar ni treballadors de fora ni màquines de l'estranger. ¡Les màquines, les màquines!... ¡Ve-t'ho aquí amb lo que ens hauríem de barallar!; Ve-t'ho aquí lo que omple les butxaques dels amos i lo que més o menos tard acabarà per rebentar-nos de fam a nosaltres!...¡Malietsiga la primera que es va inventar!...>> (212).

Pel que fa a la situació geogràfica del lloc de treball, en la novel·la hi ha poques dades -l'excepció és la fàbrica d'en Pere-Joan de Sants i de S.Martí de Provençals-. La resta sembla que o bé treballa a la mateixa llar o bé la tendència és a treballar prop del domicili, en el mateix barri. Cal recordar que majorment la gent anava a peu a la feina, a excepció d'una petita minoria que ho realitzava en cotxe de cavalls.

Només hem trobat una referència al tipus d'ingrés econòmic que rebien les dones per assegurar-se una certa autonomia econòmica: es tracta del servei domèstic. Les dues vídues de la novel·la, la senyora Angeleta i la tia Madrona, se suposa que vivien d'alguna renda del marit, però no hi ha cap informació al respecte.

<<Mossèn Vicenç i la seva germana Angeleta ... ne tenien prou per a sostenir los gastos d'una minyoneta de la Segarra a la que les amigues envejaven la sort de guanyar dotze pessetes mensuals...>> (75).

5.3.5.3.- Els espais de les relacions socials i les xarxes de relacions personals

Quant a les xarxes de sociabilitat, es pot afirmar que les formes de relació social de les barcelonines i barcelonins de l'època es trobaven molt vinculades a la comunitat més immediata: la *família extensa* -formada per les persones que no conviuen en la mateixa llar però amb les quals existeixen relacions de parentiu, i les *persones del veïnat*, amb les quals s'establien vincles que, amb freqüència, s'assemblaven a les relacions familiars (Subirats i altres, 1992). Les situacions poden ser diverses però el seu vincle relacional està basat habitualment en el parentiu.

El personatge de l'Antonieta és el que millor recull aquestes formes de relació social del model tradicional en tots els seus sentits. Així, per exemple, els vincles de parentiu li proporcionaran que la germana del seu padrí, mossèn Vicenç, faci de mitjancera en les seves gestions matrimonials:

<<Sí..., ¿veu?..., aquell jove que vostès parlaven lo dia del seu sant..., (...), que es diu...Pere..., ¡Pere-Joan!...
-¡Reina santíssima! ¿I tu t'hi casaries?(...)
-No, no ..., ell no m'ha dit res...; però com vostè ara mateix, amb tanta bondat, m'oferia parlar al senyor Ramon..., i vostè tot ho fa tan bé...jo, a la veritat... Vaja...¡Miri que amb tota l'ànima li agrairia lo que fes en aquesta qüestió! (...)>> (99-101).

Les xarxes de sociabilitat s'estableixen en un espai proper al lloc de residència, quasi sempre en el mateix barri, i es basen en xarxes de relació properes en l'afecte i en l'espai. Tanmateix, els vincles de relació personal es realitzen majorment a través de les "visites" a les llars i sovint també sota la forma d'encàrrecs realitzats pel servei domèstic. Només la Florentina ofereix una variant: manté relacions basades en l'amistat -el cas de la seva companya d'escola Sofia- fora del seu lloc de residència (París) a través de correspondència.

<< se'n pujà al seu quarto, a on, seguint lo plan que s'havia proposat, agafà la ploma per a escriure a la seva amiga Sofia que li prengué casa a París...>> (230).

5.3.5.3.1.- Les xarxes de solidaritat

Pel que fa als problemes que presenta la vida quotidiana i les xarxes de solidaritat que generen, podem dir que el recurs més freqüent és el de dirigir-se als membres de la família, els quals componen les xarxes de solidaritat més sòlides. Els tipus de dificultats poden ser diversos: malaltia, manca de recursos econòmics, problemes de feina, problemes personals i desavinences familiars. És el cas, per exemple, d'en Pep quan es dirigeix a l'Antonieta per explicar-li els seus problemes matrimonials; o bé quan té problemes amb la feina i ho comenta amb el seu cunyat per demanar-li ajut. En definitiva, *els vincles de parentiu continuen sent una peça clau en les xarxes de sociabilitat i solidaritat.*

<<-¿Que li ha passat algun descalabro a la Borsa?
- ¡I tan i tan gros, que no se n'aixecarà mai més! (...)
- ¿I tu, per qui l'has sapigu da, aquesta nova?
- Per ell mateix, que m'ha esperat quan jo sortia de la fàbrica.
- Si ell mateix t'ho ha contat, haurà sigut per a què el traguesses d'aquest apuro... (...)
- ¡És forta cosa que els que treballem com a negres per a conservar lo que tant nos ha costat d'adquirir, tinguem de passar maldecaps per les barrabassades dels altres!
- És que en Pep no és un altre; ¡és algú que porta la meva mateixa sang i el meu mateix nom! -replicà (...)
la senyora Grau >> (241-243).

5.3.5.3.2.- L'associacionisme

L'única referència en l'obra a l'associacionisme d'aquella època és el costum popular de pagar germandats i cofraries. Possiblement les dones barcelonines participaven molt més d'aquest tipus d'associacions que no pas en el moviment obrer organitzat. De fet, es tenen notícies del baix grau d'integració de les obreres en el moviment obrer a la Catalunya contemporània, tot i que estudis recents han posat de relleu l'elevada participació femenina en les vagues i en la conflictivitat laboral a Catalunya particularment a partir de principis del segle XX (Nash,1988).

<<...en Grau enterrà modestament a la seva mare i, sapiguent que en les confraries a què ella perteneixia tenien obligació de resar alguna missa en sufragi de la seva ànima, no es preocupa de fer-ho per la seva part (...)>> (107).

5.3.5.4.- Els espais i les formes de lleure a la ciutat

5.3.5.4.1.- El lleure dins la casa

En analitzar aquest apartat, cal tenir en compte que disposar de major o menor temps lliure i la classe d'activitats i hàbits de lleure depenen de l'edat, la classe social, la fase del cicle de vida i el nivell cultural que els personatges tenen. A grans trets, s'ha observat que les formes de lleure practicades a la llar comporten poca relació, és a dir, que tenen caràcter solitari, encara que algunes es practiquin en presència d'altres persones. Per tant, majorment trobem *formes de lleure individualitzades*.

Les activitats de lleure de les protagonistes quan encara resten solteres presenten diferències substancials. La casa per a l'Antonieta és un àmbit de treball i en canvi per a la Florentina és un espai on dedicar les seves fal·leres. Dins de casa les activitats que fa l'Antonieta són: pensar, cosir, passar el rosari en dies indicats, rebre visites de familiars, etc.

La protagonista té un *espai d'esbarjo* dins la casa els dies feiners, especialment de primavera o estiu, en el qual projecta tota la seva fantasia i en el qual se sent lliure: és *el petit balcó* de la sala del davant. És el seu espai d'alliberació, el que dona sentit a la seva vida i l'utilitza com a lloc per a sobreposar-se a la vida opressiva que manté. També mostra el significat d'obertura entre paisatges urbans interiors i exteriors per a dones que busquen autonomia (Monk & Hanson, 1989, pp.37).

<<...es prenia el luxe d'una estoneta d'esplai en l'esquit balcó de la sala del davant (...) En aquell reduït terreny de vuits pams de llarg per tres d'ample, quasi l'espai d'una caixa de mort, l'Antonieta hi disfrutava tots els seus esbarjos dels dies feiners >> (52-53).

Pel que fa a la Florentina les úniques dues activitats que realitza en l'interior de la llar són: rebre visites i llegir novel·les romàntiques. L'excés de novel·lisme acumulat determinaran les seves actuacions i pensaments: confondrà el món literari i la realitat que l'envolta, convertint-se, així, en una pobra somiadora que només tenia com a ideal en la vida <<tenir un marit guapo>>.

<<... ja no tingué més afany que el de llegir les obres que la Sofia li deixava o comentar-les amb ella, els dies feiners al col·legi i els diumenges en la casa d'una o altra, en les que sovint s'ajuntaven per a passar la tarda >> (56-57).

<<I això, que entre setmana ho llegia en los llibres, los diumenges ho veia representat en lo teatret de l'Olimpo, al que era constant abonada; i, encara que cap d'aquelles imaginàries creacions se li apareixia encarnada en les persones que la rodejaven, amb la més ingènua bona fe ella creia que aquestes eren les excepcions i que, en la immensa generalitat del món que ella no coneixia ni tractava, era a on residien los éssers que obraven amb aquella exageració de sentiments, quins fets li tenien captivat lo cor i encisat l'enteniment.>> (193).

Un cop casada, com a mestressa de casa burgesa que no ha treballat mai en el mercat laboral, té bastant temps lliure ja que el servei domèstic realitza les tasques de la llar i la institutriu francesa s'encarrega del procés de socialització de les seves criatures. Tot i això, la realitat del matrimoni determina la seva insatisfacció que sovint s'expressa en una queixa constant en no poder llegir per manca de temps. Per tant, en la maduresa només es dedicarà a llegir i poques activitats de lleure més.

Contràriament, l'Antonieta, mestressa de casa present en el mercat laboral, disposa de menys temps lliure perquè compagina el treball domèstic amb la dedicació al negoci, fins a extrems inaudits -d'amagades del seu marit- i, a la vegada, el seu poder adquisitiu no li permet gaudir d'un excessiu servei domèstic. Considera que la casa significa un espai productiu: quan no dirigeix les tasques domèstiques, es dedica al negoci i quan no, cus fins a altes hores de la nit. En realitat, tots dos treballs tenen l'objectiu de satisfer les necessitats reproductives de la família. I cosir, per exemple, constitueix una variant del lleure típicament femenina. Fins i tot quan el marit la converteix en dona burgesa "típica" i, per tant, la retira del món del treball, ella no sap què fer amb el seu temps lliure ja que tota la vida s'ha dedicat a treballar.

5.3.5.4.2.- El lleure fora de casa

El lleure fora de casa abans de casar-se compren activitats com *passejar* (que també pot ser una forma de lleure individual però que en el cas de les noies sempre ho realitzen acompanyades), *anar de visita* (majorment a familiars), *anar a missa o obligacions religioses i assistir a algun tipus d'espectacle*. Passejar però, serà l'activitat més freqüent per a ambdós sexes.

Tot i així hi ha diferències en algunes formes de lleure entre les dues protagonistes. Les activitats de lleure externes de l'Antonieta estan condicionades pel tipus de vida que efectua relegada a la llar, element que en el cas de la Florentina no és tan visible; mentre les obligacions religioses molt arrelades en la seva persona són gairebé inexistentes en la Florentina. Cal destacar també que l'Antonieta en les seves visites a l'església i a la parentela sempre les efectua sola, mentre que la Florentina sempre les porta a terme amb la seva mare.

<<... a sos vint-i-set anys complerts, ja acostumada a la vida de retiro i d'anar-se'n al llit a les deu...>> (57).

Pel que fa als espectacles, l'Antonieta només freqüenta els concerts de l'Euterpe i ho fa acompanyada de la Florentina i la senyora Madrona, ja que el seu germà, per exemple, fent ús de la seva condició d'hereu i de protector, no permet la seva assistència al teatre Olimpo on la senyora Madrona i la Florentina estaven abonades. En realitat, doncs, la Florentina i la seva mare es donen més a les relacions socials que no pas l'Antonieta:

<<... feia dos hiverns que la senyora Madrona i la Florentina estaven abonades a l'Olimpo, bonic teatret situat al carrer dels Mercaders, molt concorregut en aquella època per la classe mitja barcelonina, i més especialment per la que habitava en aquella part de la ciutat(...) A en Josep Corominas no li havia semblat bé abonar-hi a la seva germana, reduint sa complacència a deixar-la anar a l'estiu als concerts de l'Euterpe..., única diversió que freqüentava...>> (57-58).

<<[L'Antonieta]En los dies festius tampoc acostumava a tenir grans distraccions, puix aquestes quedaven reduïdes a la missa major, oïda invariablement a la iglésia de Sant Pere, i a les dues visites de la tarda, una al seu padrí mossèn Vicenç, que vivia amb la seva germana Angeleta, al carrer Més Alt de Sant Pere, i altra a la seva tia Madrona, viuda d'un negociant de fustes anomenat senyor Anton Batlle i propietària d'una casa a la plaça de Jonqueres i d'uns terrenos a la ronda de Sant Pere >> (55).

Un cop casades ambdues, les activitats de lleure fora de casa són pràcticament les mateixes, acompanyades dels seus marits però, tot i que no n'hi ha cap d'assistència a algun tipus d'espectacle.

5.3.5.4.3.- Els espais de lleure a la ciutat

El carrer, *les cases particulars, els espectacles* (el teatre Olimpo i el del Circo Barcelonès), les *esglésies del barri i els jardins de l'Euterpe* són els espais de lleure que ofereix Barcelona a la seva ciutadania. D.Monserdà ens narra on es localitza un dels espais urbans de lleure més concorregut per les barcelonines i barcelonins de l'època:

<<En l'espai dels terrenos que avui ocupen, a l'esquerra del passeig de Gràcia, les cases situades entre els carrers de València i de Mallorca, per l'estiu de 1860 hi havia instal·lats los jardins de l'Euterpe, a on los coros d'en Clavé, (...), se trobaven al ple d'aquell esclat de gloriosos èxits que fonamentaren, a mitjans del passat segle, la regeneració artística-musical de Catalunya >> (39).

Després ens descriu el tipus de persones que el freqüenten i la utilització del mateix espai per classes socials diferents segons els horaris i l'ús que en fa la ciutadania.

<<... la gent treballadora invadia els balls corejats que en dit local s'hi donaven les tardes i vespres dels dies festius; mentres que les classes acomodades, malgrat un cert recel o sorpresa, (...) concorrien assíduament als concerts que es donaven tots els dijous de vuit a dotze de la nit i en los dematins d'algunes festivitats com la de Sant Joan, Sant Pere, Assumpció i altres per l'estil.>> (39).

<<No tots los que assistien als esmentats concerts assaborien i gosaven per igual amb ses poètiques belleses, puix, encara que fossen en majoria els que amb complerta consciència hi anaven per a fruir lo goig d'aquelles noves audicions, precis és confessar que hi eren també en gros número els que ho prenien com a motiu de passatemps o com a vanitat de veure i ésser vistos, en un lloc que havia lograt fer-se de moda.>> (41).

Per tant, una part del jovent anava a aquest espai públic per conèixer-se i relacionar-se. També les dues protagonistes viuen i utilitzen, però en especial la Florentina, el *Passeig de Gràcia i la Rambla* com a espais de passeig i de relacions socials, desplaçant-s'hi a peu.

Uns altres espais de lleure que la ciutat de Barcelona ofereix a la ciutadania són les *esglésies* en el marc de diades especialment religioses. Dolors Monserdà ens descriu la transformació i els costums de la ciutat el divendres de Setmana Santa.

<<Durant vint-i-quatre hores, la nostra treballadora ciutat deté les rodes de centenars de màquines, apaga el foc de calderes i fornals, deixa en vaga ribots, escarpres i martells, para el curs de sos innombrables vehículs, tanca la porta dels establiments de tota mena, i, enmig d'un silenci que deixa sentir lo trepig dels transeünts, de tant en tant s'ouen ressonar amb tota sa tristesa les notes d'alguna cobla que toca los melangiosos aires de *La Passió*. (...), per entremig d'aquella desacostumada quietud i de la nota fosca de la gent vestida de negre (...). En lo matí del Divendres Sant de l'any 1875 (...), pareixia que en tots los cors hi niava el desig d'exteriorisar sa religiositat; i la gent de diverses classes i estaments circulava pels carrers de la ciutat antiga i s'estenia per les amples vies de la nova per a fer les tradicionals visites a Jesús sacramentat. (...) Caminant del bracet, com és de rigorós precepte en aital diada, lo nostre matrimoni [Florentina i Pep Corominas] s'encaminà a la iglésia de Sant Pere, que, plena per l'atapeïda gernació que oïa l'ofici, sols quedava algun que altre lloc buit en l'espai immediat a la porta; (...) En Corominas (...) guaità una vegada més aquella nau, en quin fons s'hi destacava el barroc altar (...), i, acompanyat de sa esposa, sortí altra volta a la plaça per a dirigir-se a la iglésia de Sant Francisco, en la que, amb igual concurrència, se feia encara més difícil l'entrada, per trobar-se la religiosa cerimònia en l'acte de la processó. Allí ja ni tan sols provaren de prendre-hi lloc; i, des de la porta, després de donar una mirada a l'altar major, tornaren a sortir per a atravessar pel carrer de Montjuïc i anar cap a la capelleta de la Mare de Déu de l'Ajuda. Més, tan bon punt sigueren al carrer Més Baix, se toparen amb la gent que, ja acabat l'ofici, sortien amb prou treballs per los esquifits portalets de la capella, tot passant per entre les dones que els escometien per vendre los tradicionals ramells de farigola. (...)

Al sortir ambdós a la riera de Sant Joan, començaven a veure's retornar a ses cases famílies i matrimonis modestament habillats (...). La gent a la moda se'ls miraven amb aire mofeta, sens pensar que eren los intransigents guardadors de la religiosa tradició de la diada, los que, amb verdader entusiasme, des de les cinc del matí recorrien los carrers per a seguir lo major número d'iglésies, essent molts los que havien iniciat les estacions pel monument exposat en lo castell de Montjuïc.

Amb lo regrés a ses cases, semblava coincidir-hi lo despertament o, mellor dit, la resurrecció de la ciutat, ja que per dessobre dels empedrats començava a sentir-s'hi la remor dels primers carros i cotxes que emprenien son quotidià trasbals, mentres que magatzems i botigues, l'una darrera l'altra, anaven obrint ses portes i de tots cantons s'oïa aixecar-se, amb sa potent vida, lo moviment i força del treball. La religiosa solemnitat de la diada era finida; però la gent seguidora de los costums de la moda, la gent que llueix i gosa de veure i ésser vista, des de les iglésies féu via envers al centre de les Rambles per a dirigir-se al carrer de Fernando, que en un instant restà negre de cap a cap, invadit per un nombrós estol de senyores i jovenetes vestides amb trajos de vellut, de setí i de tapisseria, i cobertes les ben pentinades testes per airoses mantellines de blonda i de brusel.les recollides al pit i apuntades als cabells amb joies, moltes d'elles de remarcable valor >> (175-180).

5.4.- Recapitulació

Com s'ha pogut constatar al llarg d'aquest capítol, les escriptores catalanes d'aquesta primera generació -a cavall entre el segle XIX i el XX- (D.Monserdà, C. Karr, V. Català, F.Palma i M.Domènech) viuen una realitat urbana on les seves percepcions estan molt condicionades pel sistema de gèneres (és a dir, pels atributs que normalment comporta ser dona), la classe social a què pertanyen i les seves experiències personals. El context social misògin en què es mouen serà un factor determinant de les seves trajectòries vitals i literàries, ja que el sol fet d'escriure significava un compromís, un acte de rebel·lia, una transgressió contra aquella societat que els assignava un espai limitat (la llar), i unes ocupacions concretes (gairebé sempre el treball domèstic i l'educació de les criatures). No hem d'oblidar, però, que la tradició misògina entorn a la literatura o qualsevol manifestació artística encara avui dia continua tenint un poder repressor. Per aquest motiu, el camp temàtic i espacial de la producció literària de ficció d'aquesta generació *gira al voltant de l'espai domèstic i el seu entorn més immediat*, com en el cas de *La fabricant*, precisament perquè és el marc social on van quedar recloses la majoria de dones del seu temps. Malgrat les divergències fonamentals i perceptives de la qüestió femenina entre les narradores d'aquesta primera generació, hi ha un tret comú: transmeten la situació de la dona en relació amb l'home i el matrimoni, encara que només sigui per criticar-la.

Al mateix temps, són protagonistes i testimonis del debat polític i social sobre la qüestió femenina. Per aquesta raó, les seves novel·les intentaran equilibrar les aspiracions –de vegades complexes o contradictòries- d'un grup minoritari de dones d'aquells anys i les possibilitats de l'època. I malgrat que llur discurs feminista fluctua entre la tradició i la modernitat, intentant <<integrar la *feminitat* de l'àngel de la llar amb el *feminisme*>> (Bieder, 1998), hauran d'enfrontar-se als conflictes generats per la construcció d'un model diferent de dona burgesa més adequat a la necessària modernització de la societat. Tot i les contradiccions que els suposava a nivell individual i col·lectiu, van prendre la iniciativa de trencar alguns motlles -sense suport de la crítica literària o artística- i es van dedicar a escriure i publicar: algunes d'elles com Emília Pardo Bazán, Concepción Gimeno de Flaquer i Josefa

Pujol de Collado entre altres, figuraran entre les primeres escriptores espanyoles en aconseguir independència econòmica gràcies a fer literatura. Moltes escriuran en la llar familiar, compaginant-la amb una vida convencional de mestressa de casa i mare. En el cas de D.Monserdà, però, s'ha trobat que, en una època tardana de la seva vida (a finals del vuit-cents), va adquirir un gabinet a l'Esquerre de l'Eixample on escrivia, mentre la casa familiar era al barri de Sarrià.

El valor excepcional de D.Monserdà i C. Karr entre d'altres, radica a saber aprofitar la plataforma que els li brindava el projecte cultural reformista del nacionalisme català burgès per emprendre campanyes a favor de l'educació de les dones i de la seva presència en el món del treball remunerat i de la cultura. Ambdues utilitzen la literatura de ficció i d'opinió com un mitjà per aconseguir el canvi de mentalitat sobre la condició femenina: presenten nous models de dones (Antonieta) oposats al tradicional (Florentina), com en el cas de *La fabricant*. En general, el discurs feminista integrat en aquesta novel·la emfasitza el treball remunerat de les dones, sempre que es realitzi en l'espai domèstic, ja que cal prioritzar la funció fonamental de la dona en el seu rol de mare i esposa. D'altra banda, critica les bases econòmiques, socials i familiars de l'educació i el matrimoni de la dona burgesa catalana, i fa una defensa ideològica de les virtuts de la menestralia i la petita burgesia.

En definitiva, des d'un punt de vista social, són conscients del moment clau que viuen i van contribuir amb la seva obra, les seves pràctiques espacials i la seva actitud davant la vida i la societat a obrir un camí –un àmbit d'actuació en l'espai públic-, no sense dificultats i contradiccions, per a les escriptores del s.XX. Es més, les seves trajectòries vitals i literàries exerciran un *paper d'agent de canvi social* que és reflectirà en el nou marc creat per la Segona República, a l'impulsar tant el desenvolupament del feminisme (conservador) -com a resposta pròpia a la crisi general de la identitat femenina- com la seva participació activa en diversos moviments socials, culturals, literaris i polítics que van anar configurant la polèmica societat catalana de l'època.

5.5.- Referències bibliogràfiques

- ALVARADO, Helena** (1988), "Caterina Albert/Víctor Català: una autora motriu-matriu dins la literatura catalana de dones", dins **VV.AA.**, *La literatura de dones: una visió del món*, LaSal, Edicions de les dones, Col. Clàssiques Catalanes, nº16, Barcelona, pp.25-40.
- BIEDER, Maryellen** (1998), "Emilia Pardo Bazán y la emergencia del discursos feminista", dins **ZAVALA, Iris M.**(coord.), *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana)*, Vol.V, *La literatura escrita por mujer (Del s.XIX a la actualidad)*, Ed. Anthropos, Col. Cultura y Diferencia, nº 101, Pensamiento crítico/Pensamiento utópico, Barcelona, pp.75-110.
- CÀNOVES, Gemma** (1995), "Estructura familiar i treball de la dona a l'agricultura: el cas d'Osona i el Baix Empordà", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº26, UAB i Universitat de Girona, Bellaterra, pp.53-71.
- CAPEL, Rosa María** (1986), *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*, Dirección General de Juventud y Promoción Socio-Cultural, Instituto de la Mujer, Madrid.
- CAPMANY, María Aurèlia** (1973), *El feminisme a Catalunya*, Ed. Nova Terra, Barcelona.
- CARRASCO, Cristina (ed.)** (1999), *Mujeres y economía. Nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas*, Ed. Icaria, Col. Antrazyt, nº147, Barcelona.
- CARRERAS, Carles** (1993), *Geografia urbana de Barcelona. Espai mediterrani, temps europeu*, Ed. Oikos-Tau, Vilassar de Mar (Barcelona).
- CHARLON, Anne** (1990), *La condició de la dona en la narrativa femenina catalana (1900-1983)*, Ed. 62, Llibres a l'Abast, nº256, Barcelona.
- CORTADA, Esther & SEBASTIÀ, Montserrat** (1988), "La dona i la institucionalització de l'educació", **NASH, Mary (eds.)**, *Més enllà del silenci: les dones a la Història de Catalunya*, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, Barcelona, pp. 207-226.
- COUTRAS, Jacqueline** (1989), *Des villes traditionales aux nouvelles banlieues. L'espace public en féminin*, Sedes, París.
- DUPLÁA, Cristina** (1988), "Les dones i el pensament conservador català contemporani", dins **NASH, M. et al.**, *Més enllà del silenci: les dones a la Història de Catalunya*, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, Barcelona, pp.173-189.

- ENA, Angela**, (1989), *Novelas breves de escritoras españolas (1900-1936)*, Ed. Castalia, Col. Biblioteca de Escritoras, nº10, Instituto de la Mujer, Madrid.
- ENRÍQUEZ, Cristina** (2000), “Siglo XIX: narradoras, poetas, dramaturgas”, dins **ZAVALA, Iris M.** (coord.), *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua catalana, gallega y vasca)*, Vol.VI, Ed. Anthropos, Col. Cultura y Diferencia, nº112, pp.62-75, Barcelona.
- FREIXAS, Laura** (2000), *Literatura y mujeres. Escritoras, público y crítica en la España actual*, Ed. Destino, Col. Ankora y delfín, nº 898, Barcelona.
- GALERA, Montserrat & ROCA, F. & TARRAGO, S.** (1972), *Atlas de Barcelona (s.XVI-XX)*, Publicaciones del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, Ed. A.T.E., Barcelona, 1º edició.
- GALERA, Montserrat & ROCA, F. & TARRAGO, S.** (1982), *Atlas de Barcelona (s.XVI-XX)*, Publicaciones del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, Ed. A.T.E., Barcelona, 2ª edició.
- GATELL, Cristina** (1993), *Dones d'ahir, dones d'avui*, Ed. Barcanova, Biblioteca bàsica d'Història de Catalunya, nº39, Barcelona.
- HURTADO, Amparo** (1998), “Biografía de una generación: las escritoras del noventa y ocho”, dins **ZAVALA, Iris M. (coord.)**, *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana)*, Vol.V, *La literatura escrita por mujer (Del s.XIX a la actualidad)*, Ed. Anthropos, Col. Cultura y Diferencia, nº 101, pp.139-154, Barcelona.
- KARR, Carme** (1910), *Cultura femenina (Estudi i Orientacions)*, Conferències donades a l'Ateneu Barcelonès, Dies 6,13 i 20 d'Abril, Tip. L'Avenç.
- LUNA, Joana & MACIÀ, Elisenda** (1988), "L'associacionisme femení: catolicisme social, catalanisme i lleure", dins **NASH, Mary (eds.)**, *Més enllà del silenci: les dones a la Història de Catalunya*, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, Barcelona, pp.227-242.
- McDONOGH, Gary W.** (1988), “Ciudades de mujeres: literatura, poder y situación en Barcelona a principios del s. XX”, *Estudios Geográficos*, nº191, Barcelona, pp.189-208.
- McDOWELL, Linda & MASSEY, Doreen** (1984), "A woman's place", **MASSEY, Doreen et. al.**, *Geography Matter: a Reader*, Cambridge University Press and the Open University, pp. 128-147.
- MIRALLES, Carme** (1997), *Transport i ciutat. Reflexió sobre la Barcelona contemporània*, Col. Ciència i Tècnica, nº10, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.

- MONK, Janice & HANSON, Susan** (1989), " Temas de geografía feminista contemporánea", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº14, UAB, Bellaterra, pp.31-50.
- MONSERDÀ, Dolors** (1991), *La fabricanta*, Ed. de l'Eixample, Espai de dones, Col. Clàssiques, nº6, Barcelona.
- NASH, Mary** (1988), "Treball, conflictivitat social i estratègies de resistència: la dona obrera a la Catalunya contemporània", dins **NASH, Mary (eds.)**, *Més enllà del silenci: les dones a la Història de Catalunya*, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, Barcelona, pp. 243-264.
- NASH, Mary** (1993), "Maternidad, maternología y reforma eugénica en España 1900-1939", dins **DUBY, Georges & PERROT, Michelle**, *Historia de las mujeres. Siglo XX*, Vol. 5, Taurus Ed., Madrid, pp.627-645.
- NIELFA, Gloria** (1991), " El nuevo orden liberal", **ANDERSON, Bonnie S. & ZINSSER, Judith P.**, *Historia de las mujeres: una historia propia*, Vol. 2, Ed. Crítica, Barcelona, 617-634.
- RAMOS, M^aDolores** (1993), "¿Madres de la Revolución? Mujeres en los moviminetos sociales españoles (1900-1930)", dins **DUBY, Georges & PERROT, Michelle**, *Historia de las mujeres. Siglo XX*, Vol. 5, Taurus Ed., Madrid, pp.647-659.
- SCANLON, Geraldine** (1986), *La polémica feminista en la España Contemporànea, 1868-1974*, Ed. Akal, Col. España sin espejo, Barcelona.
- SEGURA, Isabel** (1988), "Unes experiències a recuperar", dins **VV.AA.**, *La literatura de dones: una visió del món*, LaSal, Edicions de les Dones, Col. Clàssiques Catalanes, nº16, Barcelona, pp.13-23.
- SUBIRATS, Marina & MASATS, Marta & CARRASQUER, Pilar** (1992), *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona 1990. Condicions de vida i hàbits de la població*, Vol. 6, Les condicions de vida de les dones a la ciutat de Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Inem, UAB, Barcelona.
- KARR, Carmen & MONSERDÀ, Dolors & SENSAT, Rosa & SERRANO, Leonor & DOMÉNECH, María** (1916), *Educación femenina*, Ciclo de Conferencias en el Ateneo Barcelonés, Días 31 de enero y 1,3, 4 y 5 de febrero, Ed. Librería Parera, Barcelona.
- VV.AA.** (1999), *La ciutat que les dones volem*, I Congrés de les dones de Barcelona, Consell de les dones de Barcelona i Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- WOOLF, Virginia** (1989), *Una habitación propia*, Ed. Seix Barral, Col. Biblioteca de Bolsillo, Barcelona.